

О. К. СТРУКЕВИЧ

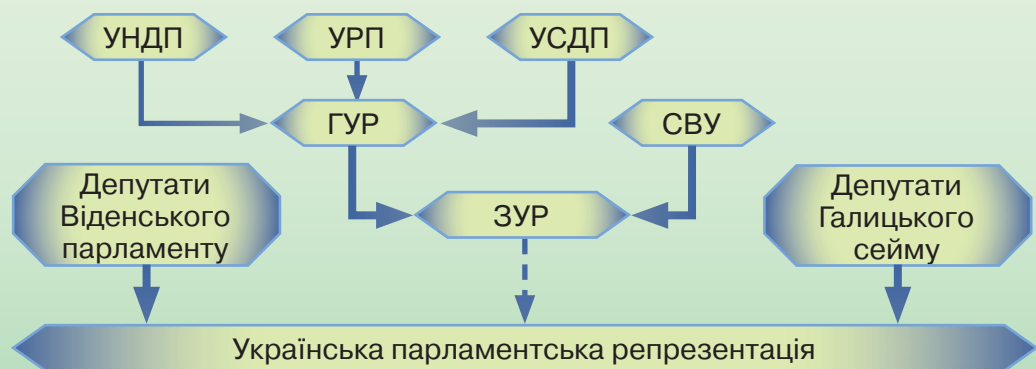
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 10

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ

СХЕМА ЕВОЛЮЦІЇ КЕРІВНИЦТВА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ОБСТАВИНИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

О. К. Струкевич

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2018

УДК 94(477)(075.3)

С87

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— працюємо з історичними
поняттями та мапами;

— аналізуємо текст;

— поміркуємо разом;

— працюємо творчо;

— особистості;

— словник;

— історичне джерело;

— історичний факт;

— на думку вченого;

— компетентності.

Струкевич О. К.

С87 Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл.
закл. загальн. середн. освіти / О. К. Струкевич. — К. : Грамота,
2018. — 240 с. : іл.

ISBN 978-966-349-682-5

Навчальний матеріал підручника відповідає вимогам
Державного стандарту освіти та чинній програмі з історії
України (1914–1945) (2017). Підручник доповнений рубри-
ками «Історичний факт», «Історичне джерело», «На думку
вченого», у яких наведена додаткова інформація з відповід-
них тем. Глибше осягнути матеріал допоможуть також урив-
ки з історичних документів, ілюстрації та мапи.

Запитання та завдання з компетентнісним підходом
сприятимуть ґрунтовному засвоєнню навчального матеріалу,
формуванню ключових і предметних компетентностей.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-349-682-5

© Струкевич О. К., 2018

© Видавництво «Грамота», 2018

Шановні десятикласники!

У цьому навчальному році ви розпочинаєте вивчення історії України періоду з 1914 до 1945 р., який кардинально змінив життя всього українського суспільства й приніс горе в кожную українську родину. Адже за ці роки Україна втратила кожного другого чоловіка й кожную четверту жінку.

Новітня історія людства розпочалася з не баченої раніше соціальної катастрофи — Першої світової війни (1914–1918). Вона принесла в «коротке» ХХ ст. гострі суперечності, а з ними — і зневагу до людського життя, некритичну віру у «вождів» та їхні ідеї щодо насильницького переоблаштування світу.

Війна привела до розпаду чотирьох імперій та виникнення незалежних національних держав. Серед них постали й Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка — унаслідок природного історичного прагнення українського народу до незалежності й соборності. Політичні процеси в сусідній Росії, поширені в Україні через російсько-більшовицьку окупацію, принесли нашому народу тоталітарний комуністичний режим. Протягом довгих десятиліть він визначав чужорідний українцям суспільно-політичний, економічний та культурний устрій. Його впровадження включало й багатообіцяючу українізацію, і розвиток важкої промисловості, і трагічну колективізацію, Голодомор, і масові репресії в 1930-х роках, які стали справжнім геноцидом нашого народу.

Не увінчалися успіхом і відчайдушні зусилля західних українців стати господарями на рідній землі. Вони нерідко набували радикальних форм і загострювали відносини між пригнобленими українцями та панівними тоді поляками, угорцями й румунами. Наближення нової світової війни спонукало українців до відродження власної держави на теренах Карпатської України й організації першої в історії збройної відсічі нацизму.

Найжорстокішим випробуванням для українського народу стала Друга світова війна (1939–1945). Українці опинилися в самому пеклі двобою великих тоталітарних держав. Цей трагічний період мав, однак, і світлі сторінки. Національне підпілля та Українська повстанська армія об'єднали патріотичну молодь для четвертої спроби відродити Українську державу й стати на її захист. Ця боротьба залишила нам незабутні взірці відданості й самопожертви.

Чим значуща для сучасних українців новітня історія? Насамперед вона вчить усіх нас вирішувати свою долю. Якщо народ виступає лише маріонеткою в чужих руках, він неминуче перетворюється на «гарматне м'ясо», «трудова худоба» — сліпе знаряддя, яке використовують вороги.

Як і всі на планеті Земля, ми прагнемо щастя, миру й добробуту. Проте в наше життя непрошеним приходять неблаганне зло. Щоб не залишатися приреченими й безсилими, нам необхідно навчитися розпізнавати його й давати відсіч. З історії нашої Батьківщини ми дізнаємося про життя та вчинки попередніх поколінь, про прорахунки й помилки, героїзм і перемоги, про досвід, який зможемо використати в житті.

Підручник допоможе вам розширити обрії історичного бачення, визначитися з життєвими цінностями й орієнтирами, аргументувати власну патріотичну, громадянську та моральну позиції.

ПОВТОРЕННЯ

ВСТУП

Відома дослідниця історії України Н. Полонська-Василенко писала: «Історія України дає багато прикладів, коли здавалося, що вже вона остаточно переможена, знищена, що її „немає і не буде“, але минає час, і вона знову виходила на історичний кін, оновлена й жива».

Як правило, ми ставимо запитання перед початком параграфу, щоб налаштувати вас на з'ясування основної проблеми, ідеї. Цими словами ми хочемо спонукати вас до пошуку відповіді на головне запитання вітчизняної історії: *«Звідки Україна черпає силу, що є джерелом її невмирущості та незламності?»*

УКРАЇНА І СВІТ НА ПОРОЗИ ХХ ст.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО, ПОЛІТИЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

1. Територіальні межі розселення українців як етносу. Переступаючи межу ХХ ст., український народ залишався розділеним між двома імперіями. У складі Російської імперії перебували Правобережжя, Лівобережжя зі Слобожанщиною та Південна, або Степова, Україна. Правобережжя поділялося на Київську, Подільську, Волинську губернії; Лівобережжя — на Полтавську, Чернігівську, Харківську; Південна Україна — на Херсонську, Катеринославську й Таврійську губернії.

Українські етнічні землі в складі Австро-Угорської імперії теж поділялися на три регіони: Східну Галичину, що разом із частиною польських етнічних територій (сім західних повітів Галичини) перебувала в складі Королівства Галичини й Льодомерії; Буковину — Коронний край, де панували румунські поміщики; Закарпаття — підпорядковане Угорському королівству.

Значна частина етнічних українських земель перебувала в складі сусідніх адміністративних одиниць обох імперій: Пряшівщина, Лемківщина, Посяння, Холмщина, Підляшшя, Берестейщина, Кобринщина, Пінщина, Стародубщина, південь Орловщини, Курщини та Воронежчини, захід Війська Донського, Кубань і північний захід Ставрополля.

За даними переписів населення, що проводилися в Російській та Австро-Угорській імперіях, і результатами етнографічних експедицій, суцільна етнічна територія українського народу на початку ХХ ст. становила 747 тис. км². З них: 74 тис. км² входили до складу Австро-Угорської імперії, а 673 тис. км² — до Російської. Загалом на цих землях проживало 46 млн осіб, з яких — 32,7 млн були українцями.

2. Етнічний та соціальний склад населення України на початку ХХ ст. Віковична імперська політика Австро-Угорщини та Росії спричинила поселення на українських теренах багатьох етнічних меншин. Однак перепис 1897 р. засвідчує, що в підросійській Україні українці становили більшість — 17 млн, або 72,6 %; на Лівобережжі — 80,9 %; на Правобережжі — 76,9 %; у Степовій Україні — 56,9 %. Українські міста на межі ХІХ й ХХ ст. стали центрами концентрації представників прибулих етносів. Лише в Харківській та Полтавській губерніях українці становили більшу половину міщанства.

Росіян на українській території проживало 2,7 млн (11,8 %): найбільше — у Степовій Україні (понад 20 %), найменше — на Правобережжі (4,3 %). При цьому більшість росіян Правобережжя проживала в містах. Це були дворяни, велика буржуазія, вище духовенство, військові й промислові робітники.

8,3 % мешканців були євреями, які становили 1/8 населення Правобережжя та 40 % усього міського населення регіону. У них знаходилася більшість ремісничих майстерень, невеликих підприємств і значна частина торгівлі.

2,8 % від загальної чисельності українських губерній становили поляки, у власності яких перебувало 46 % земель Правобережжя та 54 % промислових підприємств.

3. Тенденції соціально-економічного розвитку. На межі ХІХ та ХХ ст. в провідних країнах Західної Європи й Північної Америки завершилося формування індустріального суспільства. Потреби розвитку європейської індустрії зумовили інтенсивне вкладання капіталів у розвиток виробництва в Україні. Тут швидко виростали індустріальні центри загальноімперського значення: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий, Південно-Західний цукровий. Центрами машинобудування стали Київ, Харків, Одеса, Миколаїв.

Однак процес індустріалізації в Україні здійснювався однобоко. В індустрії панував європейський капітал, у торгівлі — російський. Поміщики утримували українське селянство біля землі аж до 1883 р. Тому серед підприємців українці становили неповних 7 %, інтелігенції — майже 33 %. Третину вони становили й серед 2-мільйонного робітництва. Слабкий розвиток соціальної складової зумовлював також нерозвинутість українського політичного життя.

Незважаючи на швидкі темпи, індустріалізація в Україні до Першої світової війни так і не завершилася, а більшість населення (84 % у Східній та 85 % у Західній Україні) продовжувала займатися сільським господарством.

Нафтопромисли «Інфланті».
м. Борислав. Галичина.
Фото початку ХХ ст.

Попри названі особливості й проблеми, Наддніпрянська Україна перетворилася на один із найрозвинутіших промислових регіонів Російської імперії.

Історичний факт

У 1913 р. в Україні видобували 78 % вугілля, 72 % залізної руди, виплавляли 58 % сталі, 69 % чавуну, виробляли 57 % прокату, 75 % рейок, 50 % сільсько-господарських машин, 40 % паровозів, 81 % цукру від загального виробництва цієї продукції в Російській імперії.

Водночас економіка Східної України розвивалася як колоніальна. На межі століть питома вага добувних галузей становила 70 %, тоді як переробних — 15 %. Колоніальною була й економіка Західної України: на промисловість припадало лише 30 % за рахунок видобування та первинної обробки сировини.

4. Політичний розвиток української спільноти. Він гальмувався через нерозвинутість української буржуазії та українського робітництва. За цих обставин провідну роль у політичному житті відігравала українська нечисленна інтелігенція. Однак, не маючи достатніх фінансових ресурсів, вона дуже часто обмежувалася лише деклараціями.

У принципово кращих умовах перебувала Західна Україна, громадські й політичні діячі якої користувалися демократичними правами та свободами конституційної монархії. Тому політичний розвиток українства розпочинається роботою послів Віденського та Галицького парламентів (середина XIX ст.) і продовжується створенням Русько-української радикальної партії (РУРП) (1890), Української національно-демократичної партії (УНДП) (1899).

У Наддніпрянській Україні політичними питаннями в 1890-х роках починають займатися студентські громади, яких І. Франко називав «молодою Україною». На новий рівень політичне життя піднялося зі створенням Революційної української партії (РУП) (1900), яка своєю метою визначила відновлення Української держави: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ».

Віхою політичного розвитку українства стала демократична Революція 1905–1907 рр. Представники українського народу отримали демократичні права та свободи й політичну трибуну в усеімперській Державній думі. У період реакції 1907–1914 рр. національний рух був знову придушений, проте, у супереч переслідуванням, не припинився.

5. Культурний розвиток. Українська культура на межі XX ст. розвивалася в межах *модернізму*, поширеного тоді в Європі культурного напрямку.

Передбачаючи, що культурний та освітній розвиток призведе до зміцнення українського національного руху, імперський уряд ігнорував потреби української культури. Він фінансував в Україні лише російську культуру.

Тим часом в Україні швидко загострювалися соціальні суперечності між працею та капіталом, між поміщиками й селянами. Це зумовило поширення лівацької й навіть погромницької ідеології під гаслом «Смерть буржуазії!». Через те зростала потреба потужної української культури, яка б могла протистояти руйнівній ідеології, учила б цінувати національні й загальнолюдські, а не так звані класові цінності. Проте замість підтримки Петербург лише гнітив українську культуру.

ПОНЯТТЯ «XX століття» У СВІТОВІЙ ІСТОРІЇ

Аналізуючи історичні процеси та явища, історики й мислителі XX ст. дійшли висновку, що хоча за календарем XX ст. розпочалося 1 січня 1901 р., однак ще до 1914 р. суспільне життя визначали процеси та явища, характерні для XIX ст. Тому перші роки календарного XX ст. потрібно приєднувати до «довгого» XIX ст. Нових якісних ознак, які визначали життя протягом XX ст., людство набуло з початком **світової війни**. Та й закінчилося буремне «коротке»¹ XX ст. раніше календарного терміну — у 1989–1991 рр. з падінням Берлінської стіни та розпадом СРСР — найтривалішого породження тієї війни.

Не витримавши напруження війни, були знищені три європейські імперії: Німецька, Австро-Угорська й Російська. Вони розпалися внаслідок **соціальних і національних революцій**. Деякі з національних революцій завершилися створенням національних держав. Також були знищені й старі (монархічні) **політичні режими**. На їхнє місце прийшли нові (республіканські). Утвердивши нові прийоми й методи здійснення державної влади, вони призвели до формування нової якості політичного життя. Нові політичні режими були засновані не на спадкових правах монархів на володарювання, а на виборності найвищих державних органів і посадовців. Відносини між державними органами та суспільними політичними силами здійснювалися не через накази, командування, панування бюрократії, а через партнерську взаємодію. Формувалася нова політична атмосфера поваги до громадянина, а не підданого, якого володар не «облагодіює», а створює сприятливі умови для задоволення ним своїх природних прав. Шляхом розвитку республіканських демократичних засад пішли країни Західної Європи.

Країни Східної, Центральної та Південної Європи пройшли набагато важчий шлях. Створення **національних держав** не стало для них передумовою демократизації. Зародившись в умовах воєнного лихоліття, ці держави інфікувалися багатьма гіршими проявами світобачення, сформованими саме світовою війною. Новим, надміру амбітним лідерам національних держав війна продемонструвала, що держава може бути інструментом вирішення суспільних надзавдань: протягом кількох років утримувати на фронтах мільйони людей; ще більше підпорядкувати роботі для фронту; організувати насильницьке переселення величезних

Модернізм — напрям у мистецтві, якому притаманні раціоналізм і функціональність індустріалізації, індивідуалізм, прагнення підкреслити національні мотиви та традиції.

Світова війна — глобальне протиборство коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, що охоплює велику частину країн світу.

Соціальна революція — швидка, фундаментальна, насильницька зміна моральних засад суспільства, його соціально-економічної структури, політичних інституцій та керівництва.

Національна революція — швидке (вибухоподібне) наростання національно-визвольного руху, спрямоване на знищення іноземного панування та здобуття національної незалежності.

Політичний режим — сукупність прийомів і методів здійснення державної влади.

Національна держава — держава, заснована певною нацією для захисту своїх інтересів і збереження етнокультурної самобутності.

¹ Автор термінів «довге» XIX ст. та «коротке» XX ст. — історик Е. Гобсбаум (1917–2012).

ПОВТОРЕННЯ

людських мас; маніпулювати свідомістю мільйонів, перетворювати їх на знаряддя досягнення своїх фальшивих цілей.

Саме Перша світова війна (1914–1918) підготувала для демагогів широке соціальне підґрунтя, готове підтримувати новоявлених «вождів». Адже внаслідок збіднення з'явилися знавіснілі верстви, які прагнули якнайшвидше поправити справи, сподівалися на харизму (чудесне осяяння) «вождя», який за допомогою «геніально-простих рішень» вирішить усі віковічні складні проблеми.

Війна катастрофічно знизила цінність людського життя, повагу до особистості й прищепила масам думку, що одним з універсальних способів вирішення суспільних суперечностей є насильство. Як наслідок, перемога революцій у Російській імперії, Німеччині, Ірані, Китаї та ін. призвела до встановлення *тоталітарних (усеохопних) політичних режимів*. Ці режими взяли під державний контроль усі прояви життя — від виховання дітей до розподілу товарів — і підпорядкували суспільства одній надвагомій меті: побудові комунізму, тисячолітнього рейху, торжеству ідеалів ісламу тощо.

На думку вченого

«Політичні процеси в сусідній Росії принесли в Україну нову дійсність — комунізм. Його впровадження включало й багатообіцяючу українізацію, і трагічну колективізацію, Голодомор і репресії 1930-х років, які стали справжнім геноцидом для українського народу», — пише у своїй книжці відомий український історик **Т. Гунчак**.

Прагнення комуністичного й нацистського тоталітаризму до світового панування призвели до Другої світової війни (1939–1945). На щастя, людству, значною мірою завдяки зусиллям демократичного політичного режиму в США, вистачило сил і мужності для захисту таких надбань цивілізації, як гуманізм, особиста гідність, справедливість, свобода та демократія.

Історія ХХ ст. так розпорядилася, що на вістрія світових змагань, згубних комуністичних і нацистських експериментів аж надто часто потрапляли наші землі й наш народ, а наші втрати виявилися велетенськими.

Історичний факт

Унаслідок обох світових воєн, репресій, голодоморів 1921–1923, 1932–1933 і 1947 рр. Україна втратила кожного другого чоловіка та кожну четверту жінку. Українці — єдині серед сусідніх європейських народів — протягом ХХ ст. зменшили свою чисельність.

Завершення «короткого» ХХ ст. повернулося відновленням національної держави — виявом вищої історичної справедливості для нашого народу.

Періодизація історії України протягом «короткого» ХХ ст. Періодизація історії (тобто її поділ на окремі періоди) завжди пов'язана з осягненням її змісту. Нині історики виокремлюють у вітчизняній історії такі періоди:

- 1914–1918 рр. — Перша світова війна;
- 1917–1921 рр. — Українська національна революція;
- 1921–1928 рр. — період нової економічної політики;
- 1929–1939 рр. — період сталінського штурму;

- 1939–1945 рр. — Друга світова війна;
 1945–1953 рр. — останній період сталінізму;
 1953–1964 рр. — період десталінізації;
 1964–1985 рр. — загострення кризи радянської системи;
 1985–1991 рр. — криза радянської державності, розгортання національно-демократичного руху;
 24. 08. 1991 р. — проголошення незалежної Української держави.

ЗАВДАННЯ ТА СТРУКТУРА КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Перше завдання, яке ми ставили під час розробки курсу історії України, є академічним, просвітницьким. Воно полягає в тому, щоб надати учнівству підручник для набуття знань про історичні процеси, які б визначали буття України в 1914–1945 рр.

Знання стають цінними тоді, якщо їх можна застосувати на практиці. Знання з історії допоможуть вам визначитися з власною національно-культурною ідентичністю, із сутністю, національно-культурним «Я». А без цього людина живе у світі лише як організм. Не усвідомлюючи власної сутності, вона не знає сенсу, мети власного існування. Без цього вона не знає, які засоби й дії гідні її, а які принижуватимуть її гідність. Така людина не зможе розрізнити своїх друзів чи ворогів, визначитися з внутрішньо- чи зовнішньополітичним курсом, який запропонують політики... Така людина просто безпорадна, легка здобич підступних маніпуляторів.

Не менш вагомим є завдання розвивати ваше історичне мислення, бачити взаємозв'язок поколінь, загальний хід історичного процесу, уміти виокремлювати причини та наслідки, умови й обставини, поточні та перспективні справи.

Цей курс має на меті дати вам можливість, незалежно від вашого етнічного походження, прийнятися любов'ю до нашої Батьківщини — України й стати гідними її громадянами, частиною української нації, жити, навчатися й працювати на користь її соборності, суверенітету, цілісності й непорушності кордонів, європейського шляху розвитку, тобто повернення до європейської сім'ї народів.

На жаль, наш світ недосконалий. Разом з високими ідеалами, загальнолюдськими гуманістичними цінностями сучасним світом продовжують правити примітивні егоїстичні пристрасті й імперські амбіції. У світі продовжується битва Добра зі Злом. Як сказав видатний французький історик Ф. Бродель, «історія має навчати головного — пильності», щоб наступне покоління не повторювало помилок попереднього й не ставало жертвою довірливості до нахабних сусідів чи демагогії власних «вождів».

Запитання та завдання

1. Порівняйте українські етнічні землі на початку ХХ ст. з нинішньою державною територією України.
2. Розкрийте зміст понять «світова війна», «соціальна революція», «національна революція», «політичний режим», «національна держава».

3. Визначте тенденції суспільного життя України на початку ХХ ст.
4. Поясніть, чому історичне ХХ ст. виявилось коротшим за календарне ХХ ст.

5. Поміркуйте, наскільки правим був відомий діяч німецької культури Г. Манн, назвавши Першу світову війну «матір'ю катастроф століття».

Розділ I

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 1. УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ ТА РЕАКЦІЯ УКРАЇНСТВА НА ЇЇ ПОЧАТОК

- *Першу світову війну називали імперіалістичною. Як це розуміти?*

1. Зміст «українського питання» напередодні війни

«Українське питання» стало природним наслідком імперської політики Австро-Угорщини та Росії щодо українців. Загалом в історії людства національне питання завжди виникало там, де в межах однієї держави (імперії) жили різні народи, один з яких посідав панівне становище й, користуючись ним, примножував свої здобутки не лише завдяки власній праці, а й за рахунок експлуатації пригноблених народів. Щоб зберегти таке становище навечно, панівний народ чинив умисні, добре сплановані перешкоди на шляху природного розвитку підкореного.

Тому напередодні *Першої світової війни* «українське питання» постало як питання розділеного між імперіями, бездержавного, колонізованого українського народу, яким урядували переважно російські й польські чиновники (у Російській імперії), польські, австрійські, угорські й румунські адміністратори (в Австро-Угорщині).

«Українське питання» уключало й економічне гноблення українства. Імперії на власний розсуд експлуатували наші природні ресурси, витрачали на свої потреби зібрані з українців податки, ігнорували економічні інтереси українських селян, ремісників, нечисленних підприємців.

«Українське питання» виявилось й у цілеспрямованому позбавленні українців власної самосвідомості (ідентичності): шляхом заборони освіти українською мовою, постійного обмеження культури, ігнорування й висміювання

Перша світова війна (Велика війна) (1914–1918) — війна між блоками найбільших світових країн на початку ХХ ст. — Троїстим союзом, або Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), та Антантою (Велика Британія, Франція, Російська імперія).

§ 1. Україна напередодні війни та реакція українства на її початок

самобутності. Така політика мала на меті перетворити українців на несвідому масу, на «гарматне м'ясо» для імперських армій, трудовий ресурс для імперської індустрії, інтелектуальний ресурс для чужих культури, науки й освіти.

Напередодні війни «українське питання» почало набувати й нового змісту, насамперед готовності українського громадянства чинити опір колонізаторам. У підавстрійській Україні це відобразилося в боротьбі за адміністративний поділ Галичини з наданням українській частині автономного статусу, за відкриття у Львові українського університету, прийняття закону про загальні й рівні вибори, у радикалізації українського політичного руху, викликаній фальсифікаціями на виборах, репресивними заходами австрійської імперської та польської галицької влади: арештами, побиттями, смертями багатьох невинних українців.

Незважаючи на посилення національного гноблення в 1907–1914 рр. (заборону викладати та розмовляти українською мовою в школах і державних установах, уживати слова *Україна*, *український народ*, збирати кошти на пам'ятник Т. Шевченкові, закриття «Просвіт», українських газет, часописів, кооперативів, скасування українських концертів тощо), свідомі українці протистояли. Попри заборону відзначати 100-ліття від дня народження Т. Шевченка, 25–26 лютого 1914 р. в Києві, Катеринославській, Полтавській, Херсонській, Волинській губерніях, Москві, Петербурзі, Тифлісі відбулися демонстрації робітників і студентів. Протистоячи імперській чорносотенній політиці цькування єврейського населення, українські видатні митці стали на захист М. Бейліса, а в жовтні 1914 р. київський суд присяжних, що здебільшого складався з українських міщан і селян, виправдав його. Товариство українських поступовців (ТУП) налагодило зв'язки з російською опозицією в III та IV Думах, яка визнала за українцями культурні права.

«Українське питання» набуло й міжнародного виміру. Деякі представники європейської та світової культури й науки виявили солідарність з українським національним рухом щодо захисту природних прав української мови та культури. Складовою «українського питання» стали також намагання обох імперій та блоків використати український національний рух для розгортання сепаратистського руху на шкоду ворожій стороні, але недопущення його на власній території.

Трипільський драматичний гурток відзначає 100-ліття з дня народження Тараса Шевченка. Трипілля, березень 1914 р.

2. Україна в геополітичних планах країн Антанти та Центральних держав

Ще до початку Першої світової війни Україна потрапила на перехрестя геополітичних планів її учасників. Це сталося тому, що вона займала вигідне геополітичне становище, яке вабило воєнних стратегів можливістю розгорнути воєнні наступи в багатьох напрямках. Їх також вражав економічний потенціал України. Напередодні війни підросійська Україна виробляла майже 16 млн т зерна, мала великі поклади залізної руди найвищої якості, кам'яного вугілля, насамперед антрациту, необхідного для виробництва коксу, а отже, і високоякісного металу для військової техніки, гармат і стрілецької зброї. Україна була й величезним джерелом людських ресурсів. Тому в планах Німеччини, Австро-Угорщини та Росії Україна посідала одне з чільних місць.

Російські політики вважали українські території власними й ніколи не згадували про їхнє насильницьке приєднання в XVII–XVIII ст. Вони розглядали Україну як зручний плацдарм для наступу на Центральну Європу, Балкани, Близький Схід, утримували тут значні військові формування, які стояли майже в усіх великих і в багатьох малих містах.

Під час війни Російська імперія планувала приєднати території Галичини, Буковини та Закарпаття й відсунути свої кордони аж за стратегічні карпатські перевали. Водночас імперські стратеги прагнули знищити Галичину як центр українського національно-визвольного руху. Свої загарбницькі плани царизм приховував за гаслами возз'єднання в «єдиній Русі братів-росіян» тощо.

Не менш вагому роль Україна відігравала й у планах стратегів кайзерівської Німеччини. Ідеологи Паннімецького союзу (1891–1939) планували створити «Великонімецьку світову імперію», до складу якої мали ввійти Данія, Нідерланди, Бельгія, Австро-Угорщина, Польща, Балтія, Балкани й Україна.

Після невдачі «блискавичної війни» німецькі політики все більше схилилися до ідеї створення самостійної України, яка ослабила б Росію, закрила їй вихід у Європу та перебувала у сфері економічних інтересів «Великонімецьчини».

Історичне джерело

Значення України в геополітичному змаганні імперій яскраво демонструє меморандум генерального штабу Німеччини від 1 грудня 1915 р.: «Кожний, хто знає й розуміє географічне й економічне становище, у якому знаходиться Росія, свідомий того, що Велика Росія може існувати тільки завдяки багатій Україні. Якщо ми спроможемося змінити стан України на незалежний та утримати незалежну Україну при житті, то з певністю завдамо смертельного удару Великій Росії. Тому Україну треба вважати серцем Великої Росії. На думку всіх експертів, якраз Україна робить Росію великою європейською державою. Україна, якщо буде відділена від Росії, створить мур між властиво Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря».

Австро-Угорська імперія теж прагнула зберегти всі свої колоніальні володіння в Європі, уключаючи й Західну Україну, а також виношувала плани розширити свою територію за рахунок Балканських країн — Сербії, Боснії та Герцеговини, українських Волині й Поділля. На решті українських земель Відень планував створити українську

§ 1. Україна напередодні війни та реакція українства на її початок

державу, яка мала б послабити вплив Росії в басейні Чорного моря та відмежувати її від Європи. На повернення півдня України претендувала Османська імперія.

Свої загарбницькі інтереси за рахунок України намагалася задовольнити й країна Антанти — Румунія. Вона зазіхала на землі Південної Бессарабії та Північної Буковини. Певну увагу до України виявляли Франція та Англія. Вони сподівалися, що український національний рух ослабить Австро-Угорщину.

3. Війна й українські політичні сили

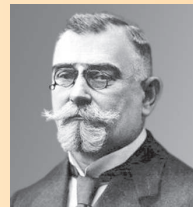
На початку війни українські політичні сили мусили діяти в умовах посилення шовінізму, підозр і переслідування владою. За таких умов українські партії обрали помірковану тактику, яка б відображала інтереси поневоленої України, не обслуговувала б імперські амбіції держав-поневолювачів і при цьому не призвела б до знищення українського національного руху.

Головна українська рада (ГУР). Українські політичні сили й діячі Австро-Угорщини та Росії не піддалися шовіністичним настроям і сприймали війну як національну трагедію й особисте нещастя. Однак ситуація щодо України вимагала політичного визначення. З цією метою 1 серпня 1914 р. керівники трьох провідних галицьких партій УНДП, УРП, УСДП створили *Головну українську раду (ГУР)*, що мала взяти на себе функції єдиного представницького органу українців. Очолив ГУР голова УНДП *Кость Левицький*.

Особистості

Кость Левицький (1859–1941) народився в містечку Тисмениці (нині районний центр Івано-Франківської області) у сім'ї священика. Закінчив Віденський та Львівський університети, став доктором права, здобув репутацію блискучого адвоката. Був найупливовішою фігурою серед західноукраїнських політиків. У 1896 р. став співзасновником, а пізніше — головою УНДП. Активна політична діяльність дала йому можливість стати депутатом Галицького сейму та Віденського парламенту, керівником парламентських клубів у Львові та Відні.

З серпня 1914 р. ГУР видала маніфест, який закликав українців спрямувати зброю проти Росії й боротися за визволення України.

Історичне джерело

Маніфест ГУР проголошував: «Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ ... може жити своїм національним життям ... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, у якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії при тій державі, у якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І що більшою буде поразка Росії, то швидше буде визволена Україна».

Д. Донцов

М. Меленевський

Союз визволення України (СВУ). Цю політичну організацію в **серпні 1914 р.** створили східноукраїнські емігранти, яких переслідували в Російській імперії. Відомі українські діячі В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Залізняк, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський та ін. були лівими соціал-демократами, колишніми рупівцями й спілчанами.

СВУ першим серед українських організацій проголосив своєю метою утворення незалежної Української держави. У відозві до «Українського народу в Росії» та зверненні «До громадської думки Європи» СВУ роз'яснював, що агресивна політика Росії, жертвами якої вже стали Україна й Польща, є загрозою для всієї європейської культури та добробуту.

Щоб зупинити російську агресію, СВУ закликав до створення незалежної України, пов'язаної з Троїстим союзом: «Лише вільна Україна, поєднана з тридержавним союзом, могла б через свою далеку територію від Карпат аж до Дону й Чорного моря створити забороло для Європи проти Росії, яке раз і назавжди зробило б нешкідливою експансію царизму та звільнило слов'янський світ від згубного впливу панмосковітизму».

СВУ звернувся по допомогу до Центральних держав: «Великі жертви, які наш народ приніс у своїй боротьбі з Росією протягом сотні літ, дають нам моральне право чекати уваги та розуміння цивілізованого світу для нашої справи, для *незалежності України!*»

У тих історичних умовах СВУ роз'яснював берлінському та віденському урядам значення для них союзної Української держави. Знайшовши розуміння, СВУ налагодив значну матеріальну допомогу українським полоненим. За участі духовенства й інтелігенції Галичини та Буковини СВУ організував у таборах широку культурну й національно-виховну роботу: школи, бібліотеки, читальні, церкви, хори, оркестри, театри, курси з української історії та літератури, кооперації. Надрукував багато освітніх брошур. Протягом 1916–1917 рр. відкрив ряд приватних українських шкіл на Волині та Поділлі. Для пропаганди національних поглядів СВУ видавав п'ять щоденних газет, один тижневик і два часописи французькою та німецькою мовами.

Наполегливо працюючи, СВУ сформував протягом 1917 р. три добровільні дивізії: дві «синьожупанників» та одну «сірожупанників» (за кольорами їхніх одностроїв), які стали учасниками українських революційних подій.

З початком Української революції СВУ передав свої повноваження Українській Центральній раді.

Загальна українська рада (ЗУР). Її було створено в **травні 1915 р.** у Відні, щоб підняти рівень представництва інтересів українського народу в Австро-Угорщині. До її складу ввійшли представники від ГУР і СВУ, парламентарі від Буковини. Метою ЗУР було створення Української держави на підросійських землях і Коронного краю на підавстрійських теренах.

Однак австрійський та німецький уряди зробили ставку на відновлення Польської держави в межах колишнього Царства Польського, створеного відповідно до рішень Віденського конгресу 1815 р., що й було проголошено 4 листопада 1916 р.

§ 1. Україна напередодні війни та реакція українства на її початок

Водночас надавалася автономія Галичині, але не розділеній на польську й українську частини. Українські діячі справедливо розцінили це як нехтування українських інтересів Центральними державами, і на знак протесту ЗУР припинила свою діяльність.

Українська парламентська репрезентація (УПР). Вона складалася з депутатів Віденського парламенту та Галицького сейму й перебрала на себе справу захисту інтересів українців. Репрезентацію очолив відомий політичний діяч Є. Петрушевич. УПР заявила Відню протест і поставила вимогу про відновлення «староукраїнського Королівства Галицько-Волинського», приєднавши до нього й інші землі півдавстрійської України, і включення королівства до складу Австро-Угорщини.

4. Ставлення українських політичних сил Наддніпрянської України до війни

Українці підросійської України не мали можливості заявити про свою позицію щодо війни, оскільки не мали навіть власної національної фракції (тобто політичного представництва) у російській Державній думі. До того ж ще напередодні війни знову було заборонене українське друковане слово. На початку війни на Правобережжі, уключаючи й Київ, був запроваджений воєнний стан, а мешканці підлягали дії воєнних судів. Щоб якось поліпшити ситуацію, яку нагнітали російські шовіністи щодо українського руху в Наддніпрянській Україні як «мазепинського», С. Петлюра, тоді редактор газети «Украинская жизнь», яка виходила друком у Москві, вирішив опублікувати декларацію «Війна та українці». У ній стверджувалося, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони «виконують свій обов'язок громадян Росії в цей важкий час до кінця». Водночас С. Петлюра сформулював тезу: виконання народами обов'язків перед Росією надає їм законні підстави розраховувати на отримання «відповідних прав».

На думку вченого

Дослідники вважають, що С. Петлюра не лише намагався захистити українців від репресій, а й турбувався про майбутнє. Він, з огляду на ресурси воюючих сторін, ніколи не сумнівався в перемозі Антанти, учасником якої була й Росія. Тому підтримка ГУР і СВУ країн Четверного союзу була б неодмінно використана Росією, щоб після укладення майбутнього миру посилити наступ на українство. Своєю заявою С. Петлюра намагався врівноважити ситуацію. Водночас він уважав, що неминуче приєднання Галичини й Буковини до Російської імперії зміцнить українство настільки, що офіційному Петербургу доведеться врахувати його культурні й політичні права.

Іншу позицію зайняв лідер українських соціал-демократів В. Винниченко. У м. Катеринославі (нині — м. Дніпро) він організував випуск нелегальних відозв із гаслами «Геть війну!», «Хай живе автономія України!».

Оскільки політичні сили Наддніпрянщини знаходилися під постійним тиском Російської держави та чорносотенців, то керівництво Товариства українських поступовців (ТУП) у вересні 1914 р. закликала українців дотримуватися нейтралітету.

Лише після воєнної поразки царизму в 1915 р. українська свідомо інтелігенція отримала можливість подати імперській Державній думі та міністерству освіти петиції з вимогами відновити політичні й культурні права українців. Найрішучіші вимагали надати Україні таку ж автономію, яку царизм пообіцяв Польщі.

Розділ I. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зневага до потреб України обома ворожими сторонами спричинила відкриття засудження війни українськими лідерами та підтвердження ними нейтральної позиції. Це чітко зафіксувала в грудні 1916 р. декларація ТУПу «Наша позиція»: «...жодна із сторін не могла викликати співчуття ні цілями, ні способами боротьби».

Водночас члени ТУПу підкреслювали, що вони продовжуватимуть боротьбу «за демократичну автономію України, гарантовану федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних цінностей і політичних прав українського народу, за добрі способи його самостійного розвитку економічного».

Запитання та завдання

1. Використовуючи історичну карту, прокоментуйте геополітичні плани головних учасників Першої світової війни стосовно території України.
2. Визначте політичну силу, яка в умовах війни займалася роботою щодо зміцнення національної самосвідомості українців.

3. Назвіть чинники, які мусили враховувати українські політичні сили, визначаючи свої позиції щодо війни. Які засоби вони використовували?
4. Охарактеризуйте аргументи українських політичних сил Галичини та СВУ, за допомогою яких вони обґрунтовували свою антиросійську позицію.
5. Визначте складові «українського питання» напередодні війни.
6. Порівняйте політичні позиції західно-, східноукраїнських та еміграційних політичних сил щодо війни.

7. У маніфесті ГУР є слова: «Війни хоче цар російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломали Переяславський договір, яким вони зобов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну». Прокоментуйте ці тези.

8. Ви з'ясовували в параграфі, що таке «українське питання». Як би ви визначили «ваше питання» у сім'ї, у класі в контексті узгодження особистісних потреб та інтересів із загальними інтересами сім'ї й класу?

§ 2. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1914–1917 рр.

- В історичній науці війни поділяють на справедливий й несправедливий. А які загальнолюдські чи українські критерії для цього поділу запропонували б ви?

1. Окупація російськими військами Східної Галичини та Північної Буковини

З перших днів війни терени України перетворилися на один з основних театрів воєнних дій. Уже в **середині серпня 1914 р.** на лінії від Івангорода до Кам'янця-Подільського довжиною 450 км розпочалася 33-денна **Галицька битва**, у якій узяли участь вісім армій. Унаслідок боїв на притоках р. Дністра — Золотій Липі, а потім Гнилій Липі — росіяни зуміли оволодіти воєнною ініціативою. **21 серпня 1914 р.** російські війська ввійшли у Львів, а наступного дня в Галич.

Історичний факт

У ході бойових дій на Південно-Західному фронті почали активно застосовувати нові види озброєнь і способи ведення бойових дій. Так, 8 вересня 1914 р. в українському небі над м. Жовквою відбувся перший у світі повітряний таран, який здійснив член Київського авіаклубу **П. Нестеров**. Загинули обидва пілоти. Саме після цього на літаках почали встановлювати кулемети.

Успіхи в Галичині забезпечили російським силам успішне просування в Північну Буковину. 2 вересня російські війська без бою вступили в Чернівці. Переможці вели себе по-мародерськи. Цілий тиждень в околицях міста тривали масові пограбування. У відповідь чернівчани розпочали партизанську боротьбу.

До середини вересня 1914 р. російські війська вийшли до р. Віслоки (за 80 км на схід від м. Кракова), а кавалерійська дивізія П. Скоропадського взяла м. Сандомир, що на лівому березі р. Вісли. **17 вересня 1914 р.** російська армія підступила до стін австрійської фортеці **Перемішль** зі 130-тисячним гарнізоном і розпочала облогу фортеці, яка тривала 6 місяців.

Перша світова війна.
Бойові дії на теренах України в 1914 р.

Водночас російські війська силами чотирьох дивізій та окремого армійського корпусу перейшли кілька гірських перевалів у Карпатах і вступили на територію Закарпаття, щоб продовжити наступ на Дунайську низовину. Однак опір угорців змусив росіян відступити у Східну Галичину. Припинення наступу зумовлювалося на лише опором, а й економічною неспроможністю Росії.

Історичне джерело

Уже в листопаді 1914 р. **Микола II** писав дружині: «У нас знову не вистачає снарядів. Тому під час битв нашим військам доводиться бути обережними й дотримуватися економії, а це означає, що весь тягар боїв припадає на піхоту; через це втрати відразу стали величезними. Поповнення прибуває добре, але в половини солдатів немає гвинтівок».

Загалом 1914 р. завершився для російської сторони успішно. Її війська просулися в глиб імперії Габсбургів на 280–300 км, зайнявши Східну Галичину, значну частину Західної та майже всю Північну Буковину з Чернівцями.

Перші бойові операції засвідчили, що війна буде тривалою й вимагатиме величезних ресурсів, які не встигали створювати воєнізовані економіки. Тому наприкінці 1914 р. й на Східному, і на Західному фронті було припинено активні бойові дії, а всі учасники перейшли від маневреної до позиційної війни.

2. Воєнні дії на території України 1915 р. Горлицький прорив

У **січні 1915 р.** австро-німецьке командування розпочало наступ у *Карпатах* і цим зруйнувало плани росіян перейти гори й розгорнути наступ на Дунайську низовину. До зимового наступу Центральні держави спонукав критичний стан Перемишльського гарнізону, який перебував на межі капітуляції. Важкі бої тривали із **січня по березень 1915 р.**, і російська армія знову залишила *Чернівці*.

Однак Центральним державам так і не вдалося розблокувати Перемишль. **22 березня 1915 р.** гарнізон капітулював. Разом із 120-тисячним гарнізоном у полон здалися 9 генералів і 2500 офіцерів. Це був сильний моральний удар для Відня й Берліна. Адже фортеця вважалася найкращою в Європі, мала неприступні форти, озброєні 900 гарматами, і надійно захищала підступи до карпатських перевалів.

Російська імперія тріумфувала. До Львова прибув цар Микола II. Проте тріумф мав дуже гіркий присмак. У боях на початку 1915 р. Росія втратила 1 млн бійців, а головне — виснажила свої сили ще до основних воєнних подій 1915 р.

Горлицький прорив. У 1915 р. Центральні держави вирішили завдати головного стратегічного удару на Східному фронті. Поки російське командування було зосереджене на Карпатській операції, німецьке командування, перекинувши значні сили із Західного фронту, зуміло в районі Горлиць і Тарнува створити потужне угруповання, яке за чисельністю переважало російське у 2 рази, у легкій артилерії — у 3, у важкій — у 40, у кулеметах — у 2,5 рази. **2 травня 1915 р.** після добової артпідготовки австро-німецькі сили прорвали оборону росіян і перейшли в наступ. Російська армія відступала з величезними втратами.

Щоб якось урятувати становище, російське командування спробувало розгорнути наступ на Буковині й завдати чергового флангового удару по против-

§ 2. Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.

нику. Протягом 10 травня – 9 червня 1915 р. вони 22 рази намагалися прорвати оборону, однак для цього їм не вистачало ані живої сили, ані боеприпасів.

Історичний факт

У ході боїв за Чернівці російська авіація здійснила вперше в історії воєн бомбардування міста. На Чернівці та його околиці було скинуто 22 бомби. Щоправда, розірвалося з них лише шість, завдавши шкоди мирному населенню. У жовтневих боях того ж року на місто знову було здійснено авіаналіт. П'ять російських літаків скинули 23 бомби, сім з яких були запальними.

На початку **червня 1915 р.** російська армія здала *Перемисьль*. За два місяці звідти було вивезено гармати й боеприпаси. Форти захищали лише 3 тис. бійців. Вони навіть не дали змоги своїм артилеристам відкрити вогонь по супротивнику, боячись, що той завдасть нещадного удару у відповідь.

Унаслідок *Горлицького прориву* було зламано бойовий дух російської армії. Прорив показав серйозні помилки російського командування, слабку підготовку військ, а також проблеми з боеприпасами, зброєю та всім необхідним для участі у війні.

До осені 1915 р. російські війська залишили території Польщі, Литви, частину Латвії й Білорусії, Східну Галичину, Північну Буковину та п'ять повітів Волині. Проте, відкинувши Росію на передвоєнні позиції, німецько-австрійське командування не зуміло досягти своєї стратегічної мети й вивести її з війни.

3. Воєнні дії на території України 1916 р. Брусиловський прорив

У 1916 р. німецьке командування знову перенесло напрям основного удару на Західний фронт. Для того щоб убезпечити себе від несподіванок на Східному фронті, за 9 місяців була споруджена надійна система оборони. Особливо потужні укріплення з'явилися на лінії Галич–Броди. Глибина лінії оборони сягала 5 км. Вона складалася з 2–3 ліній окопів, перед якими було виставлено 4–16 ліній колючого дроту, мінних полів та інших перепон. Потужність укріплень уразила навіть кайзера Вільгельма II, який запевняв, що нічого подібного не бачив на Західному фронті.

Російська операція під командуванням генерала О. Брусилова розпочалася **4 червня 1916 р.** 8-годинною, а подекуди й 48-годинною артпідготовкою. Після

Австро-угорська піхота на оборонних позиціях. 1916 р.

неї російська армія незабаром прорвала фронт. Особливо успішно розвивався наступ на Луцьк. За 3 дні місто було взяте, а одна з австрійських армій повністю розгромлена, у полон потрапили 100 тис. осіб. Російські сили повернулися до карпатських перевалів, відновивши зону своєї окупації, і наприкінці серпня зупинилися... через нестачу боєприпасів, одягу та продовольства.

Успіху Брусиловського прориву сприяло кілька чинників. Серед них: створення штурмових груп і тренування їхнього особового складу на спеціально збудованому в тилу макеті багатотраншейних німецьких укріплень; забезпечення на ділянці прориву чисельної переваги над ворогом у живій силі у 2–2,5 раза, застосування т. зв. «загороджувальних загонів», які відкривали вогонь по своїх у разі їхнього відступу.

Брусиловський прорив став найудалішою бойовою операцією російської армії за всю Першу світову війну. У її ході була остаточно підірвана боєздатність австро-угорської армії, яка втратила понад 1,5 млн осіб. Тому німецьке командування змушене було припинити наступальні дії у Франції та Італії й перекинути значні сили на Східний фронт. Наприкінці 1916 р. на обох фронтах Першої світової війни сторони знову перейшли до позиційного протистояння.

Історичний факт

За підрахунками сучасних російських істориків, втрати російських військ у ході Брусиловського прориву сягали 1,8 млн осіб.

Припинення Брусиловського прориву ще раз продемонструвало неспроможність царизму. На думку багатьох учених, революція в Росії стала неминучою.

4. Бойові дії на Чорному морі

Зі вступом у війну Туреччини на стороні Центральних держав до Чорного моря через протоки Дарданелли й Босфор увійшли два німецькі крейсери — «Гебен» і «Бреслау». Разом із турецьким флотом вони в ніч на 30 жовтня 1914 р. обстріляли Севастополь, Одесу, Феодосію.

У бойові дії вступив Чорноморський флот Російської імперії, який на 80 % поповнювався мешканцями України. У **січні–квітні 1916 р.** силами Кавказького фронту було проведено **Ерзерумську** й **Трапезундську операції**. Щоб укріпитися в Трапезунді, морем із Новоросійська та Маріуполя було перекинуто 70 тис. військових з технікою та боєприпасами. Більшість солдатів походила з України або Кубані. Так, на території Туреччини з'явилася значна група українських солдатів та офіцерів.

5. Воєнна ситуація в 1917 р.

Узявши участь у розпалюванні світової війни, Російська імперія стала на шлях власної загибелі. Маючи відсталу економіку, імперія не витримала тягара воєнних витрат. У лютому 1917 р. вибухнула революція. Викликана нею т. зв. «демократизація» армії призвела до повної втрати дисципліни серед військових. Керівництво частинами перейшло до виборних військових комітетів. Командирів стали обирати шляхом відкритого голосування.

§ 2. Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.

18 червня 1917 р. Південно-Західний фронт, уже підпорядкований Тимчасовому уряду, розпочав наступ. Після артилерійського удару, що тривав півтори доби, солдати вийшли з окопів, але наразилися на артвогнь у відповідь.

Найбільших успіхів досягла 8-а російська армія, яка на початку липня провела оборону в районі м. Станіслава й захопила м. Галич, а наступного дня — м. Калуш. Вона ж продемонструвала небачений рівень моральної деградації. У місті було вчинено страшний погром єврейського й українського населення, який тривав 6 днів. Незважаючи на накази генерала Л. Корнілова, ревного прихильника суворої дисципліни, солдати вчинили при відступі нові погроми в Станіславі й Тернополі. Тоді Л. Корнілов наказав ловити мародерів і вішати на перехрестях доріг з табличками, де роз'яснювалася причина страти.

Армія розкладалася на очах. Потрапивши під пропагандистський вплив більшовиків, солдати відмовлялися йти в бій. Коли **6 липня 1917 р.** німецьке командування завдало контрудару, російські війська відступили, не чинячи ніякого опору. Вони покидали бойові позиції й уже наприкінці липня відступили до старого кордону. Зупинилися й австро-німецькі частини. Так безславно й безрезультатно завершилися 3 роки кровопролитних бойових дій.

6. Українці в арміях воюючих держав

З перших днів війни Австро-Угорська та Російська імперії активно відмобілізували українців до своїх збройних сил. В австро-угорській армії українці становили 8,7 % особового складу (близько 300 тис. осіб), служачи в етнічних формуваннях, але очолені на 75 % австрійськими офіцерами. До російської армії було відмобілізовано майже 4,5 млн осіб — це становило приблизно 35 % від усіх військових, поставлених під царський багнет і командування російських офіцерів.

На думку вченого

Український історик професор **Д. Дорошенко** писав, що «українці змушені були воювати за своїх пригноблювачів: одні — в лавах австрійського війська, інші — російського. Діти одного народу спрямовували зброю один проти одного. Це була одна з найстрашніших трагедій Першої світової війни».

7. Українські січові стрільці

Головна українська рада (ГУР) 2 серпня 1914 р. на другий день свого існування створила Бойову управу, керовану К. Трильовським. Вона відразу ж розпочала переговори з австрійським урядом щодо створення **національного військового формування** з українців.

Відень погодився на формування українського військового легіону *Українських січових стрільців (УСС)*, але всіляко стримував ентузіазм добровольців. З 28 тис. охочих до легіону було прийнято 2,5 тис. бійців і 500 запасників.

Національне військове формування — бойова частина, переважно добровольча, сформована з представників певного етносу, що є основою для створення національної армії як чинника й опори нової національної держави.

Олена Степанів

Стрільців озброїли важкими однозарядними застарілими гвинтівками, які ще в 1888 р. були зняті з озброєння австрійської армії. Зі 100 обіцяних офіцерів до легіону австрійським командуванням було відряджено лише 16.

Військову присягу січовики склали двічі: загальну для всіх військовиків Австро-Угорщини й окрему — на вірність Україні. Разом з австрійським вони мали й українське синьожовте знамено, на якому були вишиті золоті літери «УСС» на малиновому полі, а з іншого боку — герби Галичини та Києва.

Ядро легіону утворювали вихованці молодіжних спортивно-патріотичних організацій «Сокіл», «Пласт», «Січ». Серед новобранців були й студентки: О. Степанів, С. Галечко, А. Дмитерко, І. Кузь, П. Михайлишин, О. Підвисоцька та ін.

Висока духовність та інтелігентність створювали особливий тип стосунків між старшинами й стрільцями, сприяли високим бойовим і моральним якостям бійців легіону.

Історичний факт

Формою звертання в легіоні було слово *товариш*. Згодом його запозичило радянське керівництво, яке десятки років просторікувало про якийсь «буржуазний» і «реакційний» характер особового складу УСС.

Бойовий шлях легіону Українських січових стрільців. 10 вересня 1914 р. австрійське командування віддало наказ увести легіон УСС у зону бойових дій. На початку листопада 1914 р. стрільці зупинили наступ російських сил, які розпочали штурм карпатських перевалів, щоб прорватися до Закарпаття.

Бій за гору Маківку. На початку березня 1915 р. легіон вийшов у район *гори Маківки*, яка стала ключовим пунктом оборони австрійської армії, що прикривав один із шляхів на Закарпаття та Дунайську низовину. З того дня бої на цьому відтинку майже не припинялися. Найжорстокіші бої тривали протягом **29 квітня — 3 травня 1915 р.** Застосувавши важку артилерію, росіяни кинули проти легіону УСС цілу дивізію.

Історичне джерело

«Клекотили з обох сторін скоростріли, при землі гупали ручні гранати — здавалося, гора рухається, дихає пеклом. Так минала година за годиною. Це був третій пам'ятний день московського наступу на Маківку, — писав командир легіону УСС **Д. Вітовський**, сотня якого прийняла на себе головний удар. — Змагалися дві сили. Одна сказала: “За всяку ціну візьму”, а друга відповіла: “За всяку ціну не віддам”».

Двічі гора переходила з рук у руки. «Лише за третім разом під натиском стрілецької сили московські полки покинули верхівку Маківки та пішли врозтіч», — згадував історик та учасник бою Б. Гнатевич. Бої за гору Маківку засвідчили, що УСС — це реальна й значна військова сила.

Історичне джерело

Бойову звитягу січовиків високо оцінило й австрійське командування: «Українці! — ішлося в наказі командира дивізії генерала **Г. Фляйшмана**. — З великою гідністю ви можете дивитися на ваші геройські вчинки. Кожний мусить бути гордий за належність до вашого корпусу, який має право назвати себе вибраною частиною. Я певний, що в кожній небезпеці можна на вас покластися. Щоб ці бажання сповнилися — тричі слава!»

Участь у Горлицькому прориві 1915 р. для січовиків увінчалася очищенням від росіян Галича — княжої столиці Галицько-Волинської держави.

Битва на річці Стрипі. У вересні 1915 р. австрійці реорганізували легіон УСС у 1-й полк УСС зі штатною структурою австрійської армії. Чисельність особового складу становила 1700 старшин і стрільців і 500 запасників. Полк отримав і штатне озброєння: гармати, міномети й кулемети, яких раніше не мав.

Протягом **серпня–листопада 1915 р.** січові стрільці вели бойові дії на р. Стрипі й перебували в самому пеклі боїв. Були моменти, коли ворог оточував цілий стрілецький курінь, але українці не здавалися, а вперто відбивалися, очікуючи на підтримку інших куренів, і допомога приходила.

Бої на **р. Стрипі**, що розгорілися **1–2 листопада 1915 р.**, перевершили всі попередні. Уранці 1 листопада росіяни змогли прорвати оборону австрійців і націлитися на Бережани. На закриття прориву було кинуте полк УСС, який відновив становище на фронті. Це була друга велика битва січових легіонерів.

Історичне джерело

У пеклі тих боїв, перемагаючи природний страх, бійцям доводилося підніматися й бігти під смертельним вогнем на ворожі окопи. **С. Горук** писав, як на його очах чота «під проводом четаря П. Франка (сина І. Франка. — Авт.) йшла вперед, незважаючи на шалений вогонь артилерії та скорострелів. Вони перші захопили рови».

Німецьке командування визнало, що полк УСС — «найкращий підрозділ в усій австро-угорській армії». Незважаючи на це, австрійське командування дуже непослідовно ставилося до січових стрільців, чим викликало обурення легіонерів.

Історичне джерело

Сотник УСС **В. Кучабський** писав у своїх спогадах: «Під час боїв, у яких відзначилися Українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця. У час затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді Українські січові стрільці були для австрійців лише «рутенськими зрадниками»».

Бої за гору Лисоню. У 1916 р. січові стрільці знову вкрили себе невмирущою славою. Унаслідок Брусилівського прориву 1916 р. австрійська дивізія не втримала позиції на р. Стрипі й відступила на захід до Бережан. І знов український полк прикрив найважливішу ділянку фронту в районі **гори Лисоні**, де протягом **серпня й вересня 1916 р.** майже безперервно точилися запеклі бої. Особливого напруження вони набули наприкінці вересня. Російське командування кинуло в наступ дивізію. Було вщент розгромлено сусідні турецькі й угорські частини,

Хрест скорботи та слави на горі Лисоні.

Сучасне фото

У роки Української революції полк став основою для формування *Української галицької армії (УГА)*. З рядів січових стрільців вийшли такі відомі учасники українського національно-визвольного руху, як Є. Коновалець, А. Мельник, «батько» української артилерії Р. Дашкевич, відомий історик, автор перших підручників з військової справи В. Кучабський, поет М. Ірчан і багато інших.

і полк УСС опинився в щільному кільці. Полк отримував депешу за депешою, у яких вимагалось триматися до останнього бійця. У дводенних боях полк зазнав суттєвих втрат: загинуло 133 стрільці та старшини віком від 16 до 36 років, понад тисячу потрапило в полон. У строю залишилося близько 450 осіб під командуванням 16 старшин. Незважаючи на це, січовики забезпечили всій армії необхідний час для організованого відступу.

Залишки полку відправили на відновлення. Після рішення цисаря від 4 листопада 1916 р., за яким Східну Галичину фактично віддавали полякам, стрільці усвідомили марність сподівань здобути волю України під австрійськими прапорами. Поширювалися думки про добровільний розпуск полку. Однак скликана нарада фронтників підтримала заклик Д. Вітовського зберегти полк для майбутньої боротьби за відродження Української держави.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «маневрена, позиційна війна», «легіон УСС», «полк УСС», «загороджувальний загін», «штурмові, диверсійні групи», «мародерство», «дезертирство».
2. Скориставшись історичною картою, окресліть терени розгортання основних бойових операцій та напрямки головних ударів на Східному фронті; приблизну лінію розмежування на середину серпня 1914 р. та кінець липня 1917 р.

3. Визначте з привітання ЗУР героям боїв за гору Маківку ті оцінки, які політики вважали найвагомішими.
«...Ви дали доказ, що український народ не зрікся своїх прав на самостійне життя та що він має волю й силу вибороти собі ті права кров'ю й залізом. Ви довели, що довголітня неволя не знизила український народ до ряду покірних рабів, бо він виродив вас, борців за волю...»

4. Заповніть у зошитах таблицю «Основні операції Першої світової війни на теренах України впродовж 1914–1917 рр.».

Назва операції	Напрямок удару	Наміри сторін	Наслідки

5. Поміркуйте, чому демократична процедура виборів командирів у бойових умовах стала однією з причин деморалізації армії.
6. Доведіть, що лише патріотично налаштовані люди можуть створити бойову частину з високими бойовими та моральними характеристиками.

7. Поясніть, чому моральний стан бійця однаково вагомий як для колишньої, так і для сучасної української армії.

§ 3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1914–1917 рр.

- Поясніть зміст висловів: «потрапити між молотом і ковадлом», «між двох вогнів», «з жару та в полум'я».

1. Політика Російської імперії на українських землях у 1914–1917 рр.

Більшість українців по обидва боки фронту лояльно поставилася до імперських властей. Однак ані широкі мобілізації, ані самовідданість і героїзм українців не могли змінити політики імперій-поневолювачів щодо України.

Російський уряд передбачав, що український національний рух неодмінно призведе до відродження Української держави, тому максимально обмежував його розвиток, а початок Першої світової війни відразу ж використав для посилення репресій проти всіх виявів національного життя українців.

Ще 31 липня 1914 р. уряд запровадив військову цензуру й одночасно видав указ про заборону друку українською мовою, що призвело до знищення української преси. На Правобережжі, зокрема й у Києві, на початку війни був запроваджений воєнний стан, за якого будь-яка громадсько-політична активність українців каралася воєнними судами як ворожі владі прояви сепаратизму.

Окупаційна політика царизму в Західній Україні. Імперські політики бачили, які геополітичні перспективи розкриває перед ними здобуття Галичини, Буковини й Закарпаття. Одночасно вони усвідомлювали, що приєднання Галичини призведе до різкого збільшення в імперії свідомих українців, а це обов'язково посилить «небезпечний малоросійський сепаратизм».

Щоб позбутися небезпеки, царський уряд застосував тут політику державного терору. Було встановлено **окупаційний режим**, кінцевою метою якого було повне знищення вогнищ українського національно-визвольного руху.

На захопленій території було засноване **Галицько-Буковинське генерал-губернаторство**, утворене з чотирьох губерній: Львівської, Перемишльської, Тернопільської й Чернівецької. Заснування генерал-губернаторств Російська імперія використовувала ще в ХІХ ст. Генерал-губернаторам надавалася майже необмежена влада — підпорядковувати місцеві ресурси для вирішення військових завдань, придушувати опозицію, пильно стежити за настроями.

Новопризначений генерал-губернатор, граф Г. Бобринський, великий землевласник, чий маєтки знаходилися саме в Україні, у вересні 1914 р. зустрівся з шляхетством новоокупованих територій України й максимально відверто

Окупаційний режим (від латин. *оссиро* — загарбую, заволодіваю) — спосіб правління, установлений державою-окупантом на незаконно загарбаній території іншої держави з метою підпорядкування. Зазвичай супроводжується порушенням прав людини й громадянина, застосуванням силових методів спонукання населення до покори.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, до складу якої входила одна чи кілька губерній, які були створені з метою боротьби з національно-визвольним рухом пригноблених народів або для вирішення воєнних завдань.

пояснив мету тодішньої російської політики: «Східна Галичина та Лемківщина — споконвічно корінна частина єдиної великої Русі. На цих землях корінне населення завжди було російським, тому їхнє влаштування має бути засноване на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон та устрій».

Обов'язкові заходи, які стали першими для російської політики, — це русифікація освіти, закриття наявних навчальних закладів і відкриття російськомовних шкіл. Політика русифікації краю включала й ліквідацію українських, а також польських та єврейських організацій. Усі вони були розпущені, а власність під виглядом «інвентаризації» пограбована.

В українському краї заборонили видання всіх українських газет, часописів, продаж українських книжок і передання їх бібліотекам. Українське друковане слово заборонялося як у великих містах, так і в українських селах.

Найважчих ударів царату зазнала галицька інтелігенція. Її представників карали лише за те, що вони були українцями, а в сприйнятті російських окупантів — «мазепинцями». На початку жовтня 1914 р. при генерал-губернаторі почав діяти жандармський відділ, який за перші місяці роботи провів понад тисячу обшуків та арештів. Наступну хвилю арештів було організовано в лютому–березні 1916 р. й кинуту за ґрати ще майже 350 інтелігентів. Досить було, щоб хтось із москвофілів назвав когось «мазепинецем», щоб людину заарештували.

Після арештів українських інтелігентів *депортували* в глиб Росії. Це стосувалося не лише громадсько-політичних діячів, а й банкірів, кооператорів, учителів українських шкіл і гімназій — усіх, хто посідав якесь помітне місце в житті українства. Зазвичай українську інтелігенцію депортували до Томська, Сибірска, у Єнісейську губернію Російської імперії, хоча певна частина з них потрапляла й у внутрішні російські або навіть українські губернії. Нині встановлено, що лише через київські в'язниці на схід було переправлено понад 12 тис. осіб.

Особливо непокоїв російський уряд професор М. Грушевський, один з авторитетних лідерів загальноукраїнського руху. Коли на початку війни він, як людина з російським громадянством, повернувся до Києва, то потрапив до Лук'янівської в'язниці, запідозрений у «допомозі в організації легіону січових стрільців» і «шпигунстві на користь Габсбургів». Кілька місяців його тримали під слідством, а в лютому 1915 р. заслали до Сибірска (*Росія*).

Цілеспрямованих державних репресій зазнала греко-католицька церква — символ західноукраїнської самобутності. Її оголосили «зрадницею». 19 вересня 1914 р. було заарештовано й митрополита А. Шептицького нібито за вголошення ворожих для російської армії проповідей. Спочатку його вивезли до м. Курська, а потім ув'язнили в монастирі м. Суздаля (*Росія*).

Позбавлені своїх пастирів, 200 уніатських парафій було заповнено російськими православними попами, які з фанатизмом узялися за навернення вірян у російське православ'я. Проте, як видно зі звітів генерал-губернатора, «вони не викликали до себе любові й поваги прихожан».

Репресії російської влади призвели до виселення сотень тисяч українців. Людей спішно вкидали до товарних вагонів і в нелюдських умовах вивозили. Як

Депортація (від латин. *deportation* — вивезення) — примусове виселення з місця постійного проживання як засіб покарання.

§ 3. Політика Російської імперії та Австро-Угорщини

стверджував у своїх спогадах про евакуйованих Д. Дорошенко, траплялися випадки, коли до місць призначення у вагонах привозили лише трупи. Наприкінці 1916 р. число депортованих українців сягнуло 656 тис. осіб.

«Мимовільна українізація наддніпрянців». Дії окупаційної влади аж ніяк не доводиться оцінювати як «головотяпство» російських адміністраторів-недоуків. Коли депутація зі Східної України спробувала захистити галичан, міністр закордонних справ С. Сазонов відверто заявив їм: «Чого ж ви хочете, саме тепер прийшов найзручніший час, щоб раз і назавжди покінчити з вашим українством».

Однак, докладаючи максимум цілеспрямованих зусиль, щоб знищити український рух, імперська влада сприяла розвитку національної свідомості українців. Насамперед війна формувала національну свідомість військових. Щоденне окопне спілкування з представниками інших етносів спонукало до усвідомлення власної окремішності, насамперед «завдяки» насмішкам, упередженому ставленню чи відвертій ворожості. Почергові наступи й відступи показали, що по обидва боки кордону живуть ті ж самі українці й кордон між ними є штучним.

На зміцнення національної самосвідомості підросійських українців вплинула й політика масових депортацій із Західної України.

Історичне джерело

Активіст товариства Червоного Хреста киянин **М. Ковалевський** стверджував, що наддніпрянські українці отримали імпульси любові до України саме завдяки депортованим галичанам, які виявляли «величезну любов і відданість Україні, старалися нам допомагати (роботі Червоного Хреста) і трималися надзвичайно дисципліновано, виявляючи великий організаційний хист у найдрібніших справах. Високий рівень національної свідомості цих галичан-українців справляв велике враження на нас».

2. Політика Австро-Угорщини на українських землях у 1914–1917 рр.

Відступ австро-угорських сил із Галичини й Буковини спонукав австрійців до примусової евакуації значної частини населення, щоб не залишити ворогу кваліфікованих фахівців і робочу силу. Для виселених українців австрійський уряд організував табори у м. Вольфсберзі, Гмюнді та Гредізі¹. Влада забезпечувала евакуйованим грошову допомогу, медичне обслуговування, працевлаштування.

З державно-політичних міркувань було створено ряд спеціальних таборів для політично неблагонадійних українців, які перебували під ідейним впливом москвофілів. Найбільшим у Європі став концтабір у Талергофі (поблизу м. Граца в Австрії). Через нього за роки функціонування пройшло 30 тис. в'язнів. Антисанітарні умови спричинили виникнення епідемії тифу. Від важких умов і хвороб тут загинули тисячі невинних. Адже разом із русофілами до табору було кинута й тисячі вірноповіданих габсбурзькому престолу українців і щирих українофілів. Недарма цей табір у народі нарекли «українською Голгофою».

¹ Нині всі ці міста розташовані в Австрії.

Цілком виправдані заходи проти москвофілів перетворилися на безконтрольний терор проти всіх українців Австро-Угорщини, яких звинувачували в зраді. Для арешту було достатньо лише підозри в співчутті до Росії чи нелояльності до Австрії. Проте арешт та ув'язнення в спеціальному таборі ще залишали надію на життя. Жертви військових трибуналів її не мали. Людей вішали й розстрілювали за найменшою підозрою чи доносом. Часто репресії проти цивільного населення ставали відвертими розправами на національному ґрунті. Так, польський адвокат Загорський уславився масовими смертними вироками для українських інтелігентів і селян. Особливою жорстокістю відзначалися угорські військові. Для них «руський» означало «ворог». Так, 15 вересня 1914 р. малярські солдати на вулиці в м. Перемишлі закололи багнетами групу з 40 заарештованих українських селян, священників та учителів.

Отже, австро-угорське командування встановило на західноукраїнських землях подібний до російського воєнно-поліцейський режим.

Вінцем української політики Відня стало повне ігнорування українських вимог щодо поділу Галичини на Західну та Східну. Щоб заспокоїти поляків Галичини, які не ввійшли до складу відновленої 4 листопада 1916 р. Польської держави, австрійський уряд надав Галичині широку автономію. Віденський уряд і парламент самоусунулися від будь-якого впливу на внутрішні справи Галичини. Так, українці Східної Галичини втрачали останню можливість захиститися від свавілля польських властей.

Отже, політика обох імперій яскраво продемонструвала українцям, що єдиним захисником українських інтересів можуть бути лише вони самі.

3. Повсякденне життя в тилу та на фронті

Початок Першої світової війни характеризувався несподівано високим підвищенням імперського патріотизму в містах. Представники освічених верств, наприклад, уважали справою честі записатися до армії добровільно. Молоді люди, насамперед учні та студенти, сприйняли війну як нагоду виявити героїзм, здобути славу, громадське визнання й позбутися щоденної нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки віком від 11 до 17 років тікали з дому на фронт. Їх, щоправда, швидко знаходили й повертали додому.

Біженці з Галичини. Фото. 1914 р.

Історичний факт

На війну жваво відреагували навіть маленькі діти. **Н. Василенко** згадувала, як вони малими «улаштували дротяні загородження з гілок акації, рили окопи». А як вона пишалася, коли батько восени 1914 р. привіз їй з фронту німецьку каску з шипом на верхівці та німецький ранець із телячої шкіри.

Офіційна пропаганда безупинно формувала образ німця-ворога. З міських висок зникли німецькі назви, з вітрин — німецькі книжки. Остерігаючись насильств, російські німці почали змінювати прізвиська, наприклад, Шмідти — на Кузнецових.

Історичний факт

У київській опері припинили ставити опери Р. Вагнера, зняли з репертуару музику Л. ван Бетховена і Ф. Шуберта. Щоправда, оперу Ш. Гуно «Фауст» на сюжет Й. В. Гете залишили, оскільки композитором був француз (союзник), однак вилучили з неї марш німецьких солдатів.

Без будь-якого патріотичного зав'язання до війни поставилися селяни. Призови влітку 1914 р. не дали їм змоги навіть зібрати врожай зернових. На призовних пунктах Києва сільські жінки, ридаючи, у розпачі кидали офіцерам у руки дітей, мовляв, забрали із сім'ї батька-годувальника, забирайте й дитину.

Міста поступово перетворювалися на ближній та дальній тил Південно-Західного фронту. Майже в кожному навчальному закладі відкривали шпиталь. Учнів переводили в непристосовані будівлі, організовували заняття у дві зміни.

Поступово поверхове ура-патріотичне натхнення змінилося на глибокі почуття співпереживання та гуманізму. Це вплинуло на благодійну роботу. Тепер головною справою стало піклування про поранених. Окремі благодійники віддавали під лазарети свої будинки, квартири, брали поранених до себе додому. Охоплені патріотичним піднесенням, жінки й дівчата, незалежно від свого соціального становища, записувалися на курси медсестер. Нерідко сільські священики, учителі й учні організовували майстерні з виготовлення білизни. З настанням зимових холодів головною благодійною справою стало пересилання теплих речей для фронтівиків. Теплі камізелки, сорочки, онучі, шкарпетки, рукавиці, шарфи стали для них найкращими різдвяними подарунками.

Зниження рівня добробуту. На початку війни ціни на товари харчування знизилися нижче від середніх. Це було пов'язано з припиненням вивезення за кордон багатьох традиційних товарів експорту. Проте вже з листопада 1914 р. ціни поступово почали підвищуватися, а з грудня 1914 р. різко піднялися: насамперед на паливо, гас, дрова, проїзд, продукти харчування. Характерною ознакою воєнних міст стали довгі черги за всім і всюди.

Дефіцитом продуктів і товарів першої необхідності користувалися спекулянти. Виник продуктовий «чорний» ринок. Зростали кількість різноманітних шахрайств, продаж сфальсифікованих продуктів і напоїв. Нормою стало додавання в борошно для випікання хліба різноманітних домішок. Хоча ще на початку 1915 р. газетярі насміхалися з німців, які споживали картопляний хліб і рослинне м'ясо, доводячи, що такі продукти корисні й за смаком не відрізняються від справжніх.

Розпочалося знецінення паперових грошей. Заробітна плата працівників усе більше відставала від зростання цін. Так, середня платня робітників у Києві зросла

протягом 1915 р. на 40 %. Однак ціни на основні продукти харчування (борошно, хліб, картоплю, оселедці, олію) протягом цього ж року піднялися на 100–150 %. Це призвело до суттєвого зниження купівельної спроможності населення. Насамперед страждала інтелігенція й працівники з фіксованою заробітною платнею.

Кількість людей, змушених під тиском обставин опуститися на нижчі соціальні сходи, за підрахунками істориків, становила щонайменше 20 млн осіб.

Погіршувався стан міського господарства. Міста набували похмурого й занедбаного вигляду. Через дорожнечу гасу двори, під'їзди та сходи поринули в темряву, унаслідок чого почастишали квартирні крадіжки.

Найбільше страждало українське селянство в зонах ведення бойових дій. Солдати брутально поводитися з мирними мешканцями, усіляко знущалися з них, грабували, підпалювали помешкання, комори, млини тощо.

Небачена бойова техніка несла смерть мешканцям міст і сіл фронтової смуги. Деякі з них згоріли повністю. Саме так сталося з містами Гусятином і Дитинцем на Буковині. Нерідко мешканці міст ставали жертвами масового мародерства.

Повсякденне життя на фронті. На фронті Першої світової війни імперії мобілізували мільйони українців. Більшість мобілізованих була неписьменною чи малописьменною. Солдати не розуміли мети й завдань війни. До цього додавалися психіатричні та невралгічні захворювання, які дуже швидко поширювалися через поразки, нелюдські умови життя, застосування зброї масового знищення: убивчих газів, артилерійських нальотів. Це призводило й до втеч із частин.

Історичне джерело

Що таке артилерійський наліт, описував у листі до нареченої С. Гузар січовий стрілець **С. Горук**: «Гуділо, гриміло в повітрі від наших і ворожих гармат. Уяви, щоп'ять секунд або й частіше тріскає з відлосками недалеко в повітрі шрапнель і викидає близько 300 олов'яних кульок, величиною, як гілковий горіх. Кого така кулька поцілить, той пропав. Або граната, як запоре в землю й зі страшним гуком трісне, то викине землю вгору вище Львівської ратуші. Кавалочки заліза розлітаються на всі боки й несуть смерть і рани. Серед такого пекла сидить чоловік безпорадний, бо кулі тріскають і тут, і там, і не знати, що найближча секунда принесе».

Дезертирство супроводжувалось іншими злочинами, найчастіше пограбуваннями. Життя на фронті ускладнювалося й нестачею військової техніки, озброєння та боєприпасів, а з 1916 р. — і нестачею провіанту.

Історичне джерело

Про технічне відставання російської армії влучно висловився генерал **А. Денікін**: «...Якщо на Західноєвропейському фронті противники змагалися один з одним у мужності й техніці, то на Східному ми, особливо в перші два роки, протиставляли вбивчій техніці німців — мужність і... кров».

Поступово на фронті та в тилу всі українські верстви чітко усвідомлювали, що вони страждають і гинуть на всіх фронтах за чужі імперські інтереси підприємців і поміщиків. Це призвело до швидкого зниження морального й бойового духу бійців. На початку 1917 р. на фронті стало поширеним «братання» між солдатами. Воно теж сприяло швидкій дезорганізації та деморалізації армії.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «інтернування», «репресії», «сепаратисти», «окупаційний режим», «генерал-губернаторство», «депортація».
2. Перерахуйте конкретні прояви окупаційної політики щодо українців.

3. Опишіть той історичний контекст, який мав на увазі Д. Дорошенко, ведучи мову про молот і ковадло.
4. Порівняйте побут на фронті й у тилу.

5. Перечитайте слова графа Г. Бобринського, сказані 10 вересня 1914 р. У чому граф проявляв своє історичне невігластво?
6. Чому жертвами російської окупаційної політики в Західній Україні стали М. Грушевський та А. Шептицький? Доведіть, що це був закономірний прояв російської окупаційної політики.

7. Визначте спільні та відмінні ознаки в завданнях і засобах окупаційної політики російської та австро-угорської влади щодо українців, їхніх природних прав.
8. Поясніть, як імперська політика призвела до «націоналізації» українців.

9. Які висновки ви зробите щодо війни як засобу позбутися нудьги, здобути славу й громадське визнання?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

Перша світова війна як виклик людському виживанню: жінки на війні, діти-сироти, біженці, військовополонені, скалічені солдати (аналіз текстових і візуальних джерел)

• Проаналізуйте епізоди з життя учасників і жертв Першої світової війни, щоб зрозуміти, що таке війна для людини, чи відповідає вона її матеріальним і духовним потребам, чи звеличує вона людину, чи принижує.

1. Перечитайте уривки з листів 18-річного солдата з таврійських степів А. Рубля. Визначте типові ознаки світогляду українського юнака, призваного в імперську армію.
«Не журіться й сійте озимину, хазяйнуйте, укрийте хату... Тільки й сниться кожної ночі, ніби я дома й з дядьком Гараськом молотимо пшеницю, і такий він худий».

«...Найзлішому ворогу не бажав би попасти в ці "окопи". Якби дав Бог, щоб ніколи в житті ніхто не потрапляв би в ці окопи й щоб навіть не знали, що таке окопи».

«Ви пишете, як я живу. Тут мене воші заїдають, хоч і часто собі білизну перу, але вони заводяться. Спимо в землянках, одним словом, усього доводиться... Яка ненависна війна...»

«Ряди наші змішалися з вогнем і землею, і 23 травня, коли ми з криком "ура" добігли до неприязельських окопів, то я тільки пам'ятаю, що кулі й снаряди свистіли кругом, а люди падали. Проте скільки там було солдатів: на місце убитих і пораниених усе нові й нові підбігали й також падали. Крики, стогін, рев снарядів і куль — усе це злилося в один гул. І коли все ж таки ми добігли до їхньої дротяної загороди, за якими були їхні окопи, то я одну за другою кинув усі свої чотири бомби в їхні окопи. А потім — у штики... Пам'ятаю, що штик схопленої мною гвинтівки після бомб працював у моїх руках страшно». «Переді мною все стало, як на долоні, і я згадав домашніх, тата й маму. Адже вони не знають, що я таким молодим перенешу і за що. За що мене примушують убивати таких, як і сам, а потім страждати. Дорога сестрице, ти цього листа мамі не посилає» (Опис атаки під Ковелем у травні 1916 р.).

Розділ I. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2. Розгляньте подані ілюстрації. Порівняйте становище французьких, англійських та українських жінок у роки Першої світової війни.

Плакат часів Першої світової війни.
Канада. 1915 р.

Жінки Великої Британії.
Фото. 1914 р.

Українські біженки в Галичині.
Фото. 1915 р.

У санітарному потязі.
Франція. Фото. 1916 р.

3. Скориставшись документальним матеріалом, визначте, яким було життя біженців. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Чи з власної волі українці залишали рідні краї?
2. Хто зазвичай виступав ініціатором виселення мешканців?

Витяг із циркуляра штабу Київського військового округу до полтавського губернатора О. К. Багговута щодо виселення жителів з окупованих територій Російської імперії, м. Київ, 12 лютого 1915 р.

«Спешно. Гн-у полтавському губернатору. По приказанию главного начальника округа, сообщаю Вашему Превосходительству для руководства: 1) что при выселении с неприятельской территории местного населения, последнее должно водворяться не в Россию, а за пределами расположения наших войск; 2) отдельные подозрительные лица должны быть выселяемы в Сибирскую губернию; 3) при выселении во внутрь России целой партии таких лиц, об этом заранее должно быть уведомлено пограничное губернское начальство» (Зам. министра внутренних дел, ... генерал-майор Джунковский) (рос.).

Витяг із статті «На Волині», опублікованої в газеті «Неженец», м. Ніжин Чернігівської губ., 29 серпня 1915 р.

«І всюди в усіх цих потягах одна й та ж картина: заглянеш і не повіриш, як зуміло там поміститися стільки людей, з якими зусиллями стягували, куди лише можна, вузли, сумки, валізи... Майже біля кожного вагона групи русявих

дитячих голівок. Піднімають назустріч личка й так безпечно-довірково дивляться на вас ясні дитячі оченята. Й усміхаються: їм то що? Можливо, раді цій подорожі... А на місцях зупинок — загнані в залізничні тупики довгі вулиці темно-червоних товарних вагонів, чекають черги, щоб рушити далі. Поки ж мешкають у вагонах. І живуть самим справжнім чином: поставили столи, розклали й розвішали домашнє начиння. Вийшли пересувні квартири... Більшість вирушила в невідому путь-дорогу на вцілілих «конячках». [...] Небо часто затягують важкі, сірі хмари. Холодний вітер бушує над покинутими рівнинами. Ідуть дощі. [...] Станції наповнені біженцями, які терпляче очікують на вільні місця. Виїжджають одні, тягнуться інші. У метушні та штовханні нерідко губляться на станціях дітки».

Умови перебування біженців у таборі, містечко Кореневе Харківської губ., вересень 1918 р.

«У містечку Кореневі — 8000 біженців, щоденно прибуває по 200–300 осіб. Відправки ешелонами чи окремими вагонами немає. Табір — 24 ділянки по 500 осіб, кожен з них огорожений дротом, окремо головна вулиця й вулички між бараками. Землянки (яма — ½ аршина) покриті землею та соломою. Печей немає, а вогнище — на землі. Без освітлення. Вихід з табору лише з дозволу німецьких санітарів, за непослух — кара. Хоча натовпи біженців тікають в округу в пошуках їжі та палива. Місце табору таке, що при можливості наступу більшовицьких банд він у першу чергу попадає під обстріл. Продовольство розраховане на 2000 осіб, а тому голодують усі — 8000. Санітарне й амбулаторне лікування налагоджене, і з 3 листопада починає роботу 70 ліжок Ферганського лазарета, огляд і допомога йде в основному від німецького санітарного персоналу [...]». *Головний лікар санітарного поїзда [Підпис] (ЦДАВОУ, ф. 1035, оп. 1, спр. 2, арк. 18).*

4. Прочитайте витяг із статті та визначте причини сирітства, з'ясуйте інші причини сирітства під час війни.

Витяг із статті «Сім вагонів дітей», опублікованої в газеті «Юго-Западный край», м. Вінниця Подільської губ., 13 вересня 1915 р.

«КРЕМЕНЧУК. 10 ІХ. Сюди доставлено 290 дітей уніатських священників, убитих або заарештованих в Австрії. Серед дітей багато поранених».

«Правда ж, ви раптом починаєте чути в цьому спокійному поєднанні слів — плач, лемент, голосні й безмежно болісні скарги дітей? Сім вагонів одиноких дітей, сім вагонів невинних сиріт кричать про свою незрозумілу муку, б'ються в немовлячій тузі, розгублені, загнані, безпорадні... Який дивний, зворушливий, трагічний потяг! Кучеряві голівки з блідістю схудлих щічок! І ці особливі величезні дитячі очі з німим запитанням!.. [...] І маленька телеграма, загублена на газетному листі початку блискучого століття — серед яких дикунів, у якому дрімучому лісі, у якої хижої породи звірів можна уявити собі гігантську процесію дитинчат, що втратили своїх батьків? Сім вагонів, ридають, лепечуть, стогнуть...»

5. Користуючись поданими документами, складіть уявлення про утримання полонених.

Уривок із спогадів Б. Грінштейна, який перебував у німецькому полоні в таборі Гальбе.

«Умови життя були в ньому жахливі... Каткування, знущання, голод, антисанітарні умови, епідемії призводили до високої смертності... Замість одягу на нас висіли лахміття, укриті вошами. Ми жили у вогких бараках без будь-якого освітлення. Довгими

осінніми та зимовими вечорами, міняючись один з одним місцями, ми грілися біля вбогої пічечки, яку самі побудували... Усі наші помисли були направлені на те, аби втамувати постійний голод, дочекатися свободи...»

Уривок із спогадів військовополоненого К. Левіна з приводу театральних вистав.

«Важко передати, скільки щастя давала нам ця подоба мистецтва, перша можливість подивитися дещо, що здавалося нам благородним відгомонам іншого вільного світу... Під час вистави всі щілини та проходи барака були забиті людьми. Полонені нагромаджувалися кількома ярусами, “душили” один одного, трималися, балансуючи на одній нозі й усе одно дивилися п’єсу... Люди з небаченою жадібністю дивилися всі вистави, не відриваючись, і важко зітхали, коли все закінчувалося».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ I

«Українське питання» перед Першою світовою війною (1914–1918) — це питання підпорядкованого становища українців у складі Австрійської та Російської імперій.

У Першій світовій війні Україна була лише стратегічною базою, джерелом військових та економічних ресурсів, плацдармом для розгортання наступів.

Через розділеність України між двома імперіями війна стала національною трагедією братовбивства; переслідуванням за «зрадництво» з обох сторін.

Єдиним способом вивести українство з-під імперського терору були спроби українських політиків продемонструвати лояльність до імперій.

Воєнні дії на Східному фронті незмінно розгорталися на теренах України. У ході бойових дій насамперед страждали мешканці Галичини, Буковини, Волині.

Окупаційна політика урядів обох імперій полягала в грабінницькому використанні українських ресурсів і повного викорінення українського національно-визвольного руху.

Війна спричинила формування легіону Українських січових стрільців (УСС) — зародка майбутньої національної армії. Воюючи під національним прапором, січові стрільці відрізнялися високою боєздатністю. Нерідко їхній героїзм і самовідданість рятували становище на фронті.

Війна вплинула на формування національної ідентичності українців. Вона спонукала боротися не лише за власне виживання, а й виразно заявити свої культурні, соціальні й політичні вимоги, формувала готовність захищати національні права й інтереси.

Через війну різко погіршилася якість життя людей, загострилися соціальні суперечності. Невимовно важкі умови життя на фронті та в тилу призвели до знецінення людського життя, байдужості до чужого горя.

Улітку 1917 р. відбулася повна втрата боєздатності царської армії та перетворення її на потужне знаряддя руйнівних дій, на некеровану масу, що накопичила величезну руйнівну енергію й загрожувала безпосередньо українському народу.

Розділ II

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 4. ПЕРШІ УСПІХИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- Німецький учений Й.-Г. Коль 1838 р. писав: «Якщо не сьогодні, то завтра з'явиться будівничий, який збудує з тих матеріалів велику й незалежну Українську державу!» Про які матеріали та якого будівничого йдеться?

1. Поняття, причини, рушійні сили, періодизація революції

Основною причиною **Української революції** було незадоволення українського народу своїм соціальним становищем. На початку ХХ ст. на теренах України в державно-адміністративному апараті працювало 47 % росіян, 29 % поляків і лише 5,5 % українців. У торгівлі 48 % становили євреї, 14 % росіяни та 0,9 % українці, переважно зрусифіковані. Зате 90 % українців були задіяні в землеробстві. Отже, російська влада звела українців «на рідній, не своїй землі» до стану наймитів, які обслуговували інонаціональну соціальну верхівку.

Безпосередні причини Української революції її лідер М. Грушевський визначав такі: 1) піднесення українського руху в період між двома революціями та після початкового періоду Першої світової війни; 2) обурення української громадськості з приводу підтримки Австро-Угорщиною відновлення Польської держави й нехтування національної незалежності українців; 3) посилення антиукраїнських заходів царизму в роки війни.

Найчисельнішою рушійною силою революції виступило селянство. Воно вперто берегло почуття національної окремішності, справедливо пов'язувало своє пригноблене становище з російською імперською політичною системою. Водночас розпорошеність, неписьменність, неорганізованість, нерозуміння

Українська революція — це період визвольних змагань українського народу за утворення суверенної, соборної, соціально справедливої української національної держави в 1917–1921 рр.

сутності держави й потреби в ній, зорієнтованість на вирішення лише земельного питання не давали можливості селянству відіграти роль свідомого рушія революції. За сприятливих обставин воно могло стати лише її масовим учасником.

Роль свідомої рушійної сили революції не могло відіграти й нечисленне робітництво України. Лише трохи більше третини робітників були етнічними українцями, майже всі вони перебували під впливом російських політичних партій. Рушієм не могла виступити й буржуазія, адже переважно вона була неукраїнською, а підприємництво тісно пов'язувало її із загальноросійськими інтересами.

В умовах бездержавності роль рушія й очільника революції відіграла українська інтелігенція, яка з XIX ст. взялася за справу просвіти й організації українських сил з метою побудови держави та перетворення народу на націю.

Історичне джерело

Б. Грінченко в газеті «Буковина» 1893 р. охарактеризував українську інтелігенцію так: «Українські націоналі-народолюбці вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, тобто: права порядкувати по-своєму на своїй землі в просвітній, культурній, економічній, соціальній та політичній справах. Бачачи, що русько-українську націю позбавлено тепер цих прав, вони мають на меті повернути їх їй».

Незважаючи на шовіністичну політику царського уряду, улітку 1915 р. українська інтелігенція утворила «Общество помощи населению юга России» (рос.). Чимало членів ТУПу працювали в Земському союзі, комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Отримуючи державні кошти, товариства організовували виробництво військового спорядження, облаштовували санітарні поїзди, шпиталі, надавали допомогу вимушеним переселенцям-галичанам.

Під час Першої світової війни українська інтелігенція позбулася ілюзій щодо можливості отримати права, старанно служачи імперським властям.

Історичне джерело

Один із лідерів Української революції **Д. Дорошенко** з цього приводу писав: «Коли київські “участки” і тюрми переповнилися вивезеними галичанами, серед котрих були професори університету, поважні старі священики, інтелігенти всіх професій, жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що все це вихоплено з хати зненацька, без грошей, часто-густо напіводягнене, залякане до смерті, і що їх везуть до Томської, Іркутської, Архангельської та Астраханської губерній без засобів, невідомо на яку долю й на який час, отоді ми, київські українці, збагнули як слід, що таке “освободительна” війна та яку долю готують нашому народові її побідні наслідки».

Поступово ТУП перетворилося на координаційний політичний центр українських сил. Наприкінці 1916 р. ТУП оприлюднило декларацію «Наша позиція», у якій засудило переслідування українського руху під приводом війни й наголошало, що його метою є автономія України та конституційне правління в перебуванні на федеративних засадах імперії.

Легальні спроби громадських, політичних, парламентських діячів захистити життєві права нашого народу обидві імперії відверто ігнорували. Тому саморуй-

нування імперій відразу ж спонукало українські сили до природної історичної самоорганізації, що й вилилося в Українську революцію.

Зважаючи на провідні органи, які згуртовували український народ на боротьбу за національні інтереси, історики виокремлюють **три періоди**: доба Української Центральної ради (УЦР) Української Народної Республіки (УНР) (березень 1917 р. — квітень 1918 р.); доба Української держави — Гетьманщини — П. Скоропадського (квітень 1918 р. — грудень 1918 р.); доба Директорії УНР (грудень 1918 р. — листопад 1921 р.).

2. Українська Центральна рада

До часу повалення царизму й утворення російського Тимчасового уряду українські громадсько-політичні сили були майже паралізовані режимом воєнного часу. Ще на початку війни в Києві, місці дислокації штабу Південно-Західного фронту, були закриті всі українські організації. Продовжував роботу лише український клуб «Родина», збережений ТУП, і то лише завдяки тому, що надавав своє приміщення під госпіталь.

16–17 березня 1917 р. у клубі «Родина» ТУП провело збори, у яких узяло участь понад сто представників українських наукового, технічно-агрономічного, педагогічного товариств, кооперативів, студентства київських вищих шкіл, робітників, військових, соціал-демократичних груп та ін. Наслідком дводенної дискусії стало створення **17 березня 1917 р. Української Центральної ради (УЦР)** — представницького органу, покликаного об'єднати розпорошені українські сили, координувати й централізувати їхні спільні дії.

20 березня 1917 р. було обрано президію УЦР: голова — професор *М. Грушевський* (заочно) і заступники — *Ф. Крижанівський*, *Д. Дорошенко* й *Д. Антонович*. Її друкованим органом стала газета «Вісті з Української Центральної ради». Рада проводила засідання в приміщенні Київського педагогічного музею, що на вул. Володимирській.

Кияни гаряче підтримали початок революції та представницький орган українства УЦР. Це засвідчила маніфестація **1 квітня 1917 р.**, що зібрала 100 тис. осіб. Її учасники згадували, що своїм натхненням вона перевершила всі сподівання. Відчувши власну свободу й силу єднання, люди сміялися та ридали. Під сотнями жовто-блакитних знамен, з портретами Т. Шевченка в руках, десятками тисяч шикувалися військовики, одна за одною до них приєднувалися групи від товариств, гімназій, шкіл, корпорацій, депортованих галичан.

Сформувавшись біля Володимирського собору, колона маніфестантів зійшла вниз на вул. Хрещатик до приміщення міської думи. Слово надали М. Грушевському.

Приміщення Київського педагогічного музею. *Фото. 1917 р.* Нині — Київський міський будинок учителя.

Історичне джерело

Д. Дорошенко згадував: «Усе стихло. Піднесеним голосом, — де він у нього взявся — немов у якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору й заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки й понесла на другий поверх думи, на балкон і звідти показала його народу. З тисяч грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!»»

Маніфестація завершилася народним вічем на Софійському майдані біля пам'ятника Б. Хмельницькому. До його булави прив'язали жовто-блакитний прапор. Тут пролунали перші вимоги революційної України до російського Тимчасового уряду: запровадити українську автономію, призначити на посади губернських і повітових комісарів — людей, які знають українські звичаї та мову, запровадити рідну мову в державному апараті, судах, школах та ін.

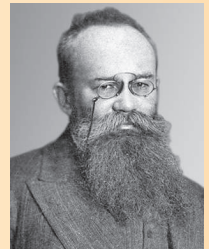

3. Михайло Грушевський на початку революції

Особистості

Михайло Грушевський (1866–1934) — видатний український історик, академік, громадсько-політичний діяч, президент УЦР. Народився в м. Холмі (нині м. Хелм, *Польща*) у родині вчителя. Освіту здобув у Тифліській гімназії та Київському університеті. З 1894 р. очолював кафедру української історії Львівського університету, Наукове товариство ім. Шевченка. Протягом 1914–1917 рр. перебував під слідством у Лук'янівській в'язниці та на засланні в м. Симбірську, Казані, Москві (*Росія*).

26 березня 1917 р. прибув до революційного Києва. Своїми науковими працями з історії України, громадською діяльністю здобув незаперечний авторитет. Маючи вольовий характер, докладав усіх зусиль, щоб перетворити український національно-визвольний рух на провідну силу українського життя.

Після гетьманського перевороту емігрував до Європи. 1925 р. повернувся в радянську Україну з метою допомогти своєму народу в культурному будівництві. На початку 1930-х років був позбавлений можливості займатися науковою роботою. У 1934 р. помер під час нескладної операції.

Політична програма Української революції М. Грушевського. Очолити революційну стихію, М. Грушевський у статті «Велика хвиля» переконував, що Українська революція має залишити національно-культурні вимоги, адже їх гарантують отримані демократичні права та свободи, і зосередитися на питанні національно-територіальної автономії України в складі Російської федеративної республіки. У статті «Якої ми хочемо автономії і федерації» голова УЦР пояснював, що Україна, як і всі національно-територіальні автономії, буде «державою, пов'язаною федеративним зв'язком» з іншими автономіями в складі демократичної федерації. Україна «має вершити в себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоря-

§ 4. Перші успіхи Української революції

джатися своїми дорогами, своїми доходами, землями та всякими натуральними (природними. — *Авт.*) багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію та суд». Лише в справах закордонної політики та керівництва збройними силами Україна має «приймати постанови загального представництва Російської федерації», «у якому братимуть участь представники України пропорційно до її людності».

М. Грушевський передбачав, що російські централісти можуть перешкоджати українцям у втіленні цієї ідеї, тому в статті «Повороту нема» попереджав: «Прапор самостійної України стоїть згорнений. Чи не розгорнеться він із хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії у федеративній та демократичній Російській республіці?»

На думку вченого

Історики наголошують, що М. Грушевський «розумів автономію не як свідоме обмеження прав і компетенції України, а, навпаки, передбачав наявність усіх необхідних державних інституцій, а федеративний союз розглядав як об'єднання рівного з рівним...» (*В. Литвин*); «...Федералізм Грушевського не є повним запереченням незалежної української державності, швидше це реальний крок їй назустріч» (*В. Верстюк*).

У статті «Від слова до діла» М. Грушевський переконував не віддавати долю України на ласку Всеросійських установчих зборів, а якнайшвидше й ґрунтовно вибудувати власну територіальну автономію. Тоді установчим зборам, незалежно від їхнього складу, демократичного чи централістичного, доведеться лише узаконити автономію України.

Заспокоюючи національні меншини, які з помітною недовірою ставилися до українського руху, М. Грушевський запевняв, що «право національних меншин буде забезпечене».

Історичне джерело

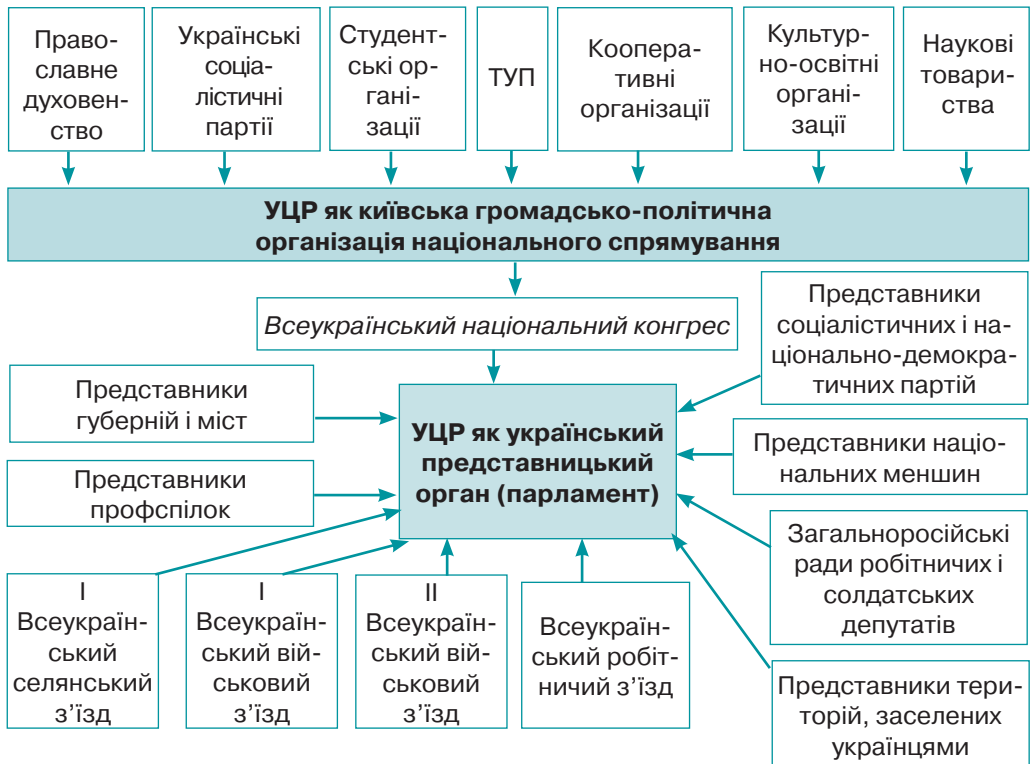
У статті «Народностям України» **М. Грушевський** відверто ставить запитання: «Чи Україна тільки для українців?» — і відповідає, що, звичайно, ні. Україна має бути для всіх, хто живе в ній, «а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю та його людності...» І навпаки, «хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом... той нам не потрібен, без різниці, чи він неукраїнець чи українець».

На початку революції її лідер не ставив питання про повний вихід України зі складу Росії, оскільки вважав, що це створювало смертельну загрозу. Адже Україна продовжувала знаходитися під адміністративним і господарсько-фінансовим контролем Тимчасового уряду, ідейним впливом російської церкви та російських політичних партій. «Ахіллесовою п'ятою революції» були міста, у яких, за винятком Полтавщини та Харківщини, українство становило меншість. Нарешті, Тимчасовий уряд, утримуючи під своїм контролем російську армію, завжди міг застосувати проти українських революціонерів, ініціаторів виходу зі складу Росії, закони воєнного часу.

На **автономістських** позиціях тоді перебували: найчисленніша Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) — партія есерів, до якої вступив М. Грушевський; Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) — партія есдеків, лідери — В. Винниченко, С. Петлюра; Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) — партія есефів, лідер — С. Єфремов.

4. Український національний конгрес

Завдання боротьби за національно-територіальну автономію України потребували зміни статусу Центральної ради з київської на всеукраїнську представницьку національну організацію. Тому вже 28 березня 1917 р. Центральна рада опублікувала відозву до всіх українських організацій та політичних партій, які погоджувалися відстоювати широку національно-територіальну автономію України, надіслати своїх представників на **Всеукраїнський національний конгрес**, який відбувся **19–21 квітня 1917 р. в м. Києві** в приміщенні Купецького зібрання (нині — Національна філармонія України). За різними оцінками, тут зібралося від 700 до 1500 делегатів з усіх куточків України, усіх фронтів і флотів. Ніхто з організаторів не міг навіть уявити, що через місяць після перших зібрань клубу «Родина» український рух досягне рівня національного форуму.

Автономісти (доби Української революції) — прихильники національно-територіальної автономії України в складі перетвореної на демократичну федерацію Російської держави.

Історичний факт

Конгрес проходив у дружній атмосфері з надзвичайним духовним піднесенням. Це визнавала навіть ворожа українству преса. Зокрема, «*Киевская мысль*» писала: «Море голів і від краю до краю котяться хвилі мелодійної української мови. Партер наповнюють делегати, кількість яких перебільшила тисячу чоловік». І вона «щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають залізницею, пароплавами, кіньми й навіть пішки». «Це вже свого роду українське патріотичне паломництво». «Треба дуже довго й сильно терпіти, треба віками терпіти гніт національної й політичної неволі, щоб так бурхливо сприйняти свято визволення».

На третій день роботи конгрес обрав новий склад УЦР. 115 її членів представляли тепер усю українську демократію не лише дев'яти українських губерній, а й Кубані, Бессарабії, Дону, Москви, Петрограда та ін. Абсолютною більшістю голосів таємним голосуванням головою УЦР було обрано М. Грушевського.

Під гомове виконання гімну «Ще не вмерла України...» та вигуки «Слава!» конгрес закінчив роботу. Він блискуче справився зі своїми завданнями: завершив організаційний період Української революції; підняв авторитет УЦР, перетворив її на центральний орган українського руху.

5. Українізація армії

Могутньою основою Української революції стало українське селянство, одягнене в солдатські шинелі. Уже в перші тижні березня 1917 р. в армії почали формуватися українські ініціативні групи. Вони відрядили своїх делегатів до Києва, де 22 березня 1917 р. було проведено **Українське військове віче** та створено **Установчу українську військову раду**. Того ж дня вона звернулася до Тимчасового уряду з приводу українізації окремих військових частин російської армії, де було б «заведено вживання української урядової мови»; і «щоб такі полки поповнювалися українцями»; «у командний склад призначалися офіцери української народності».

24 березня військове віче запропонувало нову ідею — створення добровільної української армії. Для керівництва цією справою був обраний спеціальний комітет, який звернувся до українського народу із закликом стати бійцями добровільного полку імені гетьмана Богдана Хмельницького.

Саме в ті дні в Києві на мобілізаційних пунктах чекали на відправлення на фронт 3000 військовиків. Вони зажадали, щоб їх відправили на фронт як українську національну частину — Перший український козацький полк ім. Б. Хмельницького. Незважаючи на протистояння армійської бюрократії, полк був сформований. Богданівці поїхали на фронт під малиновим прапором і з портретом гетьмана на локомотиві. Перемога богданівців надихнула на формування нових національних частин. Солдати сподівалися, що українізовані частини переведуть на Батьківщину.

6. Спроба УЦР порозумітися з російським Тимчасовим урядом

У другій половині травня УЦР отримала могутню підтримку українізованих частин. **18 травня 1917 р.** в Києві розпочав роботу **I Всеукраїнський**

військовий з'їзд. Його делегатами були 1,5 млн солдатів і офіцерів українізованих частин. Спеціальною резолюцією з'їзд підтримав ідею національно-територіальної автономії України та визнав УЦР «єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати справи цілої України» і вимагав від УЦР «енергійно» представити «актуальні проблеми України» перед Тимчасовим урядом. Натхненна підтримкою Всеукраїнського національного конгресу та військового з'їзду, Центральна рада відрядила до Петрограда делегацію, яка 29 травня передала голові Тимчасового уряду декларацію УЦР з вимогою національно-територіальної автономії.

Тим часом російські політичні сили, які створили Тимчасовий уряд, ставили перед собою мету перетворити вчорашню імперію на централізовану державу, надавши народам лише національно-культурну автономію, щоб продовжити Велику війну та здобути вихід на Балкани, Середземномор'я та Близький Схід. Тому голова Тимчасового уряду послався на те, що питання національно-територіальної автономії України можуть вирішити лише Всеросійські установчі збори. Тоді голова делегації В. Винниченко нагадав, що Тимчасовий уряд уже висловився схвально щодо державності польського та фінського народів. У відповідь князь Г. Львов лише передав декларацію на розгляд юридичної комісії. Зрозумівши, що це відмова, делегація УЦР повернулася до Києва.

Історичний факт

Висновки української делегації повністю підтвердилися. Юристи Тимчасового уряду задовольнили лише дві вимоги декларації УЦР: про повернення додому галичан, вивезених із рідних місць російською армією, та про покращення становища українців — військовополонених австрійської армії.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «Українська революція», «автономісти», «національно-культурна, національно-територіальна автономія», «федеративний зв'язок національно-територіальних автономій», «українізація армії».

2. Визначте періоди та перелічіть рушійні сили революції.
3. З'ясуйте, який сенс укладали УЦР і Тимчасовий уряд у поняття «автономія».
4. Визначте моменти, які доводять, що революційна демократія Києва визнала авторитет М. Грушевського як лідера першого етапу революції.
5. Назвіть причини революції. Порівняйте їх з причинами, визначеними М. Грушевським.
6. Поясніть, чому лише нечисленна українська інтелігенція могла відіграти роль свідомої рушійної сили, очільника революції.

7. Проаналізуйте процес перетворення УЦР з київської на всеукраїнську представницьку (парламентську) організацію української революційної демократії.
8. Визначте складові політичної програми М. Грушевського.

9. На прикладі Всеукраїнського національного конгресу доведіть, що особиста участь у громадсько-політичних заходах вагома.

§ 5. РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- Наскільки правильним для революційного часу є твердження: політичні права не отримують, а здобувають?

1. I Універсал УЦР

Ігнорування Тимчасовим урядом вимог української делегації переконало керівників Центральної ради, що перемовини з російськими політиками будь-якого політичного забарвлення є даремними, тому у виборюванні автономії необхідно покладатися лише на власні сили. **18 червня 1917 р.**, незважаючи на заборону, у Києві розпочав роботу **II Всеукраїнський військовий з'їзд**. Його делегати — 1,6 млн солдатів — запропонували Центральній раді розпочати конкретні дії щодо розбудови автономного устрою.

23 червня 1917 р. перед закриттям військового з'їзду Центральна рада оприлюднила **I Універсал Української Центральної ради до українського народу, на Україні й поза Україною сучого**.

Історичне джерело

З **Універсалу Центральної ради**: «Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням У с е н а р о д - н і У к р а ї н с ь к і з б о р и (сейм). Усі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші У к р а ї н с ь к і з б о р и».

Делегати-військовики слухали Універсал стоячи, потім стали на коліна й заспівали Шевченків «Заповіт». Універсал об'єднав навколо ідеї автономії найширші верстви й політичні сили українського суспільства. На адресу УЦР надходили телеграми з привітаннями від найрізноманітніших політичних і громадських організацій. Біля скарбниці Центральної ради вишикувалися черги громадян, які вирішили підтримати її матеріально. Адже, на відміну від інших організацій, включаючи й збільшовизовані ради робітничих і солдатських депутатів, Тимчасовий уряд не виділяв на утримання Центральної ради ні копійки.

Історичне джерело

За свідченням **В. Винниченка**, слухання I Універсалу супроводжувалося надзвичайно сильними емоціями: «Засмажені, загартовані в боях, у крові, у стражданнях обличчя кривилися від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не званої радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів; многи кулаками, рукавами гімнастерок витирали слюзи; деякі суворо зціплювали зуби, щоб не кричати ...»

Універсál (від латин. *universalis* — загальний) — урочисте звернення або розпорядження до народу, яке виконувало функцію основного тимчасового документа конституційного характеру.

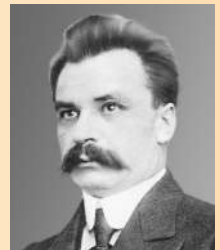
2. Утворення Генерального секретаріату

Після проголошення I Універсалу Центральна рада приступила до створення уряду автономної України — **Генерального секретаріату**. Уряд було сформовано **28 червня 1917 р.** До нього ввійшли такі генеральні секретарі: *Христофор Барановський* — фінансів, *Сергій Єфремов* — міжнародних справ, *Симон Петлюра* — військових справ, *Борис Мартос* — земельних справ, *Володимир Садовський* — судівництва, *Микола Стасюк* — продовольчих справ. Генеральним писарем (секретарем) уряду було призначено *Павла Христюка*. Головою Генерального секретаріату й одночасно генеральним секретарем внутрішніх справ став *Володимир Винниченко*.

Особистості

Володимир Винниченко (1880–1951) народився в с. Веселий Кут Єлисаветградського повіту на Херсонщині в сім'ї чабана. У 1901 р. вступив на юридичний факультет Київського університету. Став членом РУПу, з 1905 р. — УСДРП. Проводив пропагандистську роботу серед селян Полтавщини. У 1902 р. заарештований, позбавлений права навчатися в університеті й проживати в Києві. Кілька разів переходив кордон з революційною літературою, двічі потрапляв до в'язниці (удруге на 8 місяців). Під загрозою каторги В. Винниченко емігрував до Європи. Під час Першої світової війни нелегально поселився в м. Москві, продовжуючи літературну та революційну роботу. Після лютневої революції 1917 р. повернувся в Україну. Брав участь в організації Центральної ради, редагував орган ЦК УСДРП — «Робітничу газету». Був автором чотирьох універсалів УЦР. У січні 1918 р. пішов у відставку з посади прем'єра. Протягом листопада 1918 р. — лютого 1919 р. очолював Директорію УНР. Після відставки виїхав за кордон. З 1934 р. жив у Франції. Займався літературною творчістю та живописом. Автор мемуарно-публіцистичного тритомника «Відродження нації».

3. II Універсал УЦР

Коли УЦР стала на шлях утвердження автономії України, Петроград зрозумів, що він уже має справу не із заявами та деклараціями групи політичних діячів, а з могутнім українським народним рухом, і завагався. Праві, представники російської буржуазії, сподіваючись на недалеку перемогу над Центральними державами, уже марили Босфором і Дарданеллами, економічним і політичним підкоренням нових територій. Проте перешкодою на цьому шляху поставала автономна Україна. Російська буржуазія зажадала воєнної розправи. Представники лівого крила Тимчасового уряду усвідомлювали, що воєнні дії проти УЦР могли б закінчитися повним крахом, оскільки на її оборону могли б вирушити з фронту українські частини, піднятися народні сили.

Центральна рада також не вважала себе готовою до можливого збройного конфлікту, адже в Україні стояли підрозділи російської армії. У руках Петрограда перебували органи адміністративної й судової влади. Крім того, проти УЦР могли виступити й зросійщені мешканці міст.

Перший Генеральний секретаріат УЦР. Перший ряд (зліва направо): І. Стешенко, Х. Барановський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра. Другий ряд: П. Христюк, М. Стасюк, Б. Мартош. (Відсутній — В. Садовський). м. Київ. Фото. Червень 1917 р.

Зрештою, обидві сторони дійшли висновку, що розпалювання конфлікту лише ослабить їхні позиції, і погодилися на перемовини. До Києва прибули найавторитетніші міністри Тимчасового уряду — І. Церетелі, М. Терещенко, О. Керенський. Після двох днів перемовин сторони досягли компромісу.

Центральна рада зобов'язувалася не проголошувати національно-територіальну автономію самочинно й визнала це право за Всеросійськими установчими зборами. Тимчасовий уряд визнавав Генеральний секретаріат органом крайової влади. Склад Генерального секретаріату мав формуватися Центральною радою, але право його затвердження належало Тимчасовому уряду.

Погодившись на ці поступки, українська сторона отримувала й поступки від російського уряду: він визнав законне право України на автономний лад, а Центральну раду та Генеральний секретаріат — органами державної влади в Україні, тобто визнав фактичну національно-територіальну автономію України.

Наслідком компромісу став **II Універсал**, проголошений **16 липня 1917 р.** в м. Києві. У ньому Центральна рада повідомляла український народ, що Тимчасовий уряд визнає його «право на самоозначення», тому Центральна рада буде прямувати «до автономного ладу в Україні». Вона розробить відповідні закони й передасть їх на затвердження Всеросійських установчих зборів.

Отже, досягнутий компроміс з російським Тимчасовим урядом давав можливість уникнути ризикованого збройного конфлікту. Україна мала час для підготовки засобів для подальшої організації та зміцнення національних сил.

4. Збройний виступ самостійників

Позицію, зайняту автономістами, різко критикували українські **самостійники**, які прагнули суверенітету України, негайного розриву з Росією. На позиціях самостійництва стояли Українська народна партія (УНП), створена 1901 р.

Самостійники — тут: учасники Української революції, послідовники політичних ідей М. Міхновського, які прагнули повного, необмеженого суверенітету України, негайного й повного розриву з Росією.

Миколою Міхновським (восени 1917 р. реорганізована в Українську партію соціалістів-самостійників (УПСС), і створена на Полтавщині в травні 1917 р. Українська демократично-хліборобська партія (УДХП).

Особистості

Микола Міхновський (1873–1924) народився в с. Турівці (нині Згурівський р-н Київської обл.) у сім'ї священика. Закінчив юридичний факультет Київського університету (1895 р.). Член «Братства тарасівців», автор його програми «Кредо молодого українця». Автор брошури «Самостійна Україна», де вперше висунув ідею самостійності України. Керівник таємного товариства «Оборона України», яке здійснило кілька терористичних акцій проти антиукраїнської політики царизму в Україні. Засновник часописів «Самостійна Україна» (1905), «Хлібороб» (1905), «Запоріжжя» (1906) та ін. Один із натхненників українізації частин царської армії, створення українського війська. Після поразки революції жив на Кубані. 1924 р. повернувся до Києва. Заарештований радянськими спецслужбами. Помер за нез'ясованих обставин.

Погляди самостійників поділяли радикально налаштовані українські військовики. Вони згуртувалися навколо Українського військового клубу ім. П. Полуботка, очоленого М. Міхновським, і не сприйняли компромісу. Угоду з Тимчасовим урядом і II Універсал вони витлумачили як зраду українських ідеалів і піднялися на збройне повстання, прагнучи в такий спосіб спонукати УЦР до негайного проголошення державної самостійності України.

Історичне джерело

Рядовий **Д. Осадчий**, член виконкому 2-го Українського козацького полку ім. гетьмана П. Полуботка, з приводу мети повстання висловився так: «Ми, українці-козаки, що зібралися в Києві, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. Після проголошення I Універсалу (II Універсал ми не визнаємо) ми приступаємо до наведення порядку в Україні. Для цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують роботу українців, скидаємо з їхніх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Українську Центральну раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ми все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній раді. Тоді вона повинна буде порядкувати як у Києві, так і в усій Україні, як у своїй хаті».

Увечері 17 липня 1917 р. в с. Грушках, де розташовувався полк полуботківців, з'явилися агітатори — офіцери з Українського військового клубу ім. П. Полуботка. Вони закликали бійців іти на Київ, а командирам передали заздалегідь розроблений план дій. 18 липня між 3-ю і 4-ю год полуботківці з'явилися на автомобілях на Хрещатику й вул. Олександрівській (нині вул. М. Грушевського). Близько 5-ї год повстанці захопили штаб міліції в Старокиївському районі, близько 6-ї — військову комендатуру, арсенал, державний банк, казначейство, інтендантські склади, виставили пости біля державних установ. Так само швидко вони захопили Либідський район, заарештували коменданта Києва.

§ 5. Розгортання Української революції

На придушення повстання Генеральний секретаріат вислав значні військові сили. Протягом дня (18 липня) частина повстанців була взята в полон, частина розсіялася по місту, а решта організовано відступила до с. Грушок. 21 липня війська Київського військового округу оточили позиції полуботківців і після короткого бою роззброїли їх. Наприкінці липня полк був розформований, а його бійці вислані на фронт. Натхненника повстання, М. Міхновського, було заарештовано і, як військового адвоката, вислано служити на Румунський фронт.

Протягом липня–жовтня 1917 р. конфлікт між УЦР і Тимчасовим урядом ще більше загострився. Київ прийняв рішення скликати Українські установчі збори, а не чекати Всеросійських установчих зборів і віддавати долю Української революції політичним силам Росії. Натомість Петроград підготував для генеральних секретарів в'язничні камери. Однак після більшовицького **перевороту 7 листопада (25 жовтня за ст. ст.) 1917 р.** це протистояння втратило сенс.

5. Позиція УЦР щодо приходу до влади більшовиків у Росії

Уже 8 листопада 1917 р. Українська Центральна рада опублікувала резолюцію про владу, у якій засудила більшовицький переворот у Петрограді. У документі зазначалося, що «влада — як у державі, так і в кожному окремому краї — повинна перейти до рук усієї революційної демократії». Центральна рада вважала «недопустимим перехід влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів», контрольованих більшовиками, оскільки вони були лише частиною «революційної демократії» і ніяк не могли уособлювати всі революційні сили.

В Україні розуміли, що перші декрети більшовиків «Про мир» і «Про землю» призведуть до руйнування основ суспільного устрою та безвладдя. Тому УЦР стверджувала, що «буде енергійно боротися з усіма спробами підтримати бунти в Україні».

На думку вченого

М. Грушевський так оцінював руйнівні наслідки більшовицьких декретів: «У війську пішов повний розлад. Відділи, які стояли на фронті й у тилу, розграбовували й розкрадали військоове майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, грабуючи та розбираючи часом і те, що зустрічалося по дорозі. У селах усе більше напливало елементу анархічного, що тягнув за собою слабші частини селянства й тероризував навіть і найбільш відпорні. Грабування та нищення панських маєтків, фабрик і заводів мало масовий характер».

6. Боротьба за владу в Києві 11–13 листопада 1917 р.

Опублікування цієї резолюції викликало протистояння з більшовиками. Ще одним центром протистояння став штаб Київського військового округу (КВО) — осередок прихильників контрреволюційної «єдиної та неподільної Росії». Київ перетворився на три військові табори, оцетинені гарматами й кулеметами.

Переворот (державний переворот) — зміна влади в державі, здійснена з порушенням чинних правових норм, супроводжується застосуванням сили.

11 листопада 1917 р. штаб КВО вдався до рішучих дій. Оскільки УЦР усе-таки визнавалася Тимчасовим урядом, то військові вирішили завдати першого удару по більшовиках. Незначні сили КВО оточили Маріїнський палац і заарештували більшовицький «революційний комітет» («ревком»), що там засідав. У Печерському районі Києва, навколо заводу «Арсенал», розпочалися збройні сутички із загонами робітників, які через три дні завершилися відступом сил КВО з Києва.

Тим часом Генеральний секретаріат узяв під свій контроль військові, продовольчі, залізничні, судові справи, поштовий зв'язок і телеграф. Вірні Центральній раді військові підрозділи зайняли міські установи, пошту й телеграф.

13 листопада 1917 р. трьома сторонами було створено узгоджувальну комісію з урегулювання ситуації. 14 листопада владу Генерального секретаріату визнав штаб КВО, а 16 листопада — більшовицький ревком. Отже, у тій кризі УЦР виявила себе найорганізованішою силою й вийшла переможницею.

7. III Універсал УЦР. Проголошення Української Народної Республіки

Падіння Тимчасового уряду спонукало УЦР до проголошення Української держави. **20 листопада 1917 р.** світ побачив **III Універсал**. 22 листопада відбулося його урочисте проголошення на Софійському майдані за участі представників дипломатичних місій: французької, бельгійської, італійської та румунської.

Іменем українського народу Центральна рада проголошувала **відродження Української держави: «Однині Україна стає Українською Народною Республікою»**. Зазначалося, що УНР готова відновити федеративний зв'язок із Російською республікою, але як зв'язок рівних і вільних народів, держав. Документ рішуче заперечував федеративний зв'язок УНР з радянською більшовицькою Росією. Універсал узагалі не визнавав більшовицького уряду: у Росії «центрального уряду немає, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна».

Владу в Україні до скликання Українських установчих зборів мали здійснювати Генеральний секретаріат, що отримав повноваження повноцінного уряду, та Центральна рада як найвищий законодавчий орган.

Історичне джерело

В. Винниченко — один із творців III Універсалу — визначив його значення в історії України так: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу й подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Усі державні апарати переходили до рук Генерального секретаріату, усі фінансові засоби були до його розпорядження, уся військова сила підлягала його наказам... Усе населення, уся демократія України дивилися на український уряд з надією й вірою».

Центральна рада скасувала «існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств», визнала, «що ті землі є власністю всього трудового народу», тобто проголосила націоналізацію землі й запевнила, що проведе демократичну земельну реформу. У промисловості УЦР установлювала державний контроль над виробництвом і проголошувала 8-годинний робочий день.

Універсал гарантував громадянам України широкі демократичні права та свободи: право на місцеве самоврядування, свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторкваності особи й помешкання, рівність мов, скасування смертної кари й амністію в політичних справах.

Універсал проголошував право всіх національних меншин України на свободу національного розвитку й утверджував їхнє право на «національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їхнього національного життя».

Центральна рада також обіцяла, що вживатиме всіх заходів, аби закінчити імперіалістичну війну.

Проголошення III Універсалу урочисто святкували в більшості міст протягом листопада–грудня 1917 р. Урочистості включали збори міщан, присягу губернських комісарів, визнання влади Центральної ради депутатами міських дум. Подекуди урочистості завершувалися військовими парадами.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження Української держави у XX ст., а в діяльності Української Центральної ради — початок етапу національно-державного будівництва.

8. Кримськотатарський національний рух

Повалення самодержавства створило сприятливі умови для розгортання кримськотатарського руху. **25 березня 1917 р.** в Сімферополі відбувся перший **Все-кримський мусульманський з'їзд**, серед делегатів якого помітну роль відігравали молоді інтелігенти. З'їзд обрав Тимчасовий кримськотатарський мусульманський виконавчий комітет (мусвиконком) і його голову муфтія **Нумана Челебіджихана (Челебі Челебієва)** (1885–1918) — відомого татарського 32-річного богослова, юриста й публіциста, автора національного гімну. Друкованими органами мусвиконкому стали газети «Міллет» («Нація») і «Голос татар». Упродовж наступних місяців мусвиконком налагодив у всіх повітових містах і селах мережу місцевих мусульманських комітетів та уповноважених і перебрав на себе вирішення всіх інших кримськотатарських справ — політичних, культурних, релігійних та економічних. Національно-визвольний рух у Криму знайшов підтримку лідерів УЦР.

У липні 1917 р. сформувалася перша кримськотатарська політична партія «*Milli Firqa*» («*Національна партія*»). Під впливом українського військового руху мусвиконком домогся від російського уряду повернення з фронту до Криму кількох кримськотатарських військових частин і створення Першого кримськотатарського батальйону.

Курултай і Кримська Народна Республіка. 1–2 жовтня 1917 р. у Сімферополі відбувся *Всекримський з'їзд татар*, який одногосно ухвалив рішення про скликання **курултайю** — парламенту кримськотатарського народу. Як вищий національний орган, він мав вирішити питання про долю Криму як автономії в складі Російської Федерації чи незалежної держави. 30 листопада 1917 р. курултай було обрано. До його складу ввійшло 76 депутатів, з них — 4 жінки. **26 грудня 1917 р.** курултай проголосив **Кримську Народну**

Челебі Челебієв

Республіку, 27 грудня — ухвалив *конституцію*, 31 грудня сформував національний уряд на чолі з *Нуманом Челебіджиханом*. УЦР одразу ж визнала Кримську Народну Республіку, а вона засудила агресію радянської Росії проти УНР.

Тим часом більшовицький Петроград став на шлях знищення Кримської держави. 29 грудня більшовики взяли Севастополь. За допомогою флоту протягом січня захопили Феодосію, Керч, Ялту. Свої дії вони облудно прикривали гаслами «інтернаціоналізму» і «рівності народів».

У боротьбі з більшовиками до складу татарських збройних сил увійшли й національні сили греків, німців, болгар. Татарські загони спробували взяти Севастополь, однак сили були надто нерівні. У ніч з 23 на 24 січня 1918 р. вони були розбиті. 27 січня більшовики захопили Сімферополь. Лідери татарського руху були схоплені, а 23 лютого живцем спалені в топці міноносця «Алмаз».

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «універсал», «самостійники доби Української революції», «Генеральний секретаріат», «компроміс», «мусвиконком», «курултай».
2. Назвіть учасників і переможця протистояння 28–31 жовтня 1917 р. в Києві.

3. Яку позицію повстанці-полуботківці зайняли щодо УЦР після проголошення II Універсалу? Підтвердьте думку висловлюваннями рядового Д. Осадчого.
4. Визначте учасників та етапи розгортання кримськотатарського руху.
5. Охарактеризуйте позицію УЦР щодо більшовицького перевороту.
6. Визначте етапи розвитку політичних відносин між Центральною радою та російським Тимчасовим урядом.
7. Прочитайте уривок з I Універсалу, поданий в історичному джерелі, і поясніть, як його автори поєднували в ньому формулювання: «...не відділяючись від усієї Росії» та «народ український... сам порядкувати своїм життям».

8. Порівняйте історичне значення I, II, III Універсалів УЦР.

9. Ви ознайомилися з поняттям «компроміс». На які поступки готові ви йти при спробі досягти компромісу з людьми, які налаштовані до вас недружелюбно?

§ 6. ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ. ПЕРША РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

- Чи можна в житті, мистецтві або політиці досягнути високої мети, удаючись до злочинних засобів?

1. Внутрішня політика УЦР

Внутрішня політика Української Центральної ради була спрямована на припинення класової та міжнаціональної ворожнечі, збереження боєздатності армії, зупинення більшовизму, анархії та руйнування країни, відновлення демократичної влади в Росії. Для вирішення цих завдань УЦР використовувала тільки демократичні засоби: пояснення, переконування, прохання, хоча час вимагав застосування й рішучих силових дій.

§ 6. Внутрішня та зовнішня політика УНР доби Центральної ради

Не маючи часу для створення нових органів державної влади, УЦР використовувала мережу старих державних органів, працівники яких нерідко саботували процес українського державотворення. Краще йшла справа з місцевим самоврядуванням. Тут були використані земства, перейменовані на народні ради, а їхні виконавчі органи — на народні управи.

УЦР намагалася зберегти армію, уклавши зі ставкою верховного головнокомандування угоду про передислокацію українізованих частин на Південно-Західний та Румунський фронти та їхнє об'єднання в Українському фронті.

Найважчою справою стала аграрна реформа. УЦР відмовилася від її негайного проведення. Невдовзі після публікації III Універсалу на місця надійшло роз'яснення Генерального секретаріату про те, що націоналізована земля має надійти в розпорядження громадських комітетів, які будуть здійснювати наділення селян землею лише після відповідних рішень Українських установчих зборів. До того ж часу самочинне захоплення земельних наділів і реманенту рішуче забороняли. У такий спосіб УЦР, в умовах війни й економічної кризи, намагалася зберегти міцні товарні господарства (ними тоді найчастіше були поміщицькі господарства) і не допустити в містах голоду. Однак цю виправдану, соціально відповідальну політику не сприймали селяни, які легко піддавалися на більшовицьку пропаганду.

Малоефективною виявилася політика УЦР щодо промисловості. Сутності встановлення народного контролю над підприємствами робітники не розуміли, а промисловці зустріли вороже.

2. Зовнішня політика УЦР

Проголосивши себе державою, УНР викликала до себе інтерес європейських держав. До Києва переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії та Сербії. Уряди Англії та Франції призначили своїх дипломатичних представників при уряді УНР. Україна активно включилася в міжнародну діяльність щодо припинення Першої світової війни. Було сформовано першу дипломатичну місію для мирних переговорів у Бресті-Литовському (нині м. Брест, Білорусь). Водночас у Швейцарії розпочали роботу зі створення постійного представництва України за кордоном. Одночасно в місцях компактного проживання українців проводили роботу щодо організації консульських країн Центрального блоку, у нейтральних країнах і Росії.

Установлення кордонів. III Універсал визначав кордонами УНР кордони 9 українських губерній Російської імперії. Зазначалося, зокрема, що «до території Української Народної Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму)». Ураховуючи, що українці проживали й за межами 9 губерній, остаточне встановлення кордонів УНР шляхом «прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній та областей, де більшість населення українська», українські лідери планували вирішити після відповідних переговорів із сусідами.

3. Вільне козацтво. Галицько-Буковинський курінь січових стрільців

Моральний розлад і поразки царської армії 1917 р. призвели до масового дезертирства й грабіжництва. З метою самозахисту українські громади створювали загони самооборони, що отримали назву *Вільне козацтво*. Поступово воно перетворювалося на одну з рушійних сил революції. **16–19 жовтня 1917 р.** в м. Чигирині, давній гетьманській столиці, відбувся *Перший з'їзд Вільного козацтва*, який відображав інтереси 60 тис. козаків України й Кубані. Козацтво обрало Генеральну раду з 12 осіб і почесного отамана — командира 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського. З'їзд підтримав Центральну раду щодо її державотворчої діяльності, а громадян закликав стояти на сторожі інтересів народу та створювати козацькі підрозділи на місцях.

Роль опори й захисника Української революції відігравали й славнозвісні січові стрільці, які опинилися на теренах Російської імперії як військовополонені. Революційні події в Києві закликали їх знову взяти до рук зброю.

Історичне джерело

Перший історик січових стрільців **В. Кучабський** розповідав, як вони «здирали австрійські відзнаки зі своїх мундирів і, хто як міг, почали втікати з російських таборів... І так звідусіль пішли всі найсміливіші, найбільше національно-революційні елементи Галичини з таборів полонених, щоб стати на службу Українській державі... Ішли з надволжанських степів, з Уралу, Сибіру, ішли з Туркестану й пограниччя Китаю й Паміру, навіть із полярних тундр Мурманії йшли. Ішли в столицю України обдерті, голодні й босі, без копійки в кишені».

Так у Києві утворилася ціла колонія західноукраїнських бранців, які активно включалися в роботу революційних органів влади. Коли ж над УНР нависла загроза війни з більшовицькою Росією, багато з них у листопаді 1917 р. поступили на військову службу в *Галицько-Буковинський курінь січових стрільців*. Початкова чисельність куреня становила 600 вояків. Курінь здійснював охорону УЦР, штабу КВО. У січні–

Українські січові стрільці. 1918 р.

§ 6. Внутрішня та зовнішня політика УНР доби Центральної ради

лютому 1918 р. курінь брав участь у захисті Києва від більшовицьких окупантів і придушенні київських більшовицьких повстанців. У березні 1918 р. був реорганізований у полк січових стрільців, а восени — у корпус. Командиром полку був призначений Є. Коновалець, начальником штабу — А. Мельник.

Внутрішня та зовнішня політика УНР доби Центральної ради

Зміст внутрішньої політики	Зміст зовнішньої політики
1. Угамування класової та міжнаціональної ворожнечі.	1. Обрання курсу щодо припинення Першої світової війни.
2. Збереження армії та її боєздатності.	2. Відрядження до Бреста-Литовського дипломатичної місії для ведення мирних переговорів.
3. Створення державної адміністрації на місцях.	3. Ініціювання утворення «уряду федерації всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії».
4. Розвиток місцевого самоврядування.	4. Прийняття в Києві військових місій Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Бельгії та Сербії; дипломатичних представників урядів Англії та Франції.
5. Використання лише демократичних засобів при здійсненні політики.	5. Робота щодо створення постійного закордонного представництва України у Швейцарії.
6. Проведення аграрної реформи шляхом передавання землі громадським комітетам з наступною її соціалізацією — безплатним її переданням у користування на засадах зрівняльного розподілу й урахування кількості членів сім'ї.	6. Організація консульської служби в країнах Центрального блоку, нейтральних країнах і Росії.
7. Запровадження державного контролю над промисловим виробництвом.	7. Початок роботи щодо визначення державних кордонів України.
8. Запровадження 8-годинного робочого дня, створення власного трудового законодавства.	

4. Початок агресії більшовицької Росії проти УНР

Після захоплення влади в Петрограді більшовицьке керівництво більше не приховувало своєї ворожості до українського руху. Уже 7 листопада 1917 р. більшовики обговорювали справу повстання в Києві. Проте не мали сил для його здійснення. Тому на межі листопада–грудня спробували задіяти фронтовий 2-й гвардійський корпус і пробільшовицькі частини Київського гарнізону. Вірні УНР військові з'єднання зуміли зупинити, роззброїти та вислати їх до Росії.

Тоді більшовики скликали Всеукраїнський з'їзд рад, щоб вибрати пробільшовицьку Центральну раду. 17 грудня 1917 р. з'їзд розпочав роботу. Проте українці в

переважній більшості залишилися на стороні чинної УЦР. Із 2500 делегатів з'їзду більшовицьких було лише 124. Таке співвідношення не давало їм ніяких шансів на здобуття влади легальним способом.

Водночас більшовики вдалися до залякування. У день відкриття з'їзду більшовицький уряд Росії опублікував **ультиматум** до УЦР, у якому звинувачував її в невизнанні радянської влади, роззброєнні пробільшовицьких військ, підтримці генерала О. Каледіна на Кубані тощо. Ультиматум вимагав від УЦР змінити свою антибільшовицьку політику на протилежну.

У разі невиконання умов ультиматуму Петроград погрожував 6 грудня розпочати війну. Однак ультиматум не налякав прихильників УЦР. Вони розцінили його як «замах проти Української Народної Республіки» «великоросійського радянського уряду, який іде по старій царській стежці придушення України». З'їзд ухвалив також резолюцію про повну довіру чинній Українській Центральній раді.

5. Проголошення в Харкові більшовицької влади в УНР

Більшовицькі делегати покинули з'їзд у Києві й переїхали до Харкова, зайнятого 22 грудня російсько-більшовицькими силами. Тут київські делегати об'єдналися зі з'їздом рад Донецького та Криворізького басейнів, і 24–25 грудня зібрання, що найменувало себе I Всеукраїнським з'їздом рад, проголосило встановлення радянської влади в УНР, обрало Народний секретаріат, названий «першим радянським урядом в Україні». Інсценізований з'їзд привітав більшовицький переворот у Петрограді й політику раднаркому (ради народних комісарів).

Історичний факт

На з'їзд приїхало лише 200 делегатів від 89 з 300 рад і більшовицьких революційних комітетів. Створений уряд був настільки маріонетковим, що, за спогадами більшовиків, «народні секретарі називали себе урядом і самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території... Апарату жодного... Секретаріат був у кишені». Член цього уряду **В. Шахрай** писав: «Що це за уряд український, що його члени не знають і не хочуть знати української мови?» Цікаво, що для цього уряду знайшли приміщення лише в Харківській в'язниці.

Авторитет Народного секретаріату був настільки низьким, що його не визнавали навіть місцева Харківська рада. Лідер більшовиків В. Ленін одразу ж надіслав маріонетковому утворенню телеграму, у якій визнавав його як «істинно народну радянську владу в Україні» і пообіцяв йому повну підтримку.

Телеграма продемонструвала сутність загарбницької тактики більшовиків. Спочатку більшовики проголошували псевдоуряд, який звертався по допомогу до більшовицької Росії, а та негайно ж «надавала йому військову допомогу», а точніше здійснювала військову агресію заради окупації.

Ультиматум (від латин. *ultimatum* — доведене до кінця) — вимога, що супроводжується якою-небудь погрозою. У міжнародному праві — категорична вимога однієї держави до іншої, яка супроводжується погрозою застосування сили.

6. Перша війна більшовицької Росії з УНР

Протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. з Росії в Україну було направлено до 32 тис. матросів, солдатів і червоногвардійців. 25 грудня призначений більшовицьким командувачем В. Антонов-Овсієнко від імені маріонеткового Народного секретаріату віддав наказ про загальний наступ проти УНР. 29 грудня вони взяли Катеринослав, 2 січня 1918 р. — Олександрівськ (нині Запоріжжя), 6 січня — Полтаву. 7 січня розпочали наступ на Київ. Радянська Росія розгорнула проти України *інтервенцію*. Радянська Росія повела проти УНР загартницьку війну, щоб за рахунок пограбування України вирішити власні економічні справи, що накопичилися внаслідок світової війни, економічної кризи та злочинної економічної (насамперед аграрної) політики більшовиків. Війна мала на меті також традиційну російську імперську мету: утримати Україну в складі централізованої Росії.

Особливістю цієї війни було просування військ уздовж залізниць. У найнебезпечніший час в Україні не виявилось достатніх сил для відсічі. Розрахунок на українізовані частини, дислоковані на Українському фронті та в містах України, виявився марним. Вони зазнали такої ж деморалізації, як і решта царської армії. З приходом більшовицьких сил українізовані частини демагогічно оголошували нейтралітет і не бажали воювати за УНР. Розпропаговані більшовицькими агітаторами, солдати розбігалися по домівках, щоб устигнути поділити землю. Центральній раді зберегли вірність лише окремі частини. Тому Генеральному секретаріату довелося формувати армію заново.

7. Бій під Крутами

З військового погляду це був лише вміло проведений оборонний бій. З державотворчого погляду — він перебудував свідомість українців. Цей бій продемонстрував узірєць патріотизму, перемоги духу над байдужістю та бездуховністю.

Ще в грудні на станції Бахмач був сформований український гарнізон з чотирьох сотень юнаків I Української військової школи ім. Б. Хмельницького. Протягом грудня—січня він стримував просування більшовиків на Бахмацькому напрямі. У день бою його чисельність становила 370–385 бійців, озброєних гвинтівками, 17 кулеметами й однією гарматою.

Для оборони було обрано залізничну станцію Крути. **27 січня 1918 р.** туди прибуло добровільне підкріплення — перша сотня студентського куреня Українських січових стрільців у складі 115–130 студентів і гімназистів-старшокласників, озброєних гвинтівками та кулеметом. Отже, загальна чисельність захисників Крутів становила 500 бійців, очолених 20 старшинами. Проти них наступали 6000 більшовиків.

За звітом керівника бою О. Гончаренка, «червоні москалі» розпочали наступ «раннім ранком», **29 січня 1918 р.**, ідучи «ніби на парад, занедбавши найпримітивніші засоби безпеки», «ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів». «Зазнаючи великих втрат», червоні кинулися врозсип. Наступні частини наступали вже за всіма правилами військової тактики. Поступово «москалі зайняли фронтову лінію, завдовжки 5 км».

Інтервенція (від латин. *interventio*) — утручання (переважно збройне) однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави; агресія, уторгнення.

Близько 10-ї год з української сторони до лінії фронту під'їхав паровоз, що штовхав перед собою платформу, обкладену мішками з піском. За ними стояла тридюймова гармата сотника Богданівського полку С. Лоценка. Близько 12–13-ї год більшовики спробували організувати концентрований наступ на студентську сотню. Однак потрапили під вогонь сусідніх загонів і гармати.

Захисники станції з години на годину очікували на підхід українізованого полку з Ніжина. Однак офіцери, які поїхали за підмогою, повідомили, що полк розпропагований більшовиками і виступив з ними на з'єднання.

Історичний факт

З більшовицького часопису «Вісті ВУЦВК» за 1926 р. стає відомо, що в ході бою зав'язувалися й рукопашні сутички. Матроси та червоногвардійці вигуквали: «Ура, ура! Смерть буржуям! Да здравствует революция!» У відповідь звучало: «Слава! Слава! Смерть московським катам!..»

О 14-й год гармата зазнала пошкоджень. Наступ противника посилювався. О. Гончаренко ввів у бій єдиний резерв — першу сотню військових юнаків з двома кулеметами. Це дало можливість «дотягти бій до 21-ї год, коли настала темна, туманна ніч».

Монумент битви під Крутами 1918 р. (автор А. Гайдамака). 2006 р.

Увечері О. Гончаренко розпочав організований відступ до ешелона, що стояв за 2 км на захід від станції. З поля бою було забрано всіх загиблих і поранених. Загальні втрати становили 250 бійців, уключаючи 10 старшин (майже 180 поранених і 70 убитих). Першою з бою було виведено студентську сотню. Найдовше ворога стримувала резервна 1-а сотня військових юнаків-богданівців. «При докладнім особистім перегляді» в ешелоні командир виявив, «що немає цілої чоти студентської сотні... Вислав я розвідку, затримав ешелон — та все це було даремно».

Як потім з'ясувалося, студентські чоти, які відступали, в обхід станції, успішно дісталися до потяга. Та чота, яка пішла через станцію, твердою дорогою, потрапила в полон. **31 січня 1918 р.** більшовики, чинячи злочин проти людяності, розстріляли розривними кулями 27 полонених.

Історичний факт

Командувач збройних сил УНР Ю. Капкан не залишав юнаків-богданівців і студентів напризволяще. 28 січня пополудні на допомогу крутянам було вислано потяг з артилерійською батареєю та бронедивізіоном, що складався з 4 автопанцерників, озброєних 9 кулеметами та 1 гарматою. Проте через саботаж залізничників потяг наблизився до ст. Крути лише пополудні 29 січня в розпал бою. Під'їхати до станції не давали змоги потяги й вагони, приготовані до евакуації. Вивантажити підкріплення в полі не змогли через відлигу. І все-таки допомога свою роль відіграла. Ідучи попереду потяга крутян, гармати й панцерники не дозволили Ніжинському полку, що рухався на з'єднання з червоними, узяти в полон усіх крутян.

8. IV Універсал УЦР. Проголошення незалежності УНР

Агресивна політика радянської Росії призвела до зміцнення в Центральній раді ідеї самостійної Української держави. УЦР опублікувала *IV Універсал*, датований **22 січня 1918 р.** Документ проголосив незалежність України: *«Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.* Зі всіма сусідніми державами, як-то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина й інші, ми хочемо жити в згоді та приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки».

IV Універсал завершив складний та суперечливий процес відновлення Української національної держави.

9. Російсько-більшовицька окупація України

Не лише Київ, а й уся Україна потрапила в більшовицьке оточення. Хоча російська армія перебувала в стані розладу, усе ж більшовики зуміли заохотити, а то й примусити цілі підрозділи наступати проти УНР із заходу. Усвідомлюючи, що сили нерівні, українська влада змушена була залишити Київ і виїхати до Житомира, потім у Сарни, сподіваючись на швидку допомогу Центральних держав.

Окупація українських міст супроводжувалася відвертим терором. Так, захоплення Києва більшовики перетворили на криваву різанину. За підрахунками Червоного Хреста, упродовж десяти днів було вбито щонайменше 5 тис. осіб. Не помилували й 168 гімназистів, які записалися у Вільне козацтво Києва, і бойовий курінь партії українських есерів. Після звірячого побиття їх підводили до паркану Маріїнського палацу «і стріляли впритул, так що мізки розліталися, а картузи гімназистів підлітали в повітря». Кати-мародери відразу ж знімали з трупів увесь одяг і розподіляли між собою.

Київська різанина була спланованою більшовицькою акцією, що мала на меті зламати волю захисників УНР. Це чітко підтверджують накази й промови М. Муравйова: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо силою тих багнетів»; «Ми ідемо вогнем і мечем встановлювати радянську владу»; «Наш лозунг — бути безпощадними». «Смерть буржуям и українцам...» — таке гасло проголосили ліві соціал-демократи в часописі «Красное знамя». І лозунги втілювали в життя: топтали портрети Т. Шевченка, розстрілювали за українське посвідчення, за українське слово...

На думку вченої

Л. Старицька-Черняхівська з приводу звірств російсько-більшовицьких окупантів в Україні писала: «Поки історія людства буде існувати, доти будуть усі, і далекі нащадки наші, з огидою згадувати страшне слово “большевик”. Каїн, Юда й большевик. Три людські потвори, три звірі, що їх викинула на світ Божий якась страшна безодня. Ні, і те порівняння неправдиве! Каїн убив брата, але сам жажнувся свого злочинства і, як безумний, кинувся тікати від братнього трупа; Юда продав Христа, але не стерпів муки сумління й “удавився” сам. А большевик перед смертною карою, перед розстрілом відрізував носи, вуха, проколював очі, випускав тельбухи, добивав недостріляних прикладками по голові й тишився муками своїх братів».

Головним завданням російсько-більшовицької окупації України на початку 1918 р. було грабiжницьке вивезення хлiба, без якого голоднi росiйськi мiста скинули б більшовицьку владу. Протягом перших чотирьох мiсяцiв 1918 р. було вивезено з України 14–15 млн п хлiба, мiльйони пудiв металу й iнших вантажiв.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «Вільне козацтво», «Галицько-Буковинський курiнь», «ультиматум», «iнтервенцiя», «Народний секретарiат», «рада народних комiсарiв», «марiонетка».
2. Укажіть на злочини проти людськостi, учиненi більшовиками-окупантами.

3. Перерахуйте способи, якi застосовувала радянська Росiя для повалення УНР.
4. Опишіть значення IV Унiверсалу для справи державного будiвництва.

5. Поясніть причини втрати Центральною радою восени 1917 р. опори на украiнiзовану навеснi–улiтку 1917 р. армiю.
6. Проаналізуйте причини, особливостi ведення та наслiдки для УНР першої вiйни з більшовицькою Росiєю.

7. Складіть план розповідi про бiй під Крутами. Визначте значення подвигу крутян у розвитку українськoi національнoi свiдомостi.
8. Розкрийте суть внутрiшньої та зовнiшньої полiтики УЦР.

9. Порiвняйте роль харкiвськoi більшовицькoi уряду з роллю т. зв. «народних республiк» «ЛНР» i «ДНР» на сучасному сходi України.

§ 7. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НА ЗАКЛЮЧНОМУ ЕТАПІ ДІЯЛЬНОСТІ

- Чи вiдiграють якусь роль в утвердженнi національнoi державностi iсторичнi знання?

1. Мирний договiр УНР з Центральними державами

Лiдери Українськoi революцiї були переконаними прихильниками миру. Однак реалiєю тогочасного мiжнародного життя була свiтова вiйна. Тому, щоб здобути гiдне мiсце на мiжнароднiй аренi, УНР потрiбно було зважати на позицiї провiдних учасникiв вiйни. З одного боку, доводилося зважати на позицiю Англiї та Францiї, якi визнали УНР, з iншого — українськi очiльники усвiдомлювали, що мир iз Центральними державами є життєвою необхіднiстю. Пiсля того як радянська Росiя пiдписала перемир'я й розпочала мирнi переговори з Центральними державами, УНР стрiмко втрачала авторитет у народi. Щоб втiлити в життя свої зовнiшньополiтичнi намирi та вiдiбрати один з головних пропагандистських аргументiв більшовикiв проти Українськoi революцiї, її провiдники почали активно шукати мир з Центральними державами.

У груднi 1918 р. Генеральний секретарiат опублiкував ноту до воюючих i нейтральних держав, у якiй заявив, що тiльки Українська Народна Республiка може представляти iнтереси українськoi народi на мирних переговорах, що

§ 7. Українська Центральна Рада на заключному етапі діяльності

розпочалися в Бресті-Литовському. Центральні держави відповіли запрошенням до переговорів, і на початку січня 1918 р. делегація, очолена В. Голубовичем, прибула до Бреста-Литовського. Так, УНР стала чинником міжнародної політики.

Історичний факт

Беручи участь у сепаратних, без учасників зі сторони Антанти, переговорах про мир, українська сторона не прагнула, щоб Німеччина продовжувала війну на Західному фронті. Так, генеральний секретар міжнародних справ **О. Шульгін** наполягав: «...Ми не допустимо, щоб німці й австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших. Ми стоїмо за загальний мир».

Центральні держави поставилися до української делегації з належною повагою. Вони відмовилися вести перемовини з представниками Народного секретаріату з Харкова, чого домогалася російська делегація.

Брестський мирний договір між Українською Народною Республікою та Центральними державами був підписаний у ніч на **9 лютого 1918 р.** Це був перший мирний договір за всю жакливу Першу світову війну.

Договір передбачав припинення воєнних дій між УНР і Центральними державами, обмін військовополоненими, установа дипломатичних відносин. Договірні сторони відмовлялися від будь-яких анексій та контрибуцій. Договір визначав також західні кордони України. За таємною угодою між УНР та Австро-Угорщиною, Холмщина й Підляшшя мали відійти Україні, землі Східної Галичини та Буковини віддали Коронному краю, з чим Відень не згоджувався ще із середини XIX ст. У Криму мала утворитися мусульманська республіка.

Договір передбачав також установа між державами економічних зв'язків «на основі принципу взаємності». Німеччина й Австро-Угорщина потерпали від нестачі хліба та продовольства й не приховували зацікавлення в українському продовольстві. За торговою угодою УНР зобов'язувалася протягом першої половини 1918 р. поставити Центральним державам, в обмін на промислову продукцію відповідної вартості, 60 млн п хліба, 2 млн 750 тис. п великої рогатої худоби, 3 млн п цукру, 400 млн шт. яєць та інші продукти, а також руди металів.

Історичне джерело

Генерал **Е. Людендорф**, президент Веймарської республіки, у «Воєнних спогадах. 1914–1918» писав, що без України Австро-Угорщину та Німеччину «не обминув би голод, навіть якщо тут не вибухнула б революція».

2. Вигнання більшовиків із території УНР

На звільнення України від російсько-більшовицьких загарбників власних сил не вистачало. Тому 12 лютого Рада народних міністрів (таку назву, згідно з IV Універсалом, отримав український уряд) вирішила звернутися до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням вислати дивізії, сформовані СВУ з полонених українців, у розпорядження УЦР, а також надати власну воєнну допомогу.

Розділ II. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Уряди Німеччини й Австро-Угорщини розуміли, якщо вони нададуть допомогу Україні, тоді вона зможе виконати свої зобов'язання з постачання продовольства. Тож уже 21 лютого на територію України вступили німецькі війська, а через тиждень — австро-угорські. До кінця квітня 1918 р. вони повністю витіснили більшовиків з України, які, відступаючи, за наказом Леніна, намагалися вивезти з України якомога більше хліба та металу.

У складі австро-угорських сил знаходився й полк УСС. У цьому поході його очолював 22-річний австрійський ерцгерцог *Вільгельм Габсбург*. Січові стрільці не заперечували проти нового командира.

Особистості

Вільгельм фон Габсбург-Лотрінген (1896–1948) — член австрійської імператорської сім'ї. Здобув добру освіту, досконало володів кількома європейськими мовами. 18-літнім потрапив на службу в 13-й піхотний полк, де служили українці із Золочівщини. В. Габсбург вивчив українську мову, захоплювався творами М. Грушевського, Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Франка. Під їхнім впливом почав писати вірші українською під псевдонімом *Василь Вишиваний*. Після розпаду Австрійської імперії поселився у Відні. Пов'язав свою долю з бойовими українськими побратимами. На початку 1920-х років усі свої заощадження віддав на допомогу скитальцям Української галицької армії. Улітку 1947 р. був заарештований радянськими спецслужбами й таємно вивезений до сталінських казематів.

У лютому 1918 р. полк УСС переправився через Збруч і рухався на схід до Жмеринки. Звідти повернув на південь до Херсона. Піднімаючись уверх по Дніпру, полк захопив Нікополь, Олександрівськ, Катеринослав. Більшовики залишали міста без боїв, тому полк не втратив у поході за Наддніпрянщину жодного бійця. Усю свою енергію полк спрямовував на мирне творче життя.

Історичне джерело

С. Тобілевич у повісті «Рідні гості» розповідала: «Українське січове стрілецтво, роздивившись навколо, узялося негайно до праці. Незабаром серед селянства розійшлися чутки, одні від одних чудніші: вони вчать, вони лікують... , вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим..., поводяться по-людськи... Позавадили крамниці, дають людям світло, роздають книжки... Щось небувале робиться, відколи світ світом!..»

3. Похід Петра Болбочана на Крим

Незважаючи на підписання Брестського договору, більшовики вирішили Крим не здавати. Вони максимально укріпили Кримське узбережжя, а на підходах до Криму утримували Таврійську армію. Тим часом політики УНР стали

§ 7. Українська Центральна рада на заключному етапі діяльності

офіційно обґрунтувати політичну й економічну необхідність приєднання Криму до Української держави. У квітні 1918 р. це засвідчив похід на Крим Запорозької дивізії під командуванням полковника Петра Болбочана. До складу дивізії, разом з піхотинцями, входили автопанцерний дивізіон, три легкі й одна важка артилерійські батареї, два панцерні потяги та навіть чота самокатників (велосипедистів). Початкова чисельність становила 5 тис. бійців. 80 % солдатів і офіцерів військової частини становили патріотичні й ініціативні добровольці.

Петро Болбочан

Історичний факт

Серед офіцерів служив і сотник *П. Шандрук* (майбутній генерал), командир автопанцерника «Полуботок», який запропонував збудувати ще один імпровізований панцерний потяг із сталевих вагонів для перевезення вугілля. Були прорізані бійниці та встановлені кулемети й тридюймові гармати. В окремому вагоні розмістився автопанцерник.

Дивізія отримала завдання звільнити Крим від більшовиків, узяти Севастополь. Просуваючись на південь, запорожці розбили 3-ю більшовицьку армію. Біля Мелітополя на них чекав важкий бій з Таврійською армією. Запорозька піхота під захистом панцерних потягів та артилерії приступом здобула ворожі шанці й змусила більшовиків відступати. Дивізія П. Болбочана захопила військові склади, автомобілі, літаки, моторні катери й армійську скарбницю з 15 млн руб.

У чорноморських степах дивізія зустрілася з німецькими силами генерала Коша, які в нерішучості зупинилися перед кримськими укріпленнями. Німці вільно пропустили українців, а на запитання про оборону росіян німецький штабіст стримано відповів: «Прийдете — побачите».

Просуваючись уперед, запорожці безупинно атакували. Кіннота й піхота на автомобілях, здійснюючи несподівані блискавичні наскоки, деморалізувала червоноармійців. 20 квітня 1918 р. дивізія впритул наблизилася до переправ через Сиваш.

Уздовж берега більшовики створили лінію окопів з бетонними гніздами для кулеметів, артилерійськими фортами з важкою артилерією, спеціально знятою із севастопольських укріплень. Така лінія за традиційної тактики могла б витримати кількамісячний приступ.

П. Болбочан вирішив раптовим ударом атакувати безпосередньо залізничну переправу. Уночі 20 квітня козаки сотника П. Зелінського на мотодрезинах проскочили замінований Чонгарський міст і, ведучи бій, знешкодили вибухівку. За героями рушили два панцерні потяги. Вони доїхали до лінії ворожих шанців і гарматним і кулеметним вогнем посяли серед більшовиків паніку. Тим часом на моторних човнах переправилася десантна група, яка відтіснила більшовиків далі від мосту. У прорив вступила Запорозька дивізія. До ранку сиваські переправи були здобуті.

Не чекаючи надходження всіх сил, П. Болбочан наказав продовжити наступ на Джанкой та Сімферополь. Назустріч більшовики вислали три панцерних потяги з десантом. Проте, мало не потрапивши в оточення, повернулися до Сімферополя, попередньо підірвавши колію. Тож першими, уранці 24 квітня, у місто

ввійшли автопанцерний дивізіон та автопіхота. За дві години підійшли й панцерні потяги. Відкрився шлях на Бахчисарай та Севастополь.

Того ж дня до Сімферополя замість очікуваних ешелонів з усіма силами Запорозької дивізії підійшли ешелони з німцями. У планах кайзерівського уряду Крим розглядався як база для просування німецького впливу на Схід, до Індії. Німецькі з'єднання оточили запорожців і поставили ультиматум негайно здати зброю, залишити Крим. Вимоги обґрунтовувалися умовами Брестського миру, який не передбачав перебування української армії в Криму. Військовий міністр УНР підтвердив вимоги німецького командування.

Історичне джерело

Очевидець звільнення Севастополя від більшовиків писав: «Усе місто відразу покритось українськими й російськими прапорами, квітами та гірляндами. Усе населення вийшло на вулиці. Люди сміялися, плакали, обнімалися, хрестилися: «Ідуть українці! Слава Богу!» Проте це були німецькі частини, українські вже на той час залишали півострів».

Виконавши наказ Києва, дивізія П. Болбочана залишила Крим, але не погодилася здати зброю. Кримський похід Запорозької дивізії засвідчив спроможність армії УНР вирішувати найскладніші стратегічні завдання.

4. Законотворча діяльність УЦР узимку–навесні 1918 р.

Повернувшись до Києва, Центральна рада проголосила, що втілюватиме в життя політичний курс, визначений III і IV Універсалами. У лютому, ще перебуваючи в Житомирі, УЦР ухвалила важливі закони, установлюючи такі обов'язкові атрибути державності, як Державний герб УНР — «Володимирів тризуб», національну валюту — гривню. У березні УЦР ухвалила законодавчі акти про громадянство УНР, державну українську мову. Водночас було відновлено чинність Закону «Про національно-персональну автономію» від 9 січня 1918 р.

Було підтверджено чинність усіх попередніх законів, виданих на користь робітників, уключаючи й Закон «Про 8-годинний робочий день» та інші, які полегшували умови праці жінок і неповнолітніх. Однак зі зростанням дорожнечі й безробіття пролетарські верстви дедалі більше слухали крайніх лівих.

З послабленням авторитету Центральної ради почали піднімати голову землевласники, поміщики й підприємці — соціальна база правих сил, які не визнавали права українського народу на власну державу.

Політику УЦР почало засуджувати й селянство — головна її опора. Причиною став Закон УНР про соціалізацію землі — безплатне її передання селянам для користування на засадах зрівняльного розподілу й урахування кількості членів сім'ї. Селян більше приваблювала ідея приватної власності на землю, а не лише користування нею з дозволу земельних комітетів. Тому вони виступили проти Центральної ради, стали її **опозицією**.

Опозиція (від латин. *oppositio* — протиставлення) — протидія, опір, незгода, протиставлення своїх поглядів, політики якій-небудь іншій політиці, діям, поглядам. У політиці — це партія, група, що виступає проти чинної влади, проти більшості, пропонуючи інший спосіб роз'язання суспільної проблеми.

§ 7. Українська Центральна рада на заключному етапі діяльності

В умовах іноземної військової присутності підняли голову поміщики. Вони зажадали ліквідації земельних комітетів і повернення конфіскованої власності, а також заперечували й українську державність.

Інтереси селян-власників представляла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), яка виникла в травні 1917 р. Партія відстоювала принцип приватної власності як головну засаду господарювання. Згідно з програмою партії, основу сільського життя мало становити фермерське господарство, підтримуване довгостроковими позиками державного банку й оточене розгалуженою системою сільськогосподарської кооперації. УДХП розглядала Україну як країну європейської хліборобської культури, тому проголосила, що буде «поборювати всілякі російські проекти аграрної реформи, засновані на чужій для нас, примітивній, психології “общини” (усілякі переділи та наділи на “душу”)». Що стосувалося малоземельного та безземельного селянства, то партія пропонувала створити земельний фонд, з якого такі селяни мали отримати землю за викуп на пільгових умовах.

Протидіючи земельній реформі Центральної ради, УДХП зібрала в Лубнах 25 березня 1918 р. Хліборобський з'їзд. Він засудив аграрну політику УЦР як руйнівну та вимагав поновлення принципу приватної власності.

З'їзд вимагав уключити принцип приватної власності на землю в політичну програму УЦР. 200 делегатів з'їзду УДХП прибули до Києва. Однак зустріч з керівництвом Центральної ради не дала позитивних наслідків. Приїзд до Києва селянських депутатів, опозиційних Центральній раді, спричинив активізацію всіх її противників. З іншого боку, члени УЦР занепадали духом, спостерігаючи зниження свого авторитету, усвідомлюючи свою неспроможність подолати економічну кризу, що все більше загострювалася. Робітники й службовці місяцями не отримували заробітної плати, усе більше нагніталася соціальне напруження.

Конфліктними ставали й відносини УЦР і німецького командування. Криза влади, протистояння лівих сил, посилення опозиційних правих сил дедалі більше розхитували владу УЦР. Дуже непокоїло німецько-австрійське командування питання щодо спроможності УЦР здійснювати поставки продовольства за укладеним договором. Тому воно почало перебирати на себе судові, адміністративні та господарські функції, поступово перетворюючись на окупанта. Фельдмаршал Г. Айхгорн 6 квітня 1918 р. видав наказ селянам засіяти всі поля. Наказ попереджав: якщо вони візьмуть землі більше, ніж зможуть обробити, то будуть покарані. Крім того, їх зобов'язували обробляти поміщицькі володіння. УЦР висловила з цього приводу офіційний протест Німеччині, а селян оповістила, що цей наказ можна не виконувати.

Звичайною практикою стали страти й ув'язнення за вироками німецьких польових судів. У відповідь міністр юстиції УНР заявив, що іноземні військові суди не мають чинності в Україні, оскільки тут діють власні суди.

Загострення відносин з УЦР переконувало німецько-австрійське командування про необхідність зміни влади в Україні. Вивчаючи ситуацію в Україні, воно дійшло висновку, що УЦР не має ні грошей, ні дієвого виконавчого апарату (військо, суд, поліція, адміністративні органи) для виконання взятих на себе зобов'язань перед Центральними державами. Водночас УЦР все більше поринала в стан внутрішньополітичної ізоляції.

5. Конституція УНР 1918 р.

Основний Закон УНР, прийнятий УЦР **29 квітня 1918 р.**, мав підназву «*Статут про державний устрій, права та вольності УНР*». У першій, загальній, частині конституція проголосила назву держави — Українська Народна Республіка й законодавчо ствердила, що вона є «*державою суверенною, самостійною й ні від кого не залежною*». Усім націям України конституція надавала «*право на впорядкування своїх культурних прав у національних межах*».

Друга частина конституції присвячена правам громадян. Тут шлося про традиційні демократичні свободи слова, друку, страйків тощо.

Частини третя–шоста визначали державний устрій УНР. Джерелом влади конституція проголошувала народ.

Окремий розділ був присвячений питанням національних меншин. Тут підтверджувалося, що «*кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя*». Ці питання мали вирішуватися органами Національного союзу, «*влада якого поширюється на всіх його членів, незалежно від місця й поселення в УНР*». Кожному Національному союзові надавалося право представництва в уряді УНР. На потреби кожного Національного союзу конституція обіцяла виділення необхідної фінансової підтримки.

Конституція не була втілена в життя. Проте як історичний документ вона засвідчувала, що діячі УЦР були гуманними й демократичними політиками, які прагнули створити законодавчі засади справедливого суспільного устрою.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «опозиція», «соціалізація землі», «політична ізоляція», «сепаратні переговори», «договір на основі принципу взаємності».
2. Поясніть, як конституція УНР 1918 р. розтлумачувала принцип «національно-персональної автономії».
3. Покажіть на карті просування полку УСС Правобережною Україною.

4. Визначте прояви політики соборності, які продемонструвала УНР, підписуючи Брестський мир.
5. Складіть розповідь про похід Запорозької дивізії в Крим.
6. Охарактеризуйте історичні обставини укладення Брестського миру.
7. Охарактеризуйте головні засади проекту Конституції УНР.

8. Визначте напрями внутрішньої політики УНР у лютому–квітні 1918 р., викремивши здобутки та невдачі.
9. Розкрийте причини опозиційних настроїв до УЦР усіх суспільних верств і німецького командування.

10. Визначте для себе обмеження, які треба враховувати, критикуючи, опонуючи владі власної національної держави.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

**Державне будівництво Української Центральної ради:
здобутки та прорахунки**

1. Складіть у зошитах таблицю «Політична програма Української революції, розроблена М. Грушевським».

Назва статті	Програмна вимога

2. Продовжте в зошитах таблицю про діяльність УЦР.

Здобутки та прорахунки УЦР у державному будівництві

Історичний факт	Здобуток/ прорахунок	Причини/ обставини	Наслідки
Створення УЦР (16–17 березня 1917 р.).	здобуток	Вибух революційної активності; повалення самодержавства.	Вихід з підпілля й об'єднання розпорошених українських сил.
Обрання президії УЦР.	здобуток	Природна потреба в керівному центрі.	Організація ефективної роботи.
...	...	...	...
Відрядження делегації до Петрограда з «Декларацією Центральної ради».	здобуток	Прагнення революційних сил негайно розширити автономію; підтримка Українського національного конгресу й українізованих військових частин.	Початок важкого діалогу з приводу надання Україні національно-територіальної автономії.

Пропонуємо визначити такі історичні події доби УЦР, як: київська маніфестація 1 квітня 1917 р.; створення газети «Вісті з Української Центральної ради»; скликання Українського національного конгресу; опублікування I, II, III, IV Універсалів; утворення Генерального секретаріату; придушення збройного виступу самостійників; прийняття рішення про скликання Українських установчих зборів; засудження в резолюції «Про владу» більшовицького перевороту; участь у боротьбі за владу 28–31 жовтня 1917 р.; використання тільки демократичних методів здійснення влади; проведення аграрної реформи шляхом «соціалізації»; домовленість зі ставкою верховного головнокомандування про створення Українського фронту; підтримка кримськотатарського національного руху; укладення мирного договору з Центральними державами.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ II

Українська революція 1917–1921 рр. є виявом природного історичного прагнення українського народу жити в суверенній соборній національній соціально справедливій державі.

Саморуйнування імперій-пригноблювачів вивільнило соціальну енергію українських соціальних сил. Очолені кращою частиною української інтелігенції, вони стали рушійними силами Української національної революції.

Керівним центром революції, представницьким органом української нації стала Українська Центральна рада, яка протягом весни–осені 1917 р. нарощувала свій авторитет.

Протягом березня–листопада 1917 р. Українська революція цілеспрямовано йшла шляхом утвердження національно-територіальної автономії, яка відкривала шлях до утвердження державного суверенітету України.

Українська Центральна рада (УЦР) рішуче засудила російських більшовиків як узурпаторів влади в Росії. У війні з ними українська революційна демократія прийшла до проголошення Української незалежної держави як демократичної республіки з унітарним устроєм.

У внутрішній політиці Українська держава зосередилася на питаннях вгамування класової та національної ворожнечі, розбудови державних органів та місцевого самоврядування, запровадження демократичного законодавства, створення нової армії, підготовки до проведення аграрної реформи.

У зовнішній політиці Українська держава відразу стала на шлях припинення Першої світової війни й укладення демократичного миру.

Російські більшовики розпочали проти України збройну інтервенцію, маскуючи її діяльністю маріонеткового Харківського уряду. Метою першої інтервенції радянської Росії було пограбування українських селян, утримання України під владою російського більшовицького уряду.

Природним зовнішньополітичним кроком став союз УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною заради звільнення України від російських окупантів.

Слабкість Української Центральної ради як державної інституції, недостатність роботи в справі державного будівництва та неприйнятна для селян соціально-економічна політика призвели до втрати влади УЦР.

Розділ III

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

§ 8. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

- *Перерахуйте вагомі, на ваш погляд, риси особистості, які дозволяють людині стати видатним історичним діячем.*

1. Внутрішня політика гетьмана Павла Скоропадського

29 квітня 1918 р. не погоджуючись з політикою соціалізації землі, яку проводила УЦР, 8 тис. учасників Хліборобського з'їзду проголосили *Павла Скоропадського гетьманом України*. Цьому активно сприяло німецьке командування, яке сподівалося, що гетьман, на відміну від УЦР, зуміє виконати торговельні умови Брестського миру більше ніж на 20 %.

Особистості

Павло Скоропадський (1873–1945) народився в німецькому місті Вісбадені в аристократичній родині.

У жовтні 1917 р. його обрали отаманом Вільного козацтва, потім він був призначений головнокомандувачем українських збройних сил Правобережжя.

На початку 1918 р. П. Скоропадський, не сприймаючи анархії, уважав, що Україні потрібна міцна влада. Створив Українську народну громаду, яка разом з офіцерською організацією Вільного козацтва стала готувати гетьманський переворот.

Після відречення від влади жив у Німеччині. Помер від важкого поранення, отриманого під час бомбардування Мюнхена. Похований в м. Оберстдорфі.

Гетьман визнавав, що в Українській державі має бути скликаний парламент, але до його скликання владу зосередив у своїх руках. П. Скоропадський призначав голову уряду, затверджував його склад, відправляв уряд у відставку, був верховним головнокомандувачем, визначав зміст зовнішньої політики,

оголошував воєнний стан. Отже, на зміну ліводемократичній республіці прийшла нова форма Української національної держави — *Гетьманат*.

Гетьман приділяв багато уваги розвитку державних органів, надаючи перевагу кваліфікованим працівникам, які складали урочисту обітницю «вірні служити Українській державі». Багато зусиль П. Скоропадський доклав до розбудови армії, чисельність якої планував довести до 310 тис. осіб. На осінь 1918 р. вона була вп'ятеро меншою, проте добре вишколеною. Гетьман турбувався про відновлення економіки. Засновували нові акціонерні компанії, поживилася промисловість, фінанси. Карбованець дорівнював до половини золотого франка.

Найважливішим питанням внутрішньої політики П. Скоропадського стало аграрне. На зустрічі з хліборобами 21 червня 1918 р. гетьман висловився за ліквідацію великих земельних маєтків. Поміщики мали продати їх державному земельному фонду, з якого селянин міг викупити не більше 25 десятин. У такий спосіб планувалося створити широку верству селян-власників — постачальників на ринок достатньої кількості сільськогосподарської продукції.

Однак гетьман ігнорував зміни, які відбулися в селі протягом 1917–1918 рр. Так звані земельно-ліквідаційні комісії повертали поміщикам землю та майно, здобуті селянами самочинно. І хоча гетьман не надсилав у села каральні загони, він і не перешкоджав поміщикам робити це власними силами чи й використовувати німецько-австрійські сили. Це налаштувало селян проти гетьмана.

Здійсненню реформи перешкождали й продовольчі зобов'язання перед Центральними державами. Тому в липні 1918 р. було прийнято тимчасовий закон, який дозволяв поміщикам примусово використовувати селян, їхню худобу й техніку, щоб виростити урожай для постачання Центральних держав. Організаторів селянських страйків цей закон дозволяв карати ув'язненням на термін до одного року.

Гетьманський режим розгорнув жорсткий наступ проти лівих сил. Їм було заборонено проводити з'їзди, видавати газети. Видання всіх партій були поставлені під цензурний нагляд. Найактивніші демократичні діячі змушені були перейти на нелегальне становище. Багато з них потрапили за ґрати, включаючи й С. Петлюру. Гетьман заборонив страйки, поширивши на їхніх учасників юрисдикцію німецьких військово-польових судів. Було суттєво обмежено повноваження профспілок. Скориставшись цим, підприємці збільшували тривалість робочого дня, скорочували заробітну плату, зупиняли виробництво. Кількість безробітних досягла 400 тис.

Водночас гетьманський режим не заперечував легальні форми політичної боротьби. Цим скористалися українські соціал-демократи й есери центристської течії, створивши Український національний союз (УНС). Головною метою УНС проголосив відновлення парламентаризму. До УНС приєдналися селянська й учительська спілки, профспілки залізничників, поштово-телеграфних службовців та ін.

Загалом внутрішня політика гетьмана не знайшла в тих історичних обставинах дієвих засобів для ослаблення протистояння в суспільстві, розтривоженому

Гетьманат — форма Української національної держави часів Української революції. Гетьман очолював законодавчу та виконавчу владу, командував збройними силами, частково обмежував демократичні права та свободи людей.

Гетьман П. Скоропадський оглядає війська. *Фото. 1918 р.*

революцією. Стабільність влади П. Скоропадського забезпечували насамперед німецькі й австрійські військові сили.

Надзвичайно багато гетьман зробив для розвитку української культури, про що йтиметься далі.

2. Зовнішня політика гетьмана Павла Скоропадського

Головним напрямом зовнішньої політики Гетьманату були активні відносини з Центральними державами. У Берліні з державними візитами побували прем'єр-міністр і гетьман. Німеччина погодилася розвивати взаємну торгівлю, надати Україні кредит, допомагати вирішувати територіальні суперечки з Росією, визнати Крим автономною частиною Української держави.

Історичний факт

Гетьманська Україна відновила Чорноморський флот у складі лінкора, крейсера, 11 міноносців, кількох підводних човнів з числа тих кораблів, які Росія, за Брестським договором, передала Центральним державам.

Гетьман продовжив і розширив торговельно-економічні відносини з Центральними державами. Україна мала експортувати 1/3 урожаю й 1/3 металопродукції, 10 % цукру та ін. За це отримувала позику на 1 млрд марок, постачання сільськогосподарської техніки та промислового устаткування.

Гетьманський уряд докладав багато зусиль, щоб до складу Української держави включити Південну та Північну Бессарабію, які окупувала Румунія, а також Холмщину й Підляшшя, проти чого активно виступали польські організації. Український уряд вів активні перемовини з урядом Кубанського краю, який прагнув об'єднання з Україною. На перешкоді цьому стали більшовики й генерал А. Денікін. Для боротьби з ними гетьманська Україна надавала кубанському уряду велику кількість зброї, боєприпасів, амуніції, готувала десантування Запорозької дивізії через Азовське море на Кубань.

Революція в Німеччині та розпад Австро-Угорщини змусили П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. переорієнтувати зовнішню політику на співпрацю з Антантою та її союзником — білогвардійською Росією. Гетьман навіть заявив про встановлення федерації з майбутньою небільшовицькою Росією.

Політика уряду П. Скоропадського

Внутрішня політика	Зовнішня політика
Розвиток державних органів.	Розвиток політичних відносин із Центральними державами.
Розбудова армії, відновлення Чорноморського флоту.	Розвиток торговельно-економічних відносин із Німеччиною.
Відновлення економіки, зміцнення курсу української валюти.	Робота щодо підготовки мирного договору з радянською Росією.
Проголошення аграрної реформи на засадах приватної власності на землю.	Перемовини про включення до складу України Південної та Північної Бессарабії, Холмщини та Підляшшя.
Повернення поміщикам самочинно відібраної землі.	
Жорстке обмеження діяльності лівих соціал-демократичних сил.	Реальні кроки, спрямовані на включення до складу України автономного Криму та Кубанського краю.
Обмеження ряду демократичних прав і свобод громадян, страйкового, профспілкового руху.	Переорієнтація зовнішньої політики на співпрацю з Антантою; проголошення курсу на встановлення федеративного зв'язку з майбутньою небільшовицькою Росією.
Контроль за легальною політичною діяльністю.	

 3. Зародження повстанського руху

Аграрна політика гетьмана призвела до вибуху селянського повстанського руху. **На початку червня 1918 р.** 30 тис. селян Звенигородського й Таращанського повітів Київської губернії розпочали повстання, очолене лівими есерами. За ними повстали селяни Чернігівщини, очолені більшовиками, а в серпні — селяни Катеринославщини, очолені анархістом Н. Махном.

Антигетьманський повстанський загін. *Миргородщина. Фото. 1918 р.*

Проти політики гетьмана організовану страйкову боротьбу повели залізничники. Майже 200 тис. страйкарів із середини липня до середини серпня перешкоджали вивезенню продукції з України. Отже, гетьманові не вдалося врівноважити інтереси суспільних верств. У суспільстві назрівав новий соціальний вибух.

4. Кримські крайові уряди. Спроби приєднати Крим до України

Протягом 1917–1921 рр. Крим прагнули захопити російські більшовики та денікінці. Німеччина дивилася на Крим як на плацдарм для наступу в Азію, а кримські татари прагнули перетворити півострів на незалежну державу.

Уряд П. Скоропадського бачив Україну сильною державою, що міцно стоїть на Чорноморському узбережжі. Тому повідомив Центральним державам, що бачить Крим у складі України на правах автономії. Німецьке командування обрало політику стримування Гетьманату й у травні 1918 р. визнало чинність курултаю та посприяло створенню національного уряду Дж. Сейдамета. Однак в опозицію до нього стали нетатарські сили півострова. Тому в червні німецьке командування доручило генералу С. Сулькевичу створити новий крайовий уряд з колишніх царських урядовців. Уряд узяв курс на відокремлення Криму. У внутрішній політиці відновлювалася чинність усіх законів Російської імперії. Курултай було позбавлено прав національного парламенту, водночас розпочалося переслідування й українського руху.

У відповідь гетьманський уряд оголосив економічну блокаду півострова. Було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок. Це завдало відчутних ударів по кримській економіці. Кримський уряд погодився на політичну та культурну автономію в складі України. Однак до реального об'єднання справа не дійшла. Німецькі війська залишили Крим, гетьманська держава була знищена під натиском повстанців.

Щоб не допустити повернення більшовиків, у Крим прийшли сили Антанти. У листопаді 1918 р. влада в Криму перейшла до нового проросійського крайового уряду, очоленого С. Кримом. Невдовзі півострів зайняла Добровольча армія.

5. Антигетьманське повстання та відновлення УНР

Ослаблення влади П. Скоропадського через падіння Німецької імперії захопило його опонентів до повстання, яке очолив колегіальний орган — **Директорія**. До її складу ввійшли: В. Винниченко (*голова*), С. Петлюра (*обоє — соціал-демократи*), професор Ф. Швец (*есер*), адвокат П. Андрієвський (*соціаліст-самостійник*), А. Макаренко (*профспілковий лідер*).

Директорія відразу ж здобула широке визнання, а грамота гетьмана про федеративний союз з Росією викликала обурення серед патріотів та українських

Директорія УНР — сформований Українським національним союзом колективний орган для керівництва антигетьманським повстанням; «тимчасова верховна влада» відновленої УНР; колективний верховний державний орган УНР, якому Трудовий конгрес народи України доручив виконувати функції верховної влади.

військових. На сторону Директорії перейшли січові стрільці, запорожці П. Болбочана, «сірожупанна» дивізія, Чорноморський козацький кіш та ін. Вірність гетьману зберігали тільки сердюки. Але 18 листопада 1918 р. під Мотовилівкою, за 30 км від Києва, вони були розгромлені січовими стрільцями. Опівдні **14 грудня 1918 р.** січові стрільці ввійшли до Києва, а гетьман П. Скоропадський зрікся влади.

18 грудня 1918 р. Київ урочисто зустрів Директорію, яка проголосила **відновлення Української Народної Республіки**. З цього приводу були влаштовані військовий парад і святкове богослужіння. Відновлена УНР мала суттєві відмінності від попередньої. УНР до квітня 1918 р. уособлювала Центральна рада — революційний парламент. Тепер владу сконцентрували п'ять осіб.

Революційна Директорія. Державне будівництво. Після перемоги над П. Скоропадським Директорія проголосила себе «тимчасовою верховною владою революційного часу» і зобов'язувалася передати владу скликаному в майбутньому Трудовому конгресу народу України.

Директорія утворила уряд — *Раду народних міністрів УНР* на чолі з українським соціал-демократом В. Чехівським. Міністерські портфелі отримали представники партій, що входили до Українського національного союзу. Уряд був підпорядкований Директорії й чітко виконував її директиви.

У **«Декларації Української Директорії»** від **26 грудня 1918 р.** основою державотворення проголошувався «трудоий принцип». За ним органи влади всіх рівнів мали формуватися як «трудоі ради», поєднуючи переваги як парламентської, так і радянської систем. У «трудоих радах» право на владу отримували лише «трудоі класи» — робітники та селяни. «Нетрудоі класи» позбавлялися права голосу в управлінні державою. Цей принцип відштовхнув від Директорії українську інтелігенцію, фахівців різних галузей.

Багато уваги Директорія приділяла розбудові збройних сил. Життя вимагало комплектувати армію шляхом масової мобілізації чоловіків від 20 до 35, а офіцерів — до 43 років, які раніше перебували на військовій службі. Загальна мобілізація залучила до армії значну частину декласованих й аморальних типів. Щоб підтримувати дисципліну, у травні 1919 р. було ухвалено Закон «Про державний інспекторат у військових частинах та інституціях».

Загалом процес державотворення за часів Директорії постійно ускладнювався воєнними подіями.

Національна політика. Уряд Директорії УНР мав набагато слабший зв'язок з національними меншинами, ніж Центральна рада. Директорія відновила національні міністерства. Однак в її складі працював лише міністр єврейських справ А. Ревуцький — член Єврейської соціал-демократичної робітничої партії. Призначення міністрів польських і російських справ було відкладене «до вияснення політичних відносин між Україною та Східною Росією й Польщею». Таке зауваження було цілком обґрунтованим в умовах війни з державами, які намагалися використати національні меншини для руйнування Української держави зсередини. Разом з тим Директорія відновила чинність Закону УЦР «Про національно-персональну автономію».

Трудовий конгрес. 5 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила про скликання **Трудового конгресу народу України**. Передбачалося обрати 593 делегати. З них: 377 — від селянства, 118 — від робітників і лише 33 — від трудової інтелігенції.

65 мандатів отримували делегати від Західної України (Західноукраїнської Народної Республіки, ЗУНР).

Через складну воєнно-політичну ситуацію та стислі строки на конгрес **23 січня 1919 р.** в приміщенні Київського оперного театру зібралися майже 400 делегатів, тобто понад 60 %. Вони розділилися на три фракції. До найменшої ввійшли представники правих поглядів — соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти, трудовики та делегація ЗУНР. Найчисленнішою була фракція центристів, сформована з представників УСДРП, правої та центристської течії УПСР. Фракцію лівих сил утворили делегати від лівих есерів («боротьбисти» — за назвою їхнього друкованого органу «Боротьба»), незалежників (лівої фракції УСДРП) і представників від лівих партій національних меншин України.

Головна дискусія на Трудовому конгресі розгорілася між лівими та центристами. Ліві вбачали завдання Трудового конгресу в тому, щоб передати владу з рук Директорії радам робітничих і селянських депутатів, оголосити Україну незалежною соціалістичною республікою, утворити робітничо-селянський уряд, який би був утворений на засадах диктатури пролетаріату, і розпочати мирні перемовини з урядом радянської Росії.

Перемогу здобули центристи й праві. Вони відхилили більшовицький принцип диктатури пролетаріату, висловилися проти радянської форми правління. Натомість підтримали встановлення демократичного ладу в Україні. 28 січня конгрес висловив повну довіру Директорії УНР і, зважаючи на обставини воєнного часу, надалі доручив їй здійснювати владу.

6. Військова присутність Антанти на півдні України

Після залишення України німецькими силами роль гаранта стабільності вирішила взяти на себе Антанта. Її керівництво планувало у взаємодії з білогвардійським рухом відтіснити сили більшовиків за Харків. Одесу було визначено як суходільну, а Севастополь як військово-морську базу військ союзників. З кінця листопада 1918 р. до кінця січня 1919 р. на південь України було введено понад 55 тис. військових, переважно французів. Вони опанували територію по лінії Тирасполь–Бірзула–Веселий Кут–Миколаїв–Херсон.

Перебування військ Антанти виявилось недовгим. Зрозумівши неможливість опанувати революційну Україну таким обмеженим контингентом, а також, бачачи розлад стомлених війною та більшовицькою пропагандою своїх військ, Рада Антанти вирішила вивести їх з півдня України. Останні французькі підрозділи залишили Одеський порт 3 квітня 1919 р.

7. Реорганізація Директорії УНР

Після вимушеного переїзду з Києва до Вінниці Директорія вступила в переговори з Антантою. Французьке командування виставило ультимативні вимоги: реорганізувати уряд УНР і саму Директорію, вилучивши з її складу представників соціалістичних партій — В. Винниченка та С. Петлюру; відмовитися від соціалістичної соціально-економічної політики; довести чисельність армії до 300 тис. і підпорядкувати її командуванню Антанти, нарівні з Добровольчою армією генерала А. Денікіна.

В. Винниченко подав у відставку, а С. Петлюра залишився в складі Директорії, заявивши про припинення свого членства в УСДРП. Подав у відставку й голова уряду соціал-демократ В. Чехівський. Йому на зміну прийшов прихильник порозуміння з Антантою економіст С. Остапенко.

Отже, Директорія формально функціонувала й надалі, фактично ж влада сконцентрувалася в руках *Симона Петлюри*.

Особистості

Симон Петлюра (1879–1926) народився в м. Полтаві. Освіту здобував у Полтавській духовній семінарії, з якої був виключений за революційні настрої. Під час Української революції — голова Українського військового комітету Західного фронту.

З березня 1917 р. — член УЦР, з травня 1917 р. — голова Українського військового генерального комітету, з червня 1917 р. — генеральний секретар військових справ. На початку 1918 р. сформував Гайдамацький кіш Слобідської України, командував ним під час придушення більшовицького заколоту в Києві. За антигетьманську діяльність у липні–листопаді 1918 р. утримувався у в'язниці. Обраний до складу Директорії УНР. Після поразки Української революції керував роботою Директорії УНР в еміграції.

Убитий агентом радянських спецслужб. Похований у Парижі.

Друга війна більшовицької Росії з УНР. Поразка Німеччини в Першій світовій війні дала можливість радянській Росії розірвати Брестський договір, а вже 18 листопада 1918 р. розпочати другу інтервенцію в Україну силами антигетьманських постанських загонів (названих українською Червоною армією), продовольчих полків, загонів литовських, угорських, китайських та інших «інтернаціоналістів», партизанських загонів казанських татар та уфимських башкирів. Сподіваючись на владнання відносин з «ідейно близькими російськими соціал-демократами — більшовиками», голова Ради міністрів УНР В. Чехівський звернувся до кремлівського уряду із запитом про російський наступ на УНР без оголошення війни. Нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін безсоромно відповів, що російських військ на території України немає й що така заява «є брутальним наклепом», адже «уряд РСФРР анітрохи не зазіхає на самостійність України». Воєнні ж дії проти УНР веде Червона армія України, яка підлягає «цілком незалежному українському радянському уряду». Поступово навіть прихильникам союзу з радянською Росією стала зрозуміла її хижацька сутність. Тому 16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила про стан війни з радянською Росією.

У ході антигетьманського повстання підрозділами армії Директорії оголосили себе повстанські загони, загальною чисельністю майже 100 тис. бійців. Однак на боротьбу з російсько-більшовицькими силами стало лише 21 тис. бійців. У ході війни суцільної смуги фронту не існувало. Успіху досягав той, хто застосовував кавалерію, діючи швидше, удаючись до маневрів, охоплюючи фланги противника. В армії УНР кавалерії практично не було, і 2 лютого 1919 р. Директорія та уряд УНР змушені були перебраться до Вінниці, а звідти — до Жмеринки, Проскурова (нині Хмельницький), Рівного й Радивилова. У середині травня на

§ 9. Західноукраїнська Народна Республіка

Волині проти збройних сил УНР розпочала наступ польська армія Ю. Галлера. 2 червня вона взяла Луцьк, де зберігалася велика кількість зброї та боєприпасів.

Отже, на початку червня 1919 р. територія УНР скоротилася до розмірів завширшки 10–20 км між польською та російською зонами окупації. УНР знаходилася на межі повної поразки. 6 червня уряд переїхав до Кам'янця.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «гетьманат», «Директорія», «економічна блокада», «головний отаман», «трудоий принцип», «державний інспектор».

2. Покажіть на історичній карті території, які стали предметом пильної уваги гетьмана; окресліть території, зайняті військами Антанти.

3. Визначте зміни у функціонуванні вищих органів влади, що відбулися при Гетьманаті та Директорії.

4. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику П. Скоропадського, поділивши їх на окремі напрями.

5. Розкрийте зміст внутрішньої та зовнішньої політики Директорії УНР, визначивши чинники, які сприяли чи обмежували її діяльність.

6. Назвіть головні помилки соціально-економічної та зовнішньої політики гетьмана, які гарантували його опонентам масову підтримку армії та народу.

7. Порівняйте національну політику Директорії з політикою Центральної ради.

8. Як ви визначите мету спілкування з тими, хто ігнорує вашу позицію? Як ви будуватимете таке спілкування?

§ 9. ЗАХІДНОУКРАЇНЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

- Пригадайте історичні періоди та діячів, які об'єднували обидва береги Дніпра, утілюючи в життя ідею соборності.

1. Розпад Австро-Угорської імперії та західноукраїнські землі

Вичерпавши свої ресурси, 4 жовтня 1918 р. Німеччина й Австро-Угорщина попросили миру. Австро-Угорщина підійшла до межі розпаду. 16 жовтня імператор Карл I опублікував маніфест про перетворення Австрії на федеративну державу. Він закликав «вірні народи» до створення національних рад, які б виступали виразниками народних потреб перед центральним урядом Австрії. На підставі цього маніфесту 18 жовтня 1918 р. у Народному домі у Львові відбулися збори 69 представників Галичини й Буковини.

Історичний факт

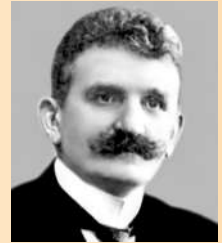
Це були 47 послів до імперського парламенту, Буковинського та Галицького сеймів, представники від політичних партій, найвідоміші люди краю: митрополит А. Шептицький, єпископ Г. Хомишин, віце-президент австрійського парламенту Ю. Романчук, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, голова Народного комітету УНДП К. Левицький, письменник В. Стефаник, голова УНДП Буковини М. Василько.

Збори проголосили себе *Українською національною радою*, уповноваженою висловити волю українського народу на самовизначення й утворення Української держави, тобто взяли на себе роль парламенту. Президентом УНРади був обраний *Євген Петрушевич*.

Особистості

Євген Петрушевич (1863–1940) народився в м. Буську (нині Львівська обл.) у сім'ї греко-католицького священика. Навчався в академічній гімназії Львова, на юридичному факультеті Львівського університету. Будучи студентом, очолював «Академічне братство». Здобувши ступінь доктора права, відкрив адвокатську контору в м. Сокалі. З утворенням УНДП став її діяльним членом. У 1907 р. обраний послом до Віденського парламенту, у 1910 р. — до Галицького сейму. У розпалі Першої світової війни змінив К. Левицького на посаді голови парламентського представництва. Помер у Берліні. 1. 11. 2002 р. перепохований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Австро-Угорська імперія Габсбургів почала розпадатися. 19 жовтня Чеська національна рада проголосила незалежність Чехословацької області, 21 жовтня Німецькі національні збори закликали до створення самостійної Австро-Німецької держави. 24 жовтня в Загребі проголошено Королівство сербів, хорватів і словенців. У ніч на 31 жовтня з'явилася незалежна Угорська держава. 11 листопада 1918 р. Карл I мусив зректися престолу.

2. Листопадовий зрив

В останні дні існування імперії австрійці продовжували підтримувати польські претензії щодо Східної Галичини. 28 жовтня 1918 р., готуючись до володарювання в єдиній Галичині, у Кракові було створено Польську ліквідаційну комісію, яка мала перебрати владу в галицького намісника 1 листопада. Щоб перешкодити цьому, група членів УНРади 31 жовтня створила військову організацію *Генеральну команду* під проводом майора *Дмитра Вітовського*. У ніч на 1 листопада за допомогою українських військових частин вона підпорядкувала собі Львів. Українські лідери могли покластися лише на 1410 стрільців і 60 старшин. Це був відчайдушний крок, адже у Львові мешкало 200 тис. переважно польського населення, чисельність польських збройних формувань не була відомою, ніхто не міг передбачити й поведінку австро-угорського гарнізону.

О 4-й год Перший український полк ім. князя Лева й інші частини роззброїли поліцію, інтернували вищих осіб цивільної та військової влади, поставили під свій контроль життєво важливі вузли міста. Підхорунжий З. Русин установив на Львівській ратуші синьо-жовтий прапор. Місто без жодної жертви перейшло під контроль Генеральної команди. Австро-угорський гарнізон зайняв нейтральну позицію.

Уранці 1 листопада УНРада від імені Австрії на основі цісарського маніфесту й одностайного бажання українського народу отримала всі владні повноваження.

До кінця дня 2 листопада владу УНРади визнала Східна Галичина. Без жодних сутичок і жертв австрійські й угорські гарнізони склали зброю. Такий

успіх був зумовлений масовою підтримкою населення та українських військових підрозділів, які діяли відповідно до наказу таємного Центрального військового комітету, створеного офіцерами-фронтівиками. Передбачаючи наближення революційних подій, комітет активно пропагував у військових частинах ідею захисту «української справи», особливо в момент розпаду імперії.

3. Проголошення ЗУНР. Державне будівництво

Узявши на себе функції українського парламенту, УНРада цілеспрямовано працювала над формуванням Української держави. 9 листопада 1918 р. вона сформувала уряд — *Тимчасовий державний секретаріат* (з 4 січня 1919 р. — *Рада державних секретарів*). Головою першого уряду було обрано *К. Левицького*.

Історичний факт

Ще до перебрання влади з рук австрійських посадовців, УНРада 29 жовтня 1918 р. створила т. зв. апровізаційний (харчовий) уряд. Він вирішував практичні справи забезпечення продовольством державних, карних, лікувальних, освітніх закладів, а також мешканців міст і містечок, здійснював контроль та управління державним майном.

13 листопада 1918 р. УНРада прийняла «Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії». Документ проголошував, що «Держава ... має назву *Західноукраїнська Народна Республіка*» (ЗУНР). Гербом держави було визнано зображення золотого лева на синьому тлі, прапором — жовто-блакитне полотнище. Тоді ж УНРада ухвалила закон, за яким її влада та влада Тимчасового державного секретаріату визнавалася тимчасовою до скликання Установчих зборів.

Щоб зміцнити свій владний авторитет народною підтримкою, УНРада постановила провести 22–26 листопада 1918 р. довибори депутатів від повітів і міст, щоб довести свою чисельність до 150 осіб.

Закон «Про тимчасову адміністрацію» від 16 листопада залишав чинними всі попередні закони, які не суперечили державності ЗУНР. Усі чиновники старих адміністрацій могли й надалі займати свої посади за умови, що складуть письмову присягу на вірність ЗУНР. За законом «Про тимчасову організацію судів і влади судейської» від 21 листопада 1918 р. на службу ЗУНР стали колишні судді.

Українським в умовах війни з Польщею стало розширення повноважень президента УНРади. 4 січня 1919 р. було прийнято закон про виділ Української національної ради. До нього ввійшли: президент, чотири заступники та п'ять членів. Цей державний орган став колективним президентом УНРади з повноваженнями призначати та звільняти членів уряду, затверджувати закони.

15 лютого 1919 р. було прийнято Закон про українську мову. Її мали вживати в усіх державних установах, публічних інституціях, школах і державних підприємствах. Національні меншини отримали право відкривати власні школи.

Навесні законодавче оформлення держави завершилося прийняттям Закону про права й обов'язки громадян.

Є. Петрушевич
та члени уряду ЗУНР.
Фото. 1918 р.

Історичний факт

ЗУНР надала політичні права жінкам: «...загальне, рівне, таємне, безпосереднє й пропорційне право голосування» надавалося «як для чоловіків, так і для жінок, що досягли 20-річного віку».

Соціальною опорою західноукраїнської державності було селянство. 14 квітня 1919 р. УНРада прийняла закон про конфіскацію великих земельних угідь і створення земельного фонду. Наділення селян землею мало відбутися лише після закінчення війни й повернення вояків додому. Питання про розміри наділів, отримання їх за викуп чи без нього мав вирішити сейм Західної області УНР.

4. Початок польсько-української війни

1–2 листопада 1919 р., коли вся Східна Галичина визнала передання влади від Австрії УНРаді, на західному кордоні польські військові застосували силу проти українських військових частин у Ярославі, Любачеві, Новому Санчі, Томашеві, Грубешові. Справжні бої розгорілися в Перемишлі. Вони тривали до 12 листопада, поки українські частини не залишили місто.

Розгорілися бої й у Львові. 3 листопада польські формування вже атакували центр міста. Ситуацію на певний час вирівняли два батальйони січових стрільців, які приїхали з Буковини. Однак після захоплення Перемишля у Львів надійшли нові польські сили. 22 листопада українці залишили центр, а через кілька днів — місто. Владні інституції ЗУНР змушені були переїхати до Тернополя, а на початку січня 1919 р. — до Станіслава¹ (нині Івано-Франківськ).

Розпочавши війну проти ЗУНР, польський уряд опирався на підтримку могутньої Антанти, яка ще на початку 1918 р. визнала її державність.

5. Українська галицька армія

Потреба захистити ЗУНР від збройної агресії спонукала УНРаду до створення власної армії. **13 листопада 1918 р.** вона видала закон про мобілізацію до **Української галицької армії (УГА)**. Формуванням бойових підрозділів займалося старе керівництво військових повітових команд. Нерідко, з власної ініціати-

¹ До 1918 р. — м. Станіслав.

ви, за це бралися колишні січові стрільці, українські офіцери австрійської армії, формуючи бойові територіальні групи.

Керівники ЗУНР звернулися по допомогу щодо створення армії до УНР. Директорія надіслала до Галичини козацький загін ім. Гонти, Козятинську стрілецьку бригаду, Київську окрему артилерійську бригаду та два гарматні полки січових стрільців. Тільки наприкінці 1918 р. ЗУНР отримала від Директорії УНР 120 гармат різного калібру. Командувач УГА генерал *Михайло Омелянович-Павленко* (1878–1952) і начальник штабу полковник *Євген Мишковський* (1882–1920) за короткий час на базі бойових територіальних груп створили нову боєздатну армію в складі трьох корпусів по чотири бригади в кожному. Бригада складалася з 3–5 куренів піхоти, гарматного полку (3 легкі й 1 важка батареї), технічних і допоміжних відділів. До складу куреня входили три стрілецькі й одна кулеметна сотні. До сотні входили три чоти. Навесні 1919 р. в УГА служило 125 тис. бійців.

6. Злука УНР і ЗУНР

Ідея соборності жила у свідомості українців упродовж усього часу. 1848 р. її як важливе завдання українського національно-визвольного руху відновила Головна руська рада. Тому, коли уряд ЗУНР звернувся до Директорії УНР з пропозицією об'єднати республіки в одну державу, очільник Директорії УНР В. Винниченко, дав згоду. Хоча для УНР ця згода означала війну на два фронти.

30 листопада 1918 р. галицька делегація на чолі з Л. Цегельським і Д. Левицьким прибула до Фастова. У ході перемовин сторони погодилися на те, що ЗУНР збереже територіальну автономію як Західна область УНР (ЗО УНР). Це було зафіксовано в «Передвступному договорі про злуку».

На початку січня 1919 р. містами Західної України прокотилася хвиля святкових маніфестацій на честь злуки з Великою Україною. Вулиці прикрашали синьо-жовті прапори, зображення тризубів, галицьких левів, портрети М. Грушевського та С. Петлюри.

Київ готувався до акту соборності з натхненням та урочистістю. На вулиці Володимирській перед Софійським майданом було споруджено тріумфальну арку. Її прикрасили блакитними та жовтими стрічками, установили герби українських земель. Уранці **22 січня 1919 р.** Софійський майдан і прилеглі вулиці заповнили люди.

О 12-й год розпочалася урочиста церемонія соборності за участі делегацій від обох республік. На її завершення Ф. Швець зачитав універсал. Над Софійським майданом пролунали довгоочікувані слова: «Віднині вєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України: Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили й за які вмирили кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка».

Наступного дня в приміщенні Київського оперного театру Трудовий конгрес народів України затвердив **Акт злуки**. Однак спроба воз'єднання не була втілена в життя через війни, які змушені були вести обидві Українські держави. Вони й надалі, кожна окремо, вели політичні, військові, дипломатичні справи. Проте ця подія ще раз засвідчила національну єдність України.

Історичний факт

21 січня 1919 р. 400 депутатів від усього Закарпаття зібралися в Хусті на Народні збори, що отримали назву «Собор русинів». Збори проголосили возз'єднання Карпатської України з УНР.

7. Український національний рух на Буковині й у Закарпатті

Буковина. 25 жовтня 1918 р., у дні розпаду Австро-Угорської імперії, у Чернівцях утворився Український крайовий комітет, на чолі якого став *Омельян Попович* — депутат австрійського парламенту. 3 листопада комітет організував масове віче за участю 10 тис. українців, яке висловилося за приєднання Північної Буковини до Української держави. Перемовини між Українським крайовим комітетом і Румунською національною радою 6 листопада завершилися тим, що сторони погодилися розділити Буковину за етнічним принципом на Північну (українську) та Південну (румунську). Протягом кількох днів у Північній Буковині було створено поліцію, судові органи, Українську національну раду Буковини, крайову адміністрацію та Чернівецький магістрат.

Скориставшись передислокацією січових стрільців з Буковини до Львова, румунські збройні сили вже 11 листопада захопили Чернівці, а за тиждень окупували й анексували всю Буковину та Північну Бессарабію, незважаючи на опір місцевого населення та офіційний протест УНР.

У серпні 1920 р. за рішенням Паризької мирної конференції Буковину було закріплено за Румунією, незважаючи на протести обох Українських держав.

Хотинське повстання. Румунська окупаційна влада відразу ж заповзялася повертати поміщикам землю, вести відверто антиукраїнську політику. Українці відповіли повстаннями. Найбільшим стало **Хотинське повстання в січні–лютому 1919 р.** Воно охопило майже 100 сіл Хотинського та частини Сорокського повітів. 23 січня повстанці захопили Хотин і створили свій орган управління — Хотинську Директорію, висловили бажання приєднатися до України, розпочали формування повстанської армії, яка досягла 30 тис. бійців. Проти повстанців було кинуте регулярну румунську армію. Артилерійським вогнем зруйнували 22 села. Усього в ході повстання та його придушення загинуло від 11 до 15 тис. осіб. Під тиском каральних сил 4 тис. повстанців і 50 тис. біженців відступили на лівий берег Дністра.

Закарпаття. Після проголошення незалежності Угорщини Закарпаття залишилося під владою угорської адміністрації. Розгортання національно-визвольного руху спонукало Угорську республіку в грудні 1918 р. визнати за ним статус автономної провінції під назвою «Руська країна».

Коли навесні 1919 р. в Угорщині було встановлено червоний режим, у боротьбу проти неї вступили Румунія та Чехословаччина. Ліквідувавши комуністичну загрозу, Чехословаччина окупувала західну, Румунія — південно-східну частину Закарпаття (Покуття). Паризька мирна конференція визнала цей переділ. У травні 1919 р. в Ужгороді Центральна Руська народна рада ухвалила постанову про приєднання до Чехословаччини.

Наступ польських військ навесні 1919 р. У квітні 1919 р. на польсько-українському фронті співвідношення сил змінилося на користь Польщі. Сюди було

перекинуто 100-тисячну армію під командуванням польського генерала Ю. Галлера. Вона була сформована на кошти Антанти з військовополонених поляків, які воювали в німецькій та австро-угорській арміях. Оскільки армії бракувало офіцерів, командні посади посіли французькі офіцери. Франція надала армії гармати, іншу зброю, військоове спорядження.

За рішенням Верховної ради Антанти ця армія була призначена для відсічі передбачуваного більшовицького наступу. Однак польське командування зміцнило армією Ю. Галлера свої сили на польсько-українському фронті.

У середині травня польські війська перейшли в загальний наступ. До початку червня вони окупували майже всю Галичину, за винятком невеликого трикутника між Збручем і Дністром. Під захист армії мусив переїхати до м. Чорткова й уряд ЗУНР (ЗО УНР).

Скориставшись ситуацією, у наступ перейшла й Румунія. 23 травня її війська перетнули кордон та окупували Коломию й Покуття аж до Дністра. Для виснажених боями із сильнішим противником і підупалих духом галичан трикутник між Збручем і Дністром виглядав як «трикутник смерті»: одній стороні загрожували озброєні до зубів і чисельніші польські сили; за Дністром стояла румунська армія; за Збручем, притиснувши до річки армію УНР, знаходилися Червона й Біла армії.

Поразки в боях і політична боротьба в уряді загрожували розпадом армії та урядовою кризою. Ці обставини спонукали УНР-аду наділити президента Є. Петрушевича надзвичайними повноваженнями «уповноваженого диктатора». Це означало поєднання обов'язків президента та голови уряду. Він тепер особисто визначав політичний курс і воєнні плани ЗУНР.

8. Чортківська офензива

Ситуація, у яку потрапили західноукраїнський уряд та його армія, була критичною. У цей момент поляки повірили, що опір українців зламано. Тому кілька дивізій армії Ю. Галлера було перекинуто до західних кордонів Польщі. На деякий час бої припинилися. Командувач УГА генерал М. Омелянович-Павленко негайно ж скористався паузою для перегрупування армії й переконав політиків і військових у доцільності проведення наступальної операції — **Чортківської офензиви**, що тривала протягом 7–28 червня 1919 р. Маючи у своєму складі 19 тис. старшин і рядових, УГА прорвала польський фронт і повела навальний наступ на Чортків–Теребовлю–Тернопіль, Бугач–

Меморіал воїнам УГА, установлений на честь 90-річчя Чортківської офензиви (на території міського цвинтаря). м. Чортків, Тернопільська область

Чортківська офензіва (від нім. *offensive* — наступ) — найуспішніша наступальна операція УГА, проведена 7–28 червня 1919 р.

Бережани–Галич. Під керівництвом нового командувача армії, призначеного Є. Петрушевичем 9 червня, генерала з Наддніпрянщини *Олександра Грекова* (1875–1958), УГА відвоювала майже половину території, окупованої польськими військами із середини травня. Офензива підняла хвилю патріотизму. До армії прагнули записатися 90 тис. охочих. Через нестачу зброї до УГА було взято лише 15 тис. добровольців. На підступах до Львова наступ зупинився через брак зброї та набоїв.

Чортківська офензива, здійснена незначними силами проти набагато чисельнішого противника за недостачі набоїв, відсутності стратегічних резервів, продемонструвала високий вишкіл і моральну силу воїнів УГА.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «Листопадовий зрив», «етнічний принцип визначення кордону», «виділ УНРади», «Гуцульська республіка», «Хотинська Директорія», «уповновласнений диктатор», «Чортківська офензива».
2. Покажіть на історичній карті «трикутник смерті», напрями головних ударів у польсько-українській війні.

3. Визначте роль, яку відіграли в процесі державотворення УНРада, Український крайовий комітет Буковини, Генеральна команда, Центральний військовий комітет.
4. Визначте покроково рішення та дії на шляху формування Західноукраїнської держави та Української галицької армії.
5. Опишіть події польсько-української війни протягом квітня–червня 1919 р.
6. Опишіть історичну картину проголошення ЗУНР.
7. Визначте комплекс причин, що призвели до польсько-української війни.

8. Складіть історичний репортаж про події, пов'язані зі злукою УНР і ЗУНР.
9. Розкрийте процес розгортання та придушення національного руху в Буковині та Закарпатті. Доведіть на їхньому прикладі, що без армії немає держави.

10. Які імена ви згадуватимете 22 січня у День Соборності України, ушановуючи пам'ять героїв Української революції?

§ 10. РОСІЙСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ

- Чи стане щасливим людство, якщо уподібниться єдиному зразку, запропонованому якоюсь політичною силою, яка поширює свою ідеологію насильницькими засобами?

1. Формування державної системи УСРР

На окупованих українських територіях **6 січня 1919 р.** російські більшовики проголосили про створення **Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)**. Головою її уряду В. Ленін призначив *Х. Раковського*. За Конституцією УСРР (березень 1919 р.), що максимально повторювала текст Конституції РСФРР, владні повноваження надавалися радам. Вищими органами влади проголошувалися Всеукраїнський з'їзд рад, обраний ним Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), що діяв між з'їздами, та уряд — Рада народних комісарів (раднарком, РНК). Місцевими органами влади вважалися

губернські, повітові та волосні з'їзди рад, а між їхніми скликанням — відповідні виконавчі комітети.

Конституція УСРР позбавляла виборчих прав усіх «експлуататорів» — тих, хто використовував найману працю, їхніх «прислужників» — священників, колишніх службовців, поліцейських та ін. Було обмежено й права трудящих: один делегат обирався від сільської волості (незважаючи на кількість населення), від 10 тис. робітників і від 1 тис. червоноармійців. Як наслідок, чужі українству люди перевищували чисельність українських делегатів удесятеро.

Однак місцеві виконкоми все одно не корилися більшовикам. Тому, усупереч конституції, у повітах і волостях більшовики формували т. зв. революційні комітети (ревкоми), а в селах — комітети незаможних (комнезами), використовуючи їх як слухняне знаряддя диктатури комуністів. Головним інструментом цієї диктатури стала Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК, (рос.) ВУЧК) — «каральний меч революції», який знищував усіх, хто протистояв владі комуністів.

УСРР стала складовою єдиного державного механізму, очоленого державними органами РСФРР. 1 червня 1919 р. Всеросійський ЦВК опублікував декрет про «воєнно-політичний союз». Згідно з ним, централізоване керівництво військовими комісаріатами, радами народних господарств, залізницями, фінансами та робочою силою покладалося на раднарком РСФРР та його наркомати. Військовий комісаріат УСРР був розформований, Український фронт ліквідовано й уключено до складу Південного фронту. Уряд УСРР було зведено до обласної ланки управління.

2. Політика «воєнного комунізму»

Метою цієї політики було підпорядкування всіх ресурсів Росії та завойованих народів потребам Червоної армії, яка мала вторгнутися в Європу й здійснити світову революцію. Оскільки «воєнний комунізм» суперечив загальнолюдським принципам господарювання, то запровадити його можна було лише використовуючи силу зброї.

Складові політики «воєнного комунізму»

націоналізація промисловості	реквізиції хліба	примус до неоплачуваної праці	відмова від товарно-грошових відносин	заміна ринку прямим розподілом товарів	червоний терор
------------------------------	------------------	-------------------------------	---------------------------------------	--	----------------

Спочатку радянська влада вдалася до ліквідації товарно-грошових відносин, заборонивши діяльність банків і конфіскувавши на свою користь золото й інші цінності. Наступним кроком стала націоналізація цукрової промисловості, великих шахт, металургійних, хімічних, машинобудівних заводів. Керівництво ними перейшло до Вищої Ради народного господарства (ВРНГ)

«Воєнний комунізм» — система заходів соціально-економічного характеру, що мала на меті побудову нових, т. зв. комуністичних відносин, заснованих на націоналізації землі, промислових підприємств, торгівлі, ліквідації товарно-грошових відносин, примусовій трудовій мобілізації, централізованому розподілі продуктів і товарів. В Україні проводився російсько-більшовицькою владою протягом 1918–1921 рр.

РСФРР. Це призвело до припинення роботи майже 2/3 підприємств. Решта працювала недбало, з перебоями й недовантаженням.

Ліквідувавши товарно-грошові відносини, а з ними й заробітну платню, комуністи вдавалися до примусової праці. У січні 1920 р. було створено т. зв. Українську трудову армію, чисельністю 30 тис. «бійців». Оскільки робітники намагалися уникнути мобілізації до цієї армії, то в кожному губернському центрі було організовано табори примусових робіт. Лише голод примушував робітників і службовців іти на роботу, щоб отримати мізерний продовольчий пайок.

Щоб дати продовольчі пайки працівникам міста, потрібно було **реквізувати** майно або продукцію в сільських трудівників. Політику реквізицій було узаконено 11 січня 1919 р., коли РНК РСФРР запровадив своїм декретом в окупованій Україні **продрозкладку**. За нею селяни мусили свою продукцію віддавати радянській державі за обіцянку отримати в майбутньому промислову продукцію. Одночасно була заборонена торгівля зерном. Селян, які намагалися продавати хліб, оголошували спекулянтами, «ворогами революції», грабуючи й страчуючи їх.

До 1 червня планувалося реквізувати 50 млн, а до осені — 140 млн п хліба. Опорою більшовицького режиму в українському селі стали комнезами. Саме вони здійснювали продрозкладку на місцях, отримуючи за це переваги при розподілі землі, звільнення від податків та 10–20 % відібраного збіжжя.

Захищаючи свій хліб, селяни чинили опір. Тому протягом 1919 р. продзагонам вдалося заготовити не більше 8 млн п хліба. Причому в селян більшовики зуміли відібрати лише 4 млн п хліба, решту було вивезено з поміщицьких маєтків та ін.

3. Антибільшовицький повстанський рух

Політика «воєнного комунізму» викликала масове незадоволення селянства. Проти більшовиків піднялося щонайменше 250 тис. українців, що в кілька разів перевищило чисельність армії А. Денікіна. Проте стихійність і прив'язаність до рідних місць, політична наївність перешкождали їм вигнати російсько-більшовицьких зайд, яких уважали «розбійниками й грабіжниками».

Характерною вадою українського повстанського селянського руху була відсутність сформованої національної свідомості. Більшість повстанців не пов'язувала інтереси своєї громади, малої Батьківщини з потребою в Українській державі. Тому національним урядам і не вдалося використати повстанський рух для вирішення завдань національного масштабу. Незважаючи на вади, повстанці майже паралізували тил червоних.

Червоний терор — злочин проти людяності. Щоб подолати опір українського народу, більшовики використали армію, створивши спеціальний внутрішній фронт під командуванням К. Ворошилова. Оскільки селяни-червоноармійці

Реквізіція (від латин. *requisition* — вимога) (конфіскація) — примусове вилучення радянською державою або військовою владою майна у власника без будь-якої компенсації.

Продрозкладка (продовольча розкладка) (січень 1919 р. — березень 1921 р.) — реквізиційний спосіб заготівлі сільськогосподарської продукції, виробленої українськими селянами.

могли «проявити м'якість», до каральних дій залучали загони т. зв. «інтернаціоналістів»: китайців, латишів, угорців та ін. «Інтернаціоналісти» вдавалися до найжорстокіших форм терору, масово спалюючи й вирубуючи цілі села.

Водночас уряд УСРР рекомендував «м'якші» форми терору: узяття заручників, накладання контрибуції на непокірні села, розстріли організаторів непокори, ув'язнення в концтаборах, яких було створено 18.

У містах тим часом лютували чекісти. Так, у Києві діяло понад 20 відділень ВУЧК, кожне з яких стало гігантською катівнею та моргом. Число жертв другої більшовицької інтервенції вже вимірювалося не тисячами, а десятками тисяч.

4. Отаманщина

За умов зруйнування старої держави, поширення анархії, глибокої соціально-економічної кризи, втрати авторитету українськими політичними силами, найавторитетнішими на місцях були отамани. Формально визнаючи владу С. Петлюри, отамани стали військовими правителями цілих губерній, повітів і волостей. Вони намагалися привабити маси закликами до боротьби з експлуататорами, давали нездійсненні обіцянки й водночас реквізували провіант. Безвладдя використовували й кримінальні елементи, чинячи погроми та грабежі.

Серед отаманів вирізнявся *Петро Болбочан*, командир Запорозького корпусу, який контролював територію Харківщини та Полтавщини, підтримував Директорію. Отамани *Матвій Григор'єв* (Херсонщина) і *Данило Терпило* (Зелений) (Південна Київщина) схилилися до радянської влади. На Чернігівщині домінував «червоний курінь смерті» отамана *Ангела*, на Волині — «чорний курінь смерті» отамана *Гуцоля*, на Поділлі діяв загін під командуванням полковника армії УНР *Якова Шепеля*.

Найяскравішою особистістю серед отаманів був *Нестор Махно*. Непоказний статурою, він виявляв надзвичайну силу волі, незламною переконаністю надихав своє найближче оточення й десятки тисяч селян. Щоб захистити їх від примусових поставок продовольства, Н. Махно в серпні 1918 р. створив невеликий повстанський загін. За давнім українським звичаєм його шанобливо нарекли «батьком». У різний час його загін, згодом дивізія, а потім армія налічували від кількох до 50 тис. бійців (10 тис. кінноти, 40 тис. піхоти на 12 тис. тачанок). Запорукою воєнних успіхів Н. Махна було швидке та вмале маневрування. Завдяки легендарним тачанкам, які були озброєні кулеметами, посилювалася вогнева міць майже в будь-якій точці бою, вони проходили понад 100 км за добу.

На контрольованих територіях батько Махно встановлював «вільний радянський лад». Він ішов на воєнно-політичні домовленості й із С. Петлюрою, і з червоними. Після того як більшовики зрадили його після взяття Криму, він до літа 1921 р. вів з ними запеклу боротьбу, а 28 серпня з невеликим загоном прорвався за румунський кордон.

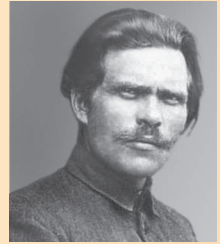

Отаманщина — стан сваволі й анархії, який породила соціальна стихія за умов слабкості чи бездіяльності органів державної влади.

Особистості

Нестор Міхненко (*батько Махно*) (1888–1934) народився в с. Гуляйполі на Катеринославщині в бідній селянській родині. З дитинства наймитував, працював на заводі, став членом групи «хліборобів–анархістів–комуністів», яка здійснила кілька пограбувань і політичне вбивство. 1910 р. був засуджений до смертної кари. З огляду на молодий вік, смертну кару замінили на довічну каторгу. У березні 1917 р. повернувся до Гуляйполя й очолив Гуляйпільську раду робітничих і селянських депутатів, яка, не чекаючи розв'язання земельного питання Всеросійськими Установчими зборами, відібрала землю в поміщиків і наділила нею селян. З 1921 р. — в еміграції. Помер у паризькій лікарні.

Директорія УНР намагалася об'єднати курені та загони отаманів в єдину армію УНР, проте їхнє число й неконтрольованість зростали. Отаманщина за-свідчила про розрізненість українських демократичних сил, неготовність до спільних державотворчих дій та захисту молоді Української держави.

Холодноярська республіка. Легендарна Холодноярська республіка розпочалася з невеликого загону самооборони (22 особи), який було створено в 1917–1918 рр. на прохання ігумені славнозвісного Мотронинського Свято-Троїцького монастиря. У 1919 р. загін перетворився на полк гайдамаків Холодного Яру під командуванням сільського учителя, прапорщика царської армії *Василя Чучупака*. Наприкінці 1919 р. чисельність полку досягла 15 тис. бійців. Він визнавав владу Директорії УНР, протистояв більшовицькому «воєнному комунізму» і денікінському режиму. У листопаді 1919 р. холодноярці проголосили Чигиринський повіт Холодноярською республікою, відновили дію законів Директорії УНР.

Василь Чучупака

Історичний факт

Захисник Холодноярської республіки **Ю. Горліс-Горський** у книжці «Холодний Яр» (Львів, 1926) ознайомив майбутніх оунівців, упівців з тактикою партизанської боротьби, життям холодноярців, уключаючи й вітання: «Слава Україні! — Героям слава!» («Козакам слава! — Україні слава!»).

5. Окупація польськими військами території Західної області УНР

У дні поразки під Чортковом на допомогу Польщі прийшла Антанта. **25 червня 1919 р.** Вища рада Версальської конференції офіційно дозволила Польщі окупувати всю Східну Галичину й вивести свої війська на лінію Збруча із застереженням, що вона, за змогою, забезпечить автономію цієї території, а також політичну, релігійну й особисту свободу її мешканців.

Отямившись від поразки, 28 червня польські війська перейшли в контрнаступ. Вони прорвали український фронт під Янчином (нині с. Іванівка Перемишлянського р-ну Львівської обл.) і примусили УГА знову відступити до Збруча.

Протягом 16–18 липня УГА в цілковитому порядку зі зброєю в руках перейшла р. Збруч, залишивши територію ЗУНР. Разом з армією перейшло й державне керівництво, відступило й чимало цивільного населення, здебільшого інтелігенції, яка служила в українських державних установах.

Історичне джерело

Учасник визвольних змагань **О. Назарук** згадував: «Були то страшні дні. З одного боку напирали поляки, з іншого — більшовики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу, і від заходу... Артилерія мала ще трохи амуніції, а піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії стримувати натиск ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі... щоб мали час відступити наші обози з хворими й пораненими, з майном».

Отже, у Кам'янці-Подільському зустрілися державні установи УНР і ЗУНР. Українські лідери не зуміли погодити свої інтереси. Є. Петрушевич вважав, що в умовах, які склалися, треба сконцентрувати всі зусилля на зміцненні Галичини. Адже вона мала найрозвинутішу національну традицію, культуру та дієву армію. Є. Петрушевич не бажав мати нічого спільного з поляками, а його оточення пропонувало укласти союзний договір із запеклим ворогом С. Петлюри — генералом А. Денікіним. Тим часом урядовці Директорії вважали, що потрібно шукати порозуміння саме з Польщею, щоб відбити російсько-більшовицький та білогвардійський наступ.

6. Наступ об'єднаних українських армій на Київ

Об'єднання УГА й армії УНР призвело до докорінної зміни стратегічної ситуації на Правобережжі. 80-тисячна об'єднана армія під командуванням генерала М. Юнакова протягом місяця звільнили все Правобережжя.

30 серпня 1919 р. київське угруповання під командуванням генерала УГА А. Кравса вступило в західні околиці Києва. Майже одночасно до міста зі сходу вступили денікінські полки. 31 серпня о 10-й год на Думській площі (тепер майдан Незалежності) Запорозький корпус УНР зустрівся з російськими частинами. Побачивши, що на площі денікінці вивішують трикольори, українці зірвали один з них. Зав'язалася перестрілка. Перед Директорією постала проблема: дати бій Денікіну й стати «союзником» більшовиків чи разом з білогвардійцями продовжити вигнання більшовиків. Вирішено було утриматися від бойових дій з білими. Українські сили вийшли з Києва й зупинилися на лінії Ігнатівка–Васильків–Германівка. На порозумінні з Денікіним, заради зближення з Антантою, наполягало й керівництво ЗУНР.

Отже, завдяки спільним зусиллям армій УНР і ЗУНР вдруге було вигнано денікінців і більшовиків з Правобережної України. Водночас Лівобережна Україна потрапила під білогвардійську окупацію.

7. Наступ білогвардійських військ на УНР

Напружені відносини з денікінським урядом незабаром стали ворожими. 22 вересня було перехоплено наказ Добровольчої армії заволодіти територією, яку контролює УНР, і знищити її армію. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну

А. Денікіну. З 26 вересня до кінця жовтня 1919 р. за Правобережжя відбувалися запеклі бої. Наприкінці жовтня українська армія почала втрачати боєздатність, насамперед через поширення епідемії тифу, а також через нестачу зброї.

За цих умов командування УГА заради порятунку своєї практично знищеної тифом армії 6 листопада пішло на союз з Білою армією й визнало підпорядкування УГА А. Денікіну. У такий спосіб військове керівництво ЗУНР тоді сподівалося, що співпраця із союзником Антанти допоможе врегулювати відносини з іншим союзником Антанти — Польщею.

Події цих днів спонукали Є. Петрушевича заявити про припинення збройної боротьби за державність. Не бачачи перспектив подальшої збройної боротьби, 16 листопада 1919 р. Є. Петрушевич виїхав до Відня, щоб продовжити боротьбу дипломатичними засобами.

Отже, відстоюючи національну державність, ЗУНР зазнала поразки. Прогнозувавши лише 257 днів, ЗУНР продемонструвала найпоспідовнішу програму державного будівництва на теренах тогочасної України.

У листопаді 1919 р. армія УНР залишилася наодинці з білими й червоними. Її чисельність не перевищувала тоді 8–10 тис. бійців. Розпочався відступ до Кам'янця-Подільського, який згодом назвали «*Листопадовою катастрофою*».

Історичне джерело

Настала зима, а в армії не вистачало обмундирування, насамперед взуття та провіанту. Посиливалася епідемія тифу. «На возах везли тисячі хворих на тиф, прикритих тільки дірjavими шинелями. Важкохворих залишали під опіку селян, але й самі вони часто цілими родинами лежали хворі. Військові частини зменшились у своєму складі, у сотнях залишалося від 5 до 10 бійців, а полки доходили до 50–60 багнетів», — згадував один з учасників тих подій генерал **О. Удовиченко**.

15 листопада в Кам'янці-Подільському на засіданні Директорії та уряду було прийнято рішення запропонувати польському командуванню зайняти Кам'янець-Подільський. Наступного дня уряд та армія УНР залишили місто. Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави. Так, наприкінці 1919 р. сили УНР виявилися майже вичерпаними.

Перший зимовий похід (6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920 р.). Проте уряд та армія УНР не збиралися покладатися лише на зовнішню підтримку. 6 грудня було прийняте рішення перейти до партизанських методів ведення війни й розпочати зимовий похід. У армії УНР залишалося майже 10 тис. боєздатних бійців, які прорвали денікінський фронт між Козятином і Калинівкою (нині Вінницька обл.) і 24 грудня без бою зайняли Вінницю. В останній день 1919 р. армія УНР вступила до Умані. Цим успіхам на Правобережжі сприяли перемоги більшовиків над денікінцями, які відступали на південний схід, а Україну знову брали під свій контроль більшовики. Зимовий похід сприяв піднесенню морального духу як армії, так і мирних мешканців.

Знову почав відроджуватися повстанський антибільшовицький селянський рух. Армія УНР сприяла координації дій повстанських загонів. Її успіхи вселяли надію й у підупале духом політичне керівництво, спонукали його до продовження політичної боротьби за незалежну державу.

§11. Україна в боротьбі з денікінським і більшовицьким режимами в 1919–1921 рр.

Історичне джерело

Розгорнуту оцінку зимовому походу дав тодішній голова уряду УНР **І. Мазепа**, який брав у ньому безпосередню участь. Він підкреслював, що за п'ять місяців зими та весни 1920 р. армія «зберегла себе морально та фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй усе потрібне й усіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні».

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «воєнний комунізм», «трудоармія», «продрозкладка», «продзагін», «продпайок», «наркомат», «нарком», «раднарком», «ревком», «комнезам», «реквізиції», «отаманщина».
2. Опишіть систему органів радянської влади, виокремивши конституційні та неконституційні складові.

3. Охарактеризуйте типові форми червоного терору.
4. Визначте ознаки антибільшовицьких повстань весни–літа 1919 р.
5. Розкрийте сутність політики «воєнного комунізму».
6. Охарактеризуйте отаманщину як суспільне явище, з'ясувавши джерела виникнення, характерні риси, наслідки.

7. Визначте, які прояви суспільно-політичного життя зумовила відмова більшовиків від товарно-грошових відносин.
8. Підготуйте історичний нарис про боротьбу махновців і холодноряців.

9. А чим керуєтеся ви, підтримуючи українську армію?

§ 11. УКРАЇНА В БОРОТЬБІ З ДЕНІКІНСЬКИМ І БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМАМИ В 1919–1921 рр.

- *Що спонукає народ до боротьби навіть після, здавалося б, повної поразки?*

1. Денікінський режим в Україні

Незважаючи на публічні декларації, політичні дії білогвардійців в Україні отримали справедливую назву «білий терор». Наступ білих супроводжувався єврейськими погромами, число яких сягнуло 400. Прихід денікінців — масовими арештами та стратами, розправами контррозвідки. В Одесі без суду й слідства було знищено 3 тис. осіб, у Києві за два тижні ув'язнено 1700 осіб — прихильників лівих сил.

Денікінський режим характеризувався й відвертими проявами українофобії. Усі українські школи та культурні заклади вважалися політично ворожими. Український національний рух трактувався як німецька інтрига, спрямована проти єдності Росії. Українську мову дозволяли лише в приватних навчальних закладах. Солдати й чорносотенці нищили портрети, троцили пам'ятники й погруддя Т. Шевченка. Українські вивіски всюди замінювали на російські. Закривали українські газети й часописи, з бібліотек і книгарень вилучали україн-

ські книжки. Закривали всі українські інституції: від хат-читалень «Просвіти» до Української академії наук. А. Денікін намагався знищити будь-які прояви української державності, генерал відкинув навіть ідею автономії України. «Малоросію» (уживалася лише така назва) було розчленовано на три області: Харківську, Київську та Новоросійську, які очолили генерали з надзвичайними повноваженнями.

2. Повстанський рух проти збройних сил півдня Росії

До боротьби проти денікінського режиму українців спонукали як відверта антиукраїнська політика, так і відновлення поміщицького землеволодіння. Найширше антиденікінський повстанський рух розгорівся в східних і південних губерніях України. Тут цілі повіти звільнялися від білогвардійців, окремі проголошували партизанські республіки, наприклад Баштанську, Висунську. У боях проти білогвардійців загинув отаман Зелений. Визначну роль у боротьбі з Денікіним відіграла Революційна повстанська армія Н. Махна.

Отримавши від Директорії допомогу зброєю та боєприпасами, армія Н. Махна **27 вересня 1919 р.** поблизу *с. Перегонівки (під Уманню)*, на Правобережжі, розгромила два денікінські корпуси й повернула на рідну Катеринославщину. Армія Н. Махна перерізала комунікації між тилом та авангардом Білої армії, яка розгортала наступ на Москву, узяла Олександрівськ, Гуляйполе, Бердянськ, де знаходилися стратегічні запаси боєприпасів, надані Антантою, здобула Маріуполь і розгорнула наступ на Таганрог — ставку генерала А. Денікіна.

На звільнених територіях Н. Махно встановлював «вільний радянський лад», заснований на самоврядуванні трудящих, а не на виконанні розпоряджень більшовиків. Однак саме дії Н. Махна суттєво допомогли Червоній армії в зупиненні А. Денікіна під Тулою та проведенні успішного контрнаступу.

Протягом листопада 1919 р. — січня 1920 р. терени України перетворилися на арену боротьби російських червоних і білих сил. До середини лютого 1920 р. Червона армія окупувала майже всю УНР, за винятком Волині й частини Поділля, де господарювали поляки. Залишки Білої армії відступили в Крим.

3. Відновлення більшовицького режиму

При третій спробі окупації України російські комуністи вирішили зважити на попередні невдачі та врахувати умови й традиції визвольної боротьби України. Комуністи заявили, що визнають самостійність України. Щоб продемонструвати це, в УСРР було створено вищий надзвичайний орган влади Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), а до його складу, окрім трьох російських комуністів, уключили і двох представників лівих українських партій. Більшовики пообіцяли «усіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод для вільного розвитку української мови та культури». Вони визнали, що навесні–влітку 1919 р. їхня економічна політика була відвертою війною із селом, пообіцяли зменшити розміри продрозкладки, захищати інтереси не лише бідноти, а й «середняків».

Наступні події засвідчили, що ці обіцянки давали лише заради ослаблення народного опору й забезпечення успіху остаточної окупації України. На практиці ж

§11. Українська боротьба з денікінськими більшовицькими режимами в 1919–1921 рр.

більшовики відразу відновили червоний терор, антиконституційні навіть стосовно радянської конституції ревкоми й комнезами, а коли в травні їх усе-таки ліквідували, то надали наркоматові внутрішніх справ необмежені повноваження проводити «чистки» рад, усуваючи з них т. зв. «контрреволюціонерів».

Історичне джерело

На обіцянки більшовиків мало не піддався В. Винниченко. Йому пропонували найрізноманітніші посади, проте, побачивши радянську реальність, і він виїхав до Відня, оцінивши радянсько-комуністичний режим так: РКП(б) це — «велика, сліпа машина, якою керує невелика група людей», «Тут усе мілітаризовано й централізовано. Уважається, на Україні революцією керує незалежно... КП(б)У. Насправді... це тільки обласна організація РКП. Більшість відповідальних керівних партійних діячів цієї організації прислано й призначено з центру», «Декларативно й офіційно існує Уряд УСРР. Однак він не є виборним... а призначеним політбюро ЦК РКП. Це бюрократичний апарат московського центру, який мусить виконувати дані йому директиви в дусі загального принципу найстрогішого централізму».

4. Український націонал-комунізм

Українська революція, її ідеї не могли не впливати на комуністів з числа українців. 18–19 квітня 1918 р. в Таганрозі вони більшістю голосів проголосували за пропозицію М. Скрипника про створення окремої повноправної комуністичної партії України (КП(б)У), яка з російською компартією буде пов'язана лише через Комінтерн. Проте перший з'їзд КП(б)У у липні 1919 р. в Москві став і останнім. Під тиском централіста В. Леніна КП(б)У погодилася на підпорядкування ЦК РКП(б) на правах філії, подібної до великої обласної організації.

Не бажаючи такої ролі для КП(б)У, частина її членів у листопаді 1919 р. відокремилася в опозиційну групу федералістів Ю. Лапчинського. Вони гостро критикували КП(б)У за нездатність захищати українські інтереси й стверджували, що Україна — учорашня колонія царизму — залишилася колонією Росії й за радянської влади, яка продовжує вважати Україну «тільки об'єктом для викачування матеріальних ресурсів». Не знайшовши аргументів для заперечення, КП(б)У у травні 1920 р. виключила федералістів з партії за «націоналістичний ухил».

Проте на цьому історія українського націонал-комунізму не завершилася. У **серпні 1919 р.** лівосерівська партія боротьбистів об'єдналася з лівою фракцією УСДРП (незалежниками), утворивши *Українську комуністичну партію (боротьбистів) (УКП(б))*.

Скориставшись послабленням більшовиків наприкінці 1919 р., боротьбисти провели в Москві перемовини про співпрацю з керівництвом РКП(б). Вони наполягали на рівному представництві у Всеукраїнському ревкомі, на визнанні окремої Червоної армії України, яка б стала опорою для незалежної політики УСРР.

Щоб отримати всі права Української комуністичної партії й зрівняти свій статус з РКП(б), у лютому 1920 р. ЦК УКП(б) звернувся до Комінтерну із заявою про прийняття. Однак цього не сталося, оскільки Комінтерн уже перебував

під контролем Кремля. У березні боротьбістам було запропоновано розпустити партію та вступити до КП(б)У, а лідерам — до ЦК КП(б)У. 4 тис. боротьбістів погодилися на саморозпуск. Проте 10 тис. продовжили свою діяльність. Проти них Ленін застосував чекістів за особистої участі Ф. Дзержинського.

Після цього в Україні залишилася єдина організація націонал-комуністів *Українська комуністична партія (УКП)*, заснована в січні 1920 р. вихідцями з УСДРП — «незалежниками», правими боротьбістами й окремими організаціями КП(б)У. Однак, як для партії, її чисельність була мізерна — 215 членів. У березні 1925 р. укапісти оголосили про припинення існування.

Подолавши опір українських лівих партій, РКП(б) зуміла звести до мінімуму проголошений суверенітет УСРР.

5. Варшавська угода

«Листопадова катастрофа» підвела УНР до межі поразки. Для продовження боротьби Україні був потрібний союзник. У тих історичних обставинах союзником могла виступити лише Польща, і в листопаді 1919 р. голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави. «Начальник Польської держави» Ю. Пілсудський теж шукав союзу з УНР. Він розумів, що без ослаблення геополітичних позицій Росії незалежність Польщі завжди буде під загрозою. Тому прагнув східних сусідів — Литву, Білорусь та Україну — включити до сфери впливу Польщі. Отже, наявність спільного ворога спонукала Україну й Польщу до зближення та компромісу.

Історичне джерело

У ті дні один з провідних польських політиків **І. Дашинський** сказав: «В історії ми читаємо, що не раз і не двічі зовсім не потрібно лилася польська й українська кров у боротьбі між собою, а ця боротьба знесила обидва народи й довела до загублення самостійності як Україною, так і Польщею перед ворогами сильнішими, які тільки чекали нашого знесення, щоб накинути на вас і на нас ярмо неволі, тяжкі кайдани гніту. Однак нині Польща стає на шлях нового порозуміння з Україною, і я тут урочисто заявляю, що не може бути вільної Польщі без вільної України й вільної України без вільної Польщі».

22 квітня 1920 р. Варшавську українсько-польську угоду було підписано. Польща визнавала незалежність УНР. Кордон між обома державами встановлювався по Збручу та Горині. Українська сторона погоджувалася, що до Польщі відходили Східна Галичина, усі західні повіти Волині й кілька повітів Поділля. Польща відмовлялася від своїх традиційних претензій на відновлення кордонів Речі Посполитої станом на 1772 р. У політичній угоді сторони зобов'язувалися не укладати міжнародних договорів, спрямованих проти обох сторін. Окрема стаття забезпечувала культурні права поляків в Україні й українців у Польщі.

24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією. Польща зобов'язувалася надати Директорії УНР військову допомогу. Військові дії передбачалося здійснювати «під загальним керуванням» польського командування. Уряд УНР брав на себе зобов'язання постачати польські сили продовольством і гужовим транспортом. В іншому разі польській армії надавалося право здійснювати реквізиції.

6. Війна союзницьких українсько-польських військ проти більшовиків у 1920 р.

Розгромивши Добровольчу армію генерала А. Денікіна на півдні України, радянська Росія негайно ж заходилася готуватися до походу «на допомогу комуністам Європи». «Вожді світового пролетаріату» уже заслали своїх агентів до Німеччини готувати її до вибуху пролетарської революції. Польща ж розглядалася лише як плацдарм для вторгнення в Німеччину.

Усвідомлюючи, що війна неминуча, Ю. Пілсудський вирішив завдати удару на випередження. 25 квітня 1920 р. польське командування розпочало наступ. Використовуючи чисельну перевагу, союзні війська швидко просувалися на схід. Оволодівши Козятином, Бердичевом, Житомиром, Коростенем, 7 травня вони вступили до Києва. Щоправда, об'єднаним польсько-українським силам не вдалося оточити й знищити радянські війська. Організовано відступивши з Києва, вони укріпилися на лінії Вишгород–Бровари–Біла Церква–Гайсин–Ямпіль на Дністрі.

Директорія розраховувала, що повернення української влади до столиці знову викличе хвилю антибільшовицьких повстань. Однак цього разу переважну більшість селян утримали під контролем частини особливого призначення (ЧОП). До того ж на контрольовані більшовиками території дійшла інформація про негідну поведінку польських військових щодо селян, православних священиків та ін.

Передислокувавши сили із Сибіру, Кавказу й інших місць, Червона армія вже наприкінці травня перейшла в контрнаступ. На початку липня червоні вийшли до р. Збруча. Знехтувавши законами воєнної стратегії, вони повели наступ одночасно й на Варшаву, і на Львів. В обозах уже їхали «незалежні» уряди «Галицької» та «Польської соціалістичних радянських республік», у складі Західного фронту формували Німецьку стрілецьку бригаду для походу на Берлін.

7. Розгром більшовиків під Варшавою та Замостям

Загрозливе становище знову спонукало Ю. Пілсудського звернутися по допомогу до Антанти. Допомога була надана за умови, що Польща погодиться на східний кордон по т. зв. «лінії Керзона», визначеній Верховною радою Антанти 8 грудня 1919 р.

Історичний факт

«Лінія Керзона» була визначена в «Декларації Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі». Його пропонувалося провести від Гродна на Ялівку, Немирів, Брест-Литовський, Дорогуськ, Устилуг, потім на схід від Грубешова через Крилов, далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат.

Більшовикам здавалося, що Польща вже здобута. 13 серпня вони зуміли підступити до Модліна — приміської фортеці Варшави. Проте вже 14 серпня польське командування прорвало більшовицький фронт і розгорнуло контрнаступ. За десять днів вони відігнали радянські сили за р. Буг у район Бреста-Литовського, Гродна. Щоб зупинити польські сили, можна було завдати удару з півдня,

Бійці армії УНР.
1919 р.

з Львівського напрямку, силами 1-ї кінної та 12-ї більшовицьких армій. Проте 28 серпня вони наразилися на неприступне Замостя. Героїчну оборону міста вела 6-а стрілецька дивізія армії УНР під командуванням генерала *Марка Безручка*. Дивізія не лише стримала наступ більшовицької армії, а й перейшла в контрнаступ. Через 20 днів фронт відступив до Бердичева й Житомира.

У жовтні 1920 р. між урядами Польщі та РСФРР було укладено перемир'я, а в **березні 1921 р.** підписано *Ризький мирний договір*. Відповідно до нього, Західна Україна й Західна Білорусія залишилися в складі Польщі, а Польща визнавала радянські УСРР і БСРР.

Поразка армії УНР. Розвинувши контрнаступ з-під Замостя, армія УНР у вересні 1920 р. знову оволоділа територією між р. Дністром і Збручем. Разом із польськими силами взяла під контроль Тернопіль, Кам'янець-Подільський, де знову розмістився український уряд. Однак польсько-більшовицьке перемир'я в жовтні 1920 р. позбавило уряд та армію УНР єдиного союзника. Ще цілий місяць армія УНР намагалася чинити опір. Ю. Пілсудський, порушивши перемир'я з більшовиками, відрядив на допомогу УНР 6-у польську армію. Об'єднані сили знову взяли Жмеринку, Бар, Вінницю, проте до середини листопада радянські сили відбили цей наступ. Армія УНР відступила за Збруч, де була роззброєна й інтернована польськими властями.

8. Поразка збройних сил півдня Росії

Улітку 1920 р. в розпал польсько-української війни проти Росії армія Врангеля захопила частину причорноморських степів. Проте на межі жовтня–листопада 1920 р. під натиском Червоної армії вона знову відійшла за Чонгарсько-Перекопські укріплення. Важливу роль у розгромі армії Врангеля відіграли повстанці Н. Махна, з яким більшовики уклали чергову воєнно-політичну угоду. Під час боїв у Таврії армія махновців прорвалася під Олександрівськом у тил білих і здійснила 250-верстовий рейд, завдаючи ворогу серйозних втрат.

Поки 8 листопада дивізія червоних імітувала лобовий штурм Перекопу, основні сили — з'єднання махновців і три дивізії червоних — перейшли вбхід через Гниле море (Сиваш) і вийшли на берег Литовського півострова й захопили його, незважаючи на шквальний вогонь противника. Оборона Перекопу втратила сенс. Білі швидко відступили, сподіваючись на евакуацію морем. Це вдалося небагатьом. 16 листопада півострів був повністю окупований червоними.

Наприкінці листопада більшовики влаштували віроломну розправу над союзними силами Н. Махна. Проте частині махновців вдалося вирватися з Криму.

Червоний терор у Криму. Більшовицька окупація Криму завершилася велетенською каральною операцією. Крим було перекрито етапними пунктами, на яких затримували й кидали до фільтраційних таборів тисячі «підозрілих», яких прирекли на голодну й холодну смерть. А тим часом розгорнулося справжнє полювання на т. зв. «контрреволюціонерів».

Історичне джерело

Невідомий адресат 4 грудня 1920 р. з Ялти писав: «Достатнім для смертної кари буває слово “дворянин” (не кажучи вже про офіцерів, солдатів, їх, умираючих, піднімають із лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — уже злочин, освіта — злочин. Усе, усе може бути достатнім, щоб тебе вночі схопили й повели в надзвичайку. Уранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарі, інженери — усі скошуються. Порятуйте людей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни».

Особливо чекісти лютували в Сімферополі й Севастополі. Збереглися окремі списки 8364 осіб, закатованих у Севастополі. Серед них багато жінок-медсестер, портових робітників. Усі ліхтарі, дерева, пам'ятники Нахімовського проспекту й прилеглих вулиць були обвішані тілами офіцерів. Розстріли в Сімферополі тривали до березня 1921 р.

9. Другий зимовий похід (жовтень–листопад 1921 р.)

Частина вояків армії УНР, інтернованих у Польщі, не змирилася з поразкою й об'єдналася в групу для проведення *Другого зимового походу* під керівництвом отамана Ю. Тютюнника. Відчайдухи сподівалися, що їхній прихід викличе нову хвилю повстанського руху проти ненависного російсько-комуністичного режиму. **4 листопада 1921 р.** вони виступили в похід, маючи на озброєнні 400 гвинтівок, 48 кулеметів, 500 шабел, 300 кавалерійських списів і 100 гранат. Однак надії на підтримку народу не справилися. Селян стримували розстріли більшовиками заручників, голод, який розпочинався саме 1921 р. Нарешті, більшовики пішли на поступки селянству, скасувавши в березні 1921 р. продрозкладку. Учасники походу розділилися на Подільську та Волинську групи. Успішнішою виявилася Подільська група. До неї приєдналися загони отаманів Антончика, Хмари, Струка й Орлика. У боях з червоними вони здобули коней і створили кавалерійську групу, яка перетягнула на себе значні сили ворогів. Однак під їхнім тиском група змушена була відступити за кордон.

Поки головні сили червоних були прикуті до Подільської групи, Волинська група під керівництвом Ю. Тютюнника взяла Коростень, але під тиском цілої дивізії червоних змушена була відступити, а 17 листопада 1921 р. потрапила в оточення. У запеклому бою загинуло понад 400 бійців, вирвалися з оточення приблизно 100 осіб, у полон потрапили 500 бійців, переважно поранених. 359 із них відмовилися визнати радянську владу й були розстріляні біля с. Базара. Так, під перерваний кулями спів «Ще не вмерла України...» закінчилася остання спроба відродити незалежну Українську державу.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «білий терор», «вільний радянський лад», «лінія Керзона», «інтернування», «Варшавська угода», «Ризький договір».

2. Покажіть на мапі «лінію Керзона», напрями головних ударів і ліній розмежування в ході війни Польщі й України проти РСФРР.

3. Визначте, яку роль у розгромі сил армії Денікіна відіграла армія Н. Махна.

4. Розкрийте зміст Варшавської угоди УНР і Польщі.
  5. Визначте мотиви учасників і причини невдачі Другого зимового походу.
  6. З'ясуйте причини виникнення та головні напрями діяльності української політичної еміграції післяреволюційного періоду.
-
7. Розкрийте зміст традиційних і нових методів підкорення, які більшовики застосували під час третьої окупації України.
  8. Поясніть причини розходжень українських і російських комуністів і причини ліквідації українських.

§ 12. ПІДСУМКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ПРОТЯГОМ 1914–1921 рр.

- *Поміркуйте, чому вороги насамперед нищать культуру завойованих народів, забороняючи їм фільми, вистави, музеї, підручники з історії, а створюють свої.*

1. Поразка та наслідки українського визвольного руху

Затиснутий між військовими силами російських ліворадикальних сил комуністів-більшовиків і російських монархістів — учасників білого руху, знехтуваний егоїстичними амбіціями великих європейських держав, український визвольний рух зазнав поразки. Разом із зовнішніми перешкодами були й внутрішні. Головною з них голова уряду УНР І. Мазепа визначив так: «Двохсотлітня московська неволя скалічила український народ: знищила його нормальну соціальну будову, підпорядкувала широкі українські маси культурним, господарським і політичним впливам російського суспільства, створила з українського народу сиру етнографічну масу несвідомих і неорганізованих робітників і селян».

Позбавлений власної національної свідомості, український народ у більшості виявився дезорієнтованим і розділеним між великою кількістю політичних сил, включаючи й неукраїнські, саме тоді, коли для захисту від смертельного ворога мав проявити максимальну єдність.

Проте Українська революція не минула марно. Вона справила надзвичайно глибоке враження на суспільство. Насамперед вона посприяла зростанню національної свідомості народу та його політичних провідників. Величезна кількість учасників революції до 1917 р., які мали дуже нечіткі уявлення про Україну, наприкінці революції стали переконаними українськими патріотами.

Історичний факт

Показовою в цьому розумінні стала еволюція поглядів Н. Махна. У його останніх відозвах залунали ідеї захисту саме українського селянства й українського народу. Улітку 1921 р. він вивчав можливості походу в Східну Галичину на допомогу українському національному рухові. У своїх спогадах селянський ватажок виокремив тему перетворення «російської революції в Україні» на «українську революцію». «Українізацію» анархічного руху він став уважати своїм обов'язком і щиросердно шкодував, що не досить добре знав українську мову.

У роки революції народ швидко надолужував культурне відставання. Відбувся злет українського книговидання, література збагатилася десятками нових імен.

Національні та державотворчі процеси змусили більшовиків зробити важливі поступки українцям та Україні. З огляду на існування УНР, більшовики надали українцям право жити в складі автономної радянської держави — Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Щоб не виглядати окупантами, вони українізували державно-партійний апарат, змушені були сприяти розвитку української культури, хоча й однобокому.

Історичне джерело

Виступаючи на X з'їзді партії російських комуністів, український більшовик **В. Затонський** зізнавався: «Національний рух... був пробуджений революцією. Цього ми неodobачили, певним чином проґавили... Ми проґавили зростання національного руху... коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитися на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову тощо, почав підводити голову й вимагати значно більше того, що він вимагав раніше, при царизмі».

Революція надала новий імпульс ідеї соборності українців. Незважаючи на те що історичні обставини перешкодили реальному об'єднанню, ідея соборності України вже не піддавалася сумнівам ні в Україні, ні за її межами.

Позитивну роль відіграло й створення української політичної та трудової еміграції. Вона перетворилася на вагомий чинник розгортання національно-визвольної боротьби, включення українства до світової спільноти, теоретичного обґрунтування української націоналістичної та державницької ідеології.

Наслідком революції стала історична пам'ять про самозречену боротьбу за незалежну Україну. Вона була джерелом натхнення для нових поколінь українських революціонерів.

На думку вченого

Українська революція зазнала поразки. Цей факт звичайно не окрилює українських патріотів, однак і самоприниження у зв'язку з цим недоречно. Відомий історик **І. Лисяк-Рудницький** з цього приводу писав: «Немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної основи, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі цієї самої боротьби на новому історичному етапі».

2. Нові тенденції розвитку культури в 1914–1921 рр.

Визначальною умовою розвитку української культури стала опора на політичне відродження української нації. Після двох століть заборон і повного нехтування українська культура стала однією з найважливіших складових державної політики. Українські політики чітко усвідомлювали, що культура — це обов'язкова складова державотворення, і лише та нація здатна утвердити себе політично, яка утвердить себе культурно.

Однією з тенденцій розвитку культури стала віра українців у власні сили. Це був час успішного подолання комплексу меншовартості, який прищеплювали українцям колонізатори.

Ліквідація станів, скликання селянських і військових з'їздів і рад, обрання до комітетів і комісій — загалом процеси демократизації — спонукали народ до здобуття знань, ознайомлення з надбаннями культури.

З поширенням сподівань на утвердження соціальної справедливості, соціального оновлення — звільнення людства від «інстинкту експлуатації», культура все більше сприймалася як засіб перетворення людини, набуття нею нової якості. Після варварства світової війни, російсько-більшовицької інтервенції, громадянської війни, червоного та білого терору, отаманщини культуру розглядали і як засіб очищення від скверни протистояння, войовничості, тваринних інстинктів.

Водночас в умовах зародження тоталітаризму культуру почали використовувати як інструмент насадження ідеологічних стереотипів, маніпулювання свідомістю.

Незважаючи на всі труднощі війни та революційного часу, завдяки подвижницькій діяльності українських митців, освітян, громадських і державних діячів, саме тоді було закладено основи українського культурного відродження.

Освіта. Надбання Центральної ради. Лідери національного руху первинною справою культурного поступу вважали створення національної системи освіти. Було відкрито три перші українські гімназії: імені Т. Шевченка, імені Кирило-Мефодіївського братства (коштом українського Товариства шкільної освіти) і гімназії на Шулявці (коштом товариства «Просвіта»). Приклад Києва почали наслідувати й інші українські міста.

У травні 1917 р. шкільна комісія Центральної ради розпочала запровадження української мови в усіх навчальних закладах. З цією метою вже влітку було організовано майже 100 місячних курсів для кількох тисяч учителів. У жовтні 1917 р. в Житомирі розпочав роботу Український учительський інститут.

За рішенням Генерального секретаріату освіти було створено робочу групу з написання україномовних підручників з української мови та літератури, історії, географії, математики, хімії, фізики й інших шкільних предметів.

У школах запроваджували виховні години, на яких учні ознайомлювалися з історією національно-визвольної боротьби, життям і діяльністю видатних українських гетьманів, проводили художні читання, концерти.

У справі побудови вищої школи було обрано два шляхи: українізацію наявних вищих шкіл і відкриття нових українських. 5 жовтня в Києві було відкрито Український народний університет.

Здобутки гетьманського уряду. Міністерство народної освіти, очолене відомим українським ученим і громадським діячем *М. Василенком*, зайнялося роботою з перетворення початкової школи на національну. У російськомовних гімназіях і реальних училищах запроваджували обов'язкове вивчення української мови й літератури, історії та географії України, було відкрито 40 нових гімназій, а 150 з 836 старих — українізовано.

У жовтні 1918 р. відкрито Кам'янець-Подільський державний університет. Першим його ректором став «невтомний вартовий українського відродження» *Іван Огієнко*. Одночасно були відкриті чотири нові інститути в Києві й Одесі, Український історико-філологічний інститут у Полтаві. Деякі навчальні заклади отримали статус державних. Так поступово формувалася національна школа, яка мала стати основою української державності.

Наука. Найдієвішою складовою культури в індустріальному суспільстві є наука. **14 листопада 1918 р.** гетьман П. Скоропадський підписав закон про заснування **Української академії наук (УАН)**. Академію було відкрито як державну установу (фінансувалася державою), але з автономним внутрішнім життям.

Історичний факт

Першими дійсними членами УАН (академіками) стали визначні українські вчені: Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький (історико-філологічний відділ); В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко, П. Тутковський (фізико-математичний відділ); М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський, О. Левицький (соціально-економічний відділ).

Перше загальне засідання УАН відбулося 27 листопада 1918 р. На ньому президентом УАН був обраний усевітньо відомий вчений В. Вернадський, а неодмінним секретарем — А. Кримський.

Мистецтво. Навесні 1917 р. за рішенням Центральної ради був заснований **Український національний театр**. Одночасно надавали фінансову допомогу професійним та аматорським театрам Києва й інших великих міст для постановки вистав видатних українських драматургів.

На сцені Українського національного театру ставили вистави акторські колективи мандрівного театру *П. Саксаганського* й «Молодого театру» *Л. Курбаса*. У січні 1920 р. розпочав самостійну театральну діяльність *Г. Юра*, заснувавши **Театр імені І. Франка**.

За гетьманування П. Скоропадського були створені Національний архів, Національний музей, Українська академія мистецтв, Національна галерея мистецтв, театри отримали державний статус.

Навесні 1918 р. в столиці було засновано Українську національну оперу під керівництвом *М. Садовського*.

У 1918 р. був створений **Український державний симфонічний оркестр імені М. Лисенка** та 27 національних професійних музично-хорових колективів у губернських і повітових центрах.

У січні 1919 р. за безпосереднім дорученням С. Петлюри була заснована **Українська музична капела** під керівництвом *О. Кошиця*. Капела дуже багато зробила для популяризації українського музичного мистецтва у світі. Вона гастролювала й мала триумфальний успіх у більшості країн Європи, Нового Світу. Проте повернутися в Україну «посланцями Петлюри» радянський уряд заборонив.

Того ж року в Києві була відроджена **капела кобзарів**. Наступного року з'явилася **Державна українська мандрівна капела «Думка»**. У 1920 р. була створена перша

Олександр Кошиця

Микола Леонтович

хорова капела під керівництвом учня М. Лисенка композитора К. Стеценка. Згодом була створена й друга капела. Вони обидві багато гастролювали, переважно в Лівобережній Україні.

На розвитку українського хорового співу глибоко позначилася творчість видатного українського композитора *М. Леонтовича* — відомого учня М. Лисенка, автора широковідомих обробок українських народних пісень для хору — «Щедрик», «Дударик», «Женчичок-Бренчичок», «Гаю, гаю, зелен розмаю», «Козака несуть», «Ой, зійшла зоря», народно-фантастичної опери «На русалчин Великдень». Життя надзвичайно талановитого композитора було злочинно обірване кулею чекіста.

Уже влітку 1917 р. Генеральний секретаріат освіти розгорнув діяльність з організації виставок українського образотворчого мистецтва та музеїв. Результатом цих зусиль стало відкриття **восени 1917 р. Української національної картинної галереї**. До її фондів були зібрані полотна найкращих українських і західноєвропейських майстрів. Подібні виставки або галереї було створено в Харкові, Катеринославі, Полтаві, Чернігові. Також організовано виставки художнього розпису кераміки, вишивки, народного одягу, тканих килимів тощо.

Незважаючи на буремні події революції, громадянської війни й окупації, українські художники продовжували свою роботу. Протягом цього часу з'являються такі відомі роботи, як «Запорожці обідають» (1919) *М. Самокиша*, «Молох війни» (1917 та 1919 рр.) *О. Новаківського*, «Осінній мотив» (1918) *А. Маневича*, «Маки й волошки» (1919) *П. Холодного* та багато інших.

Щоб підтримувати й розвивати українське мистецтво, у **листопаді 1918 р.** було створено **Українську академію мистецтв**. Одним з її засновників став *О. Мурашко* — художник з європейським іменем. «Утворити ґрунт для рідного самотнього мистецтва, випустити з майстерень академії на арену мистецтва нові, молоді сили, прийняті національним духом» — такими були плани художника,

Г. Нарбут. Еней з військом.
1919 р.

життя якого обірвала рука невідомого вбивці.

Улітку 1917 р. в Києві був заснований **Український національний музей**. Протягом 1917–1919 рр. подібні музеї були відкриті й у більшості міст в Україні: 10 центральних, 37 губернських, по кілька десятків повітових і волосних музеїв.

На добу революції припадає злет творчості видатного українського графіка початку ХХ ст. *Г. Нарбута* (1886–1920). Художник досконало оволодів арсеналом декоративних засобів старої української графіки й виробив власний оригінальний стиль, створивши «Українську абетку» (1917), перші українські банкноти.

Лебединою піснею вже серйозно хворого митця став класичний зразок графічної ілюстрації «Еней з військом» (1919). Автор органічно поєднав мотиви

часів античності й українського бароко, зігрівши композицію доброзичливо-жартівливим та одночасно замилювано-захопленим ставленням до своїх героїв.

3. Релігійне життя

Лютнева революція 1917 р., розгортання українського національно-політичного руху посприяли поживленню й церковно-громадського руху. Його сенсом стали демократизація та відродження національних засад церковного життя. Українських священників надихав приклад Грузинської православної церкви, яка після зречення царя проголосила себе автокефальною.

В Україні ставили вимоги запровадити в церковному вжитку українську мову, виборність духівництва, залучити до вирішення церковних справ церковні парафії, позбавити єпископат самовладства, властивого для Російської православної церкви.

Проведений у квітні 1917 р. Київський єпархіальний з'їзд духівництва та мирян прийняв радикальну ухвалу: «В автономній Україні повинна бути незалежна від Синоду Українська церква», а все духовенство, уключаючи єпископів, «повинне обиратися мирянами та кліром».

Наступного місяця було створено «Братство Воскресіння Христа», яке поширювало серед українців ідею скликання Всеукраїнського церковного Собору, заснування Української автокефальної православної церкви та розрив зв'язків з Московським патріархатом. Фактичним головою братства став протоієрей *Василь Липківський*. З цією ж метою було створено Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР) — демократичну організацію за участі представників церкви (одна третина) і мирян (дві третини від загальної чисельності).

ВПЦР неодноразово зверталася до київського митрополита Михаїла, щоб єпископат РПЦ допоміг утвердитися українському церковному рухові. Однак той категорично відмовив і вимагав «розкаяння за негідні наміри». Ідею собору не підтримав жоден із тодішніх єпископів РПЦ, які проповідували на території України. Майже всі вони були росіянами за походженням і не співчували українському церковному руху, тим більше, що він ставив за мету й подолання всевладдя вищого кліру, наближення його до пастви.

4. Культурно-освітня діяльність громадських організацій

Разом із державою чинником розвитку культури стали громадські й кооперативні організації. Надзвичайно важливу роль у цій справі відіграло відроджене товариство «Просвіта». **20 вересня 1917 р.** на **I Всеукраїнський з'їзд «Просвіти»** з'їхалося понад 4000 делегатів з України, Кубані, Бессарабії, Дону.

Громадська робота зосередилася на позашкільній освіті, видавництві підручників та українознавчої літератури. Видання літератури для школярів розпочало Товариство шкільної освіти, засноване й кероване І. Стешенком. Над цим же працювало видавництво «Українська школа», очолене С. Русовою та С. Черкасенком.

Робота окремих видавництв вражала своїми масштабами. Так, товариство «Час» видавало підручники накладом до 250 тис. примірників.

Громадські кооперативні організації своїми силами й коштами створювали мережі безкоштовних бібліотек-читалень. Найпомітнішу роль у цій справі відігравали книгозбірні й бібліотеки товариства «Просвіта», кількість яких досягнула 5 тис.

Незважаючи на вкрай важкі матеріальні умови, протягом 1914–1921 рр. українська культура отримала потужний імпульс для розвитку, досягнула нових успіхів.

Запитання та завдання

1. Назвіть найвідоміших діячів української культури цього історичного періоду.
2. Визначте суперечливість тенденцій розвитку культури 1914–1921 рр.

3. Порівняйте надбання в освіті, здійснені УЦР і гетьманським урядом.
4. Оцініть значення створення Української академії наук.

5. Дайте загальну характеристику розвитку театру, музичного мистецтва.
6. Оцініть значення тих запроваджень, які здійснював український церковно-громадський рух. Чому ієрархи РПЦ їх не підтримали?

7. Наскільки доцільно було в умовах економічної кризи й інтервенції значні ресурси суспільства витратити на культурне будівництво?

8. Сформулюйте уроки, які дала Українська революція майбутнім поколінням, включаючи й сучасні події.
9. Порівняйте виховні години у вашому класі з виховними годинами доби Української революції. Чи варто щось запозичити з колишніх виховних годин?
10. Поміркуйте, що рятує людину в моменти відчаю. Розкрийте значення поняття «сила духу».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Повсякдення українців у 1917–1921 рр.

1. Прочитайте відомості про Українську революцію, зафіксовані в документах.

1. Знайдіть описи поведінки селян, які засвідчують їхню здатність чи нездатність до самоорганізації.

2. Навколо яких символів і життєвих потреб організовувалися селяни?

3. Використовуючи знання про Українську революцію, визначте, чого не вистачило політичним силам, щоб перетворити селянство на опору революції.

«Українська маніфестація. 25 березня в с. Халеп'є на Київщині урочисто відбулась українська маніфестація. Ще зранку почали прибувати люди із сусідніх сіл і містечок. Після обідні, вислухавши акт про відречення Миколи, уся громада рушила на околицю, де було відправлено молебень і панахиду по православних борцях за волю. Приблизно о 14-й год майже все село зішлося до школи і звідти з українським гімном, революційними піснями та портретом Шевченка, з жовто-блакитними прапорами лавою пішло до зборні. Тут було прочитано “Відозву до українського народу”, проспівано “Заповіт”, при останньому акорді якого портрет Шевченка громадяни занесли до зборні, а український прапор установили на хаті. Коло школи, куди похід повернув знову, промовець висловив непереможне бажання, щоб

школа як у їхньому селі, так і по всій Україні була українською» (*«Нова рада»*, 31 березня 1917 р.).

«Вісті з краю. Тарасове свято. У с. Кирилівці (на Київщині) відбулося Тарасове свято. Людей було майже 4 тис. З національними прапорами, із священниками до с. Кирилівки стягнулися численні громади із сусідніх сіл і хуторів. Майже в кожного селянина на грудях або на шапці була причеплена національна квітка. Після співу “Заповіту” і “Вічної пам’яті”, під час якого всі присутні стали на коліна, громада, установивши національні прапори на школі, пішла до того місця, де була хата Шевченка й де тепер, коло портрета Тараса, уквітчаного ялинками, почалися промови. Серед промовців був і небіж Шевченка. Наприкінці свята було запропоновано громаді, щоб на цьому місці, де стояла хата Тараса Григоровича, було вибудовано українську гімназію. Уся громада, як один, підтримала» (*«Нова рада»*, 12 квітня 1917 р.).

2. Прочитайте витяги з газет про життя українських селян.

1. Визначте, які руйнівні для суспільства прояви описані в уривках.
2. Поясніть, чим вони були небезпечними для суспільства.
3. Як могли б відбуватися розваги для дітей та дорослих?

«Щодо грабіжки — стогін стоїть. Курку, гуску трудно встерегти... Городина та садовина вся пропала, на деревах кора часто обдерта, на капустях коні пасуться, картоплі з огудиною вирвані, кукурудза зімнята.

Для палива розбирають плоти, здіймають двері, вікна. Хоч би й був хазяїн, це нікого не спинить. Ще який тиждень, два — і Кам’янецький повіт, де ворог ще й ногою не ступив, буде знищено, стоптано, розграбовано, а через кілька місяців почнеться голод, бо ні в кого не буде ні хліба, ні овочів.

Немає до кого звернутися. Одна частина приходять за другою, переставляють цілі армії. Сьогодні одна нищить, завтра — друга, одна за другу нічого не знає, нічого не відповідає» (*«Народна воля»*, 19 серпня 1917 р.).

«Самосуд у Волоських Махаринцях. 29 грудня вільне козацтво почало розшукувати потайні гуральні, а також роззброювати злодіїв. Злодійство в Волоських Махаринцях засіло міцно. З розграбованої економії злодії позабирали корів, зарізали бугая. З цукроварні витягли майже 20 мішків цукру. Козаки піймали 4 злодіїв. П’ятий утік. За ним навздогін поїхали козаки. Злодій засів у кутку і, коли порівнялися з ним козаки, почав стріляти. Двох козаків він убив, одного поранив, а сам утік. Розлютованих селян не можна було ніяк стримати від самосуду. Чотирьох злодіїв, що піймали, вивели на гноярку, прив’язали до слупів і розстріляли» (*«Селянська думка»*, 2 січня 1918 р.).

«Ялинка в с. Чеботарці. Святками в с. Чеботарці (на Поділлі) у 2-класовій школі вчителі впорядкували ялинку. Це була перша ялинка в селі.

Ще за день сходилися люди й обдивляли це “диво”. Біля ялинки діти співали колядки й декламували вірші Шевченка й із книжки “Дзелень-Бом”» (*«Нова рада»*, 5 січня 1918 р.).

«Вистава. У с. Шульгівці Новомосковського повіту на Катеринославщині гурток аматорів улаштував вистави “Назар Стодоля” Т. Шевченка та “Пропечатали”, водевіль Тогобочнього. Чистий прибуток піде на користь “Просвіти” в с. Шульгівці» (*«Нова рада»*, 2 травня 1917 р.).

3. Проаналізуйте тексти про повсякденне життя міст.

Як події 1917–1919 рр. позначилися на становищі містян?

«Про постачання електроенергією Києва в березні 1919 р. Щоб мінімально забезпечити електрикою міське господарство Києва, відновити рух трамвая, довелося запровадити суворий режим економії... було вироблено графік постачання електроенергії: з 6.00 до 15.00 — винятково для потреб водопроводу й трамвая; з 23.00 до 7.00 — для промислових підприємств; освітлення приватних помешкань — із 20.00 до 22.00, вуличне освітлення працювало протягом ночі. ... У липні заборонили користуватися ліфтами, використовувати електрику для опалення й нагрівання, у рекламних цілях, у громадських приміщеннях дозволялося мати для освітлення не більше однієї лампочки на 25 ват на кімнату» (*«Боротьба», 25 березня 1919 р.*).

Міська санітарія. Про гнітючу антисанітарію вінницької міської інфраструктури за П. Скоропадського свідчить доповідь керівника міської державної варти *С. Мончинського (липень 1919 р.)*: «З багатьох подвір'їв течуть на вулицю помиї із загнилими кухонними недоїдками, сморід несеться з переповнених складів сміття та помийних ям. У кухнях і навіть залах ресторанів, кухмістерських, різних їдалень і чайних — брудно, готелі й постоялі двори переважно не мають ні самоварів, ні кубів для окропу, номери утримуються брудно й меблі в них поламані».

«У Вінниці, у самому серці міста вздовж готелю “Савой”, тече брудна вода, а неподалік, на території міського скверу, лежать неприбрані, зметені з вулиці купи сміття, які розносяться вулицею. На вулиці Некрасівській засипано сміттям велику вибоїну, що, можливо, було спробою вирішити проблеми недосконалості міських доріг саме в такий спосіб. Вінницькі двірники замітають тротуари в години “пік”, і підняті хмари густого пилу лягають на перехожих. Випасання тварин у місті стало звичною справою» (*З газети «Слово Подолії»*).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ III

Політика гетьмана П. Скоропадського була спрямована на зміцнення української держави та культури.

Негнучка аграрна й різка переорієнтація в зовнішній політиці призвели до втрати гетьманом П. Скоропадським влади.

Символом української соборності став Акт злуки 22. 01. 1919 р. Проте політичні декларації Директорії УНР і ЗУНР не вдалося реалізувати через польську та російську агресію.

Політика «воєнного комунізму» була принесена в Україну на багнетах російсько-більшовицьких окупантів. Вона мала на меті пограбування України й забезпечення необхідними ресурсами Червоної армії для експорту пролетарської революції в Європу.

Українська національна революція посприяла зростанню національної самосвідомості українців, що й спонукало російських більшовиків визнати право України на автономну (надзвичайно обмежену) радянську державність.

Розділ IV

УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

§ 13. УКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ СРСР

- *За допомогою тлумачного словника з'ясуйте значення понять «декларація», «de facto» і «de jure», реальність і видимість.*

1. Формальний та реальний статус УСРР у «договірній федерації» радянських республік

У ході історичних подій 1917–1920 рр. на місці Російської імперії сформувалося 14 країн. Проте лише п'ять із них здобули незалежність — Естонія, Латвія, Литва, Польща та Фінляндія. Вісім країн — Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна Республіка, Україна й Хорезм — були окуповані Червоною армією радянської Росії. Їхні уряди, призначені з Москви, «добровільно» погодилися на підпорядкування уряду радянської Росії своїх збройних сил, фінансів, промисловості, транспорту та зв'язку. Отже, партія російських комуністів зуміла зімітувати цілий ряд незалежних держав, насправді відновивши більшість Російської імперії як «воєнно-політичний союз». Із завершенням бойових дій цей союз було перебудовано на «договірну федерацію». 28 грудня 1920 р. до її складу ввійшла УСРР, підписавши т. зв. «робітничо-селянський договір» з РСФФР.

Формально договір декларував суверенітет УСРР. Однак у реальних відносинах з РСФФР незалежність зазнавала нових обмежень. Об'єднаними ставали уже не п'ять, а сім наркоматів: військової та морської справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошти та телеграфу, а також рад народного господарства. У такий спосіб формально незалежна УСРР позбавлялася права вирішувати власні військові й економічні справи.

Залежний статус УСРР визначався й тим, що наприкінці 1920 р. червона Москва утримувала в УСРР шість армій чисельністю 1,2 млн бійців.

На початку 1920-х років УСРР була єдиною республікою, якій дозволили проводити власну зовнішню політику. Причина цього була в давніх зв'язках Х. Раковського з впливовими діячами європейського соціалістичного руху, чим

прагнув скористатися В. Ленін, щоб прорвати дипломатичну блокаду РСФРР. Голові уряду й одночасно наркомун закордонних справ УСРР було дозволено якомога частіше «виявляти самостійність своєї зовнішньої політики». Скориставшись цим, Х. Раковський установив дипломатичні відносини з Австрією, Литвою, уклав мирні договори з Латвією, Естонією, Туреччиною. Одночасно УСРР відкрила торговельні представництва в Берліні, Гамбурзі, Вільно, Варшаві, Данцигу, Відні, Римі, Константинополі.

Проте що ширше розгортала радянська Україна свої зовнішні зв'язки, то більше наражалася на протистояння московського центру.

Історичне джерело

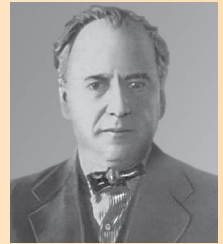
Показовим у цьому сенсі є лист дипломата УСРР у країнах Балтії **С. Терлецького**, адресований Х. Раковському: «Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку й теж дипломатичну роботу — установлення відносин з повпредами РСФРР.. [Вони] дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців треба позбавитися, їм немає чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі. Пропонували практичні засоби — не давати помешкання й грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграми через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага в керівників прибалтійської політики [РСФРР]...»

Після створення СРСР (1922) народний комісаріат закордонних справ УСРР був скасований, «як такий, що виконав свою роль».

Особистості

Християн Раковський (1873–1941) — більшовицький політичний діяч *Кристьян Станчев* народився в болгарському м. Котелі. Навчався в Женевському та Берлінському університетах, здобув учений ступінь доктора медицини. У 1914 р. створив Об'єднану соціалістичну партію Балкан. Користувався авторитетом одного з найвпливовіших діячів міжнародного соціалістичного руху. У 1915 р. ув'язнений румунською владою за антивоєнну діяльність. Звільнений російськими військами навесні 1917 р. Його привабила революційна стихія в Росії. Незважаючи на ряд політичних розбіжностей, він запропонував свої послуги більшовикам. Виконував здебільшого різноманітні дипломатичні доручення. На початку 1919 р. В. Ленін відрядив його до Харкова. З 1922 р. критикував Й. Сталіна за російський шовінізм та імперський централізм. Через це в 1923 р. усунутий з посади голови РНК УСРР. Певний час працював на дипломатичній службі. 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення. У вересні 1941 р. при наближенні гітлерівців до м. Орла (нині РФ) розстріляний разом з іншими політв'язнями.

2. Утворення СРСР. Наслідки для України

Після завершення воєнних дій у колі московських комуністів розгорілася гостра дискусія стосовно статусу радянських утворень, що ввійшли до «договірної

федерації». За планами більшості працівників центрального компартійно-радянського апарату «радянські самостійні держави», виконавши своє пропагандистське призначення в ході їхньої окупації, тепер мали повністю влитися в кордони РСФРР на правах автономії.

Історичне джерело

Позицію апаратників відверто висловлював нарком у справах національностей РСФРР **Й. Сталін**: «За чотири роки громадянської війни, коли ми, унаслідок інтервенції, змушені демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх сенсах і розцінюють утручання ЦК РКП як обман і лицемірність Москви. ...Молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, уперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету й так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік».

Сталінський проект автономізації більшовицькі керівники республік, зокрема Х. Раковський, керівники компартій Грузії, Азербайджану та Білорусі, розцінили як погано прихований російський шовінізм. Протистояння занепокоїло хворого В. Леніна, при цьому він чітко розумів, що т. зв. «незалежники», уключаючи Х. Раковського, не були переконаними захисниками національної державності й не заперечували диктатури РКП(б) — нездоланної перешкоди для національного суверенітету. Вони лише не бажали знижувати свій особистий статус, перетворюючись на керівників рівня автономій. Тому В. Ленін відкинув проект Й. Сталіна й зажадав утворення союзної держави, до якої на формально рівних умовах увійшли б Росія, Закавказька федерація, Україна та Білорусь.

Ленін погодився, щоб з назви нової держави зникло слово «Росія». При цьому зберіг головні й перевірені засади радянської імперії: республіканські компартії мали залишитись у статусі обласних організацій єдиної партії, а найважливіші республіканські наркомати й надалі мали б підпорядковуватися московським.

Саме ж проголошення СРСР відбулося за розписаним сценарієм. **10 грудня 1922 р.** у Харкові зібрався **VII Всеукраїнський з'їзд рад**, який схвалив *Декларацію про утворення Союзу* та звернувся до всіх радянських республік із закликом створити єдину союзну державу й скликати з цією метою загальносоюзний з'їзд. Республіки «одностайно» підтримали заклик, і **30 грудня 1922 р.** розпочав роботу **Весоюзний з'їзд рад**, який затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і союзний договір.

Історичний факт

Зміст настроїв, які панували серед делегатів з'їзду, яскраво передають міркування **М. Фрунзе**, тоді заступника голови Раднаркому УРСР. Він заперечив ленінську назву «Союз Радянських Республік Європи й Азії». На думку М. Фрунзе, радянська влада мала обов'язково перемогти в Північній та Південній Америці, Африці, Австралії та Океанії. Щоб кожного разу не змінювати назву, він і запропонував універсальну назву «Союз Радянських Соціалістичних Республік».

Остаточне юридичне оформлення нової союзної держави відбулося на II з'їзді рад СРСР 26 січня 1924 р. прийняттям Конституції СРСР, яка закріпила право кожної з республік на вільний вихід із Союзу, непорушність їхніх кордонів. Однак механізму виходу із СРСР так ніколи й не розробили, а кордони провели лише на мапі.

3. Статус УСРР у складі Радянського Союзу

Проголошення про входження радянських республік до новоутвореної держави на рівних правах мало лише пропагандистське значення. Насправді ж було створено нову, жорстко централізовану державу. Згідно з новою Конституцією СРСР 1924 р., передбачалося утворення наркоматів трьох типів — злитих, об'єднаних та автономних. *Злиті наркомати* отримували «неподільну владу» і могли діяти на всій території СРСР, незважаючи на республіканські кордони. До компетенції злитих наркоматів передавали міжнародні справи, армію, флот, транспорт, зв'язок, зовнішню торгівлю. *Об'єднані наркомати* мали працювати за старою схемою: республіканські наркомати, зберігши назву, підпорядковувалися центральним, московським, як місцеві ланки управління питаннями виробництва продуктів харчування, робочої сили, фінансів, народного господарства. Самостійна діяльність українського радянського уряду обмежувалася роботою в *наркоматах автономних*: сільського господарства, освіти, охорони здоров'я, управління внутрішніми справами, правосуддя та соціального забезпечення.

Роль союзних органів влади стали виконувати органи РСФРР.

Історичне джерело

Порожність гучних декларацій про створення СРСР як союзу рівних визнав уже сам його натхненник **В. Ленін**. З приводу проголошеного права на вільний вихід із Союзу він відверто сказав: «Дуже природно, що «свобода виходу із Союзу», якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї власне російської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника й насильника, яким є типовий російський бюрократ».

Реальна влада в республіках належала єдиній партії більшовиків, легальна опозиція була ліквідована. За тих умов суверенні права України втілені бути не могли. Особливо яскраво це проявилось щодо питань відторгнення від радянської України території Східного Донбасу: Таганрозького та Шахтинського округів (1924); створення на лівому березі Дністра Молдавської АСРР (1924), а потім Молдавської РСР (1940); неспроможності радянської України провести кордони з РСФРР і БСРР відповідно до етнічного принципу (1925, 1927). Як наслідок, цілі адміністративні одиниці, заселені переважно українцями, відійшли до сусідніх «братерських радянських республік».

Україна, як і інші республіки в складі СРСР, була політично й економічно безправною автономією без суверенного уряду, армії, кордонів, власних грошей, зовнішньої політики. З Москви призначали партійного керівника, який наглядав за роботою маріонеткового уряду, що здійснював владу радянської Росії над

українським народом, експлуатував природні багатства й працю населення в інтересах комуністичної експансії, зросійщував українців, нещадно нищив будь-які вияви національної свідомості.

І все ж перемога ідеї про створення федерації юридично рівноправних радянських республік виявилася доленосною в історії українського й інших народів СРСР. Ленін у такий спосіб задовольнив лише амбіції периферійних партійних функціонерів, що не бажали пониження свого статусу від незалежного до автономного. В умовах диктатури компартії, яка здавалася вічною, більшовицькі лідери не могли й запідозрити, що через 70 років це може стати юридичною основою для проголошення суверенітету національних республік, що й сталося, як тільки комуністи втратили владу.

4. Молдавська АСРР

Створення Молдавської АСРР більшовицька партія розглядала як плацдарм для розпалювання світової революції на Балканському півострові.

Історичне джерело

У доповідній записці **Г. Котовського** стверджувалося: «Молдавська республіка може відіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактора, що й Білоруська республіка стосовно Польщі й Карельська щодо Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привернення уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я».

Хоча керівництво КП(б)У у квітні 1924 р. заперечило доцільність створення молдавської автономії, у липні 1924 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову протилежного змісту: «Уважати за необхідне, насамперед з політичних міркувань, виділення молдавського населення в спеціальну (підкреслення наше. — *Авт.*) автономну республіку й запропонувати ЦК РКП(б) дати відповідні директиви українським радянським органам».

Заради створення Молдавської АСРР від України було відмежовано 11 районів з понад півмільйонним населенням.

Історичний факт

Про штучність утворення Молдавської АСРР свідчать статистичні дані. Етнічні молдавани становили близько третини, тоді як українці — половину населення. У першому адміністративному центрі Молдавської АСРР м. Балті проживало 13 молдован. У 1940 р. у Молдавській АСРР діяло 496 шкіл, з них: молдавських — 136, російських — 51, єврейських — 4, українських — 295. Керівні посади в республіці зайняли представники немолдавського етносу.

5. Адміністративно-територіальний поділ УСРР

На середину 1920 р. територія УСРР складалася з 12 губерній: Волинської, Донецької, Запорізької, Катеринославської, Київської, Кременчуцької,

Миколаївської, Одеської, Подільської, Полтавської, Харківської та Чернігівської. У 1922 р. система поділу стала чотириступеневою. Київському центру підпорядковувалося 9 губерній, поділених на 53 округи та 706 районів. У 1925 р. поділ на губернії було скасовано. У 1930 р. відбувся перехід на двоступеневу систему: центр — район. При цьому округи було ліквідовано, а райони збільшено. В Україні діяли 503 адміністративні одиниці: Молдавська АСРР, 484 райони та 18 міст республіканського підпорядкування.

Однак управляти такою кількістю одиниць центру виявилось занадто важко. Тому 1932 р. було запроваджено триступеневу систему: центр — область — район. На серпень 1939 р. в УРСР¹ існувало 15 областей.

Історичний факт

Від 1923 до 1939 р. в УРСР було створено 25 національно-територіальних районів: 8 російських, 7 німецьких, 3 грецьких, 3 єврейських, 1 польський; 995 національних сільських рад: 404 російських, 251 німецька, 148 польських, 34 болгарських, 30 грецьких, 28 єврейських, 16 молдавських, 10 чеських, 4 білоруських; 89 національних селищних рад. Тут діяли національні школи, національні камери народних судів, театри, клуби, преса.

6. Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР

У жовтні 1921 р. було створено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку (КрАСРР) у складі РСФРР. До неї ввійшли: Джанкойський, Євпаторійський, Керченський, Севастопольський, Сімферопольський, Феодосійський та Ялтинський округи. Конституція Кримської АСРР закріпила типові радянські органи влади, права й обов'язки народу, а державними мовами визначила російську й кримськотатарську. Правда, у новій редакції Конституції 1937 р. пункт про мови був знятий.

7. Суспільно-політичне життя на початках утвердження більшовицького режиму

Сім років безперервних воєнних дій згубно позначилися на суспільно-політичному житті. Насамперед Україна зазнала значних демографічних втрат: 1,5 млн осіб загинуло, ще більше повернулося додому скаліченими та важкохворими.

На суспільних настроях згубно позначилася й зруйнована економіка. Промислове виробництво скоротилося вдесятеро. Наполовину зменшилася чисельність промислових робітників. Їхній нерегулярний пайок скоротився до чверті фунта хліба. Важких втрат зазнало й сільське господарство. Посівні площі скоротилися на 30 %, катастрофічно не вистачало тяглової сили.

Проти згубної економічної політики більшовиків майже всіма промисловими центрами України прокотилася хвиля робітничих страйків. Щоб вони не переросли в масові протести проти радянської влади, більшовики вдавалися до найжорстокіших каральних заходів: закриття підприємств, ув'язнення в концтаборах, розстрілів робітничих виступів з кулеметів.

¹ Назва «Українська Радянська Соціалістична Республіка» запроваджена з 30 січня 1937 р.

Зміст суспільно-політичного життя насамперед визначала інтелігенція. Вона завжди була його душею, аналізувала й критикувала політику влади. Щоб цього більше не відбувалося, більшовики пильно контролювали настрої та дії інтелігенції, тримали її в постійному страху, улаштували різноманітні показові каральні акції проти її найкращих представників.

Історичний факт

Нерідко більшовики вдавалися до виселення найкращих представників інтелігенції за кордон. Так, у ніч на 18 серпня 1922 р. в Катеринославі, Києві, Одесі, Харкові було затримано 77 інтелігентів (47 із них були викладачами університетів). Усіх їх депортували, попередивши, що в разі повернення на Батьківщину їх чекатиме розстріл.

У листопаді 1922 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову про депортацію українських професорів. В Україні залишилися лише ті, хто прилюдно визнав радянську владу й отримав відповідні довідки від Державного політичного управління (ДПУ) (рос. ГПУ). Подібні публічні приниження інтелігенції надовго псували соціально-політичну атмосферу.

Щоб тримати Україну під контролем, її було вкрито густою мережею таємних агентів — сексотів (від рос. секретный сотрудник). Власті всіляко заохочували доноси.

У минуле відійшли громадські й громадсько-політичні заходи, робота «Прогресу», профспілок, різноманітних гуртків та об'єднань. Дозволяли лише суспільно-політичну активність на підтримку політики комуністичного режиму. Уся інша сприймалася з підозрою чи придушувалася як контрреволюційна. З політичного життя зникло таке явище, як багатопартійність.

Ліквідація багатопартійності. Усуваючи з політичного життя партії українських націонал-комуністів, російські комуністи в червні 1920 р. примусили до саморозпуску нечисельну (7,7 тис.) партію борьбистів, що сформувалася з лівого крила загальноросійської партії лівих есерів. У березні 1921 р. про саморозпуск оголосила малочисельна Єврейська комуністична спілка, що двома роками перед тим оформилася в окрему партію з лівого крила Бунду.

Ще жорсткішу політику більшовики вели щодо некомуністичних партій. Їх оголосили контрреволюційними й знищували. Найбільше комуністи ненавиділи своїх колишніх товаришів — членів РСДРП, т. зв. «меншовиків». Та, незважаючи на масові арешти, показові суди, ізолювання в концтаборах, РСДРП користувалася підтримкою значної частини робітничих рад, кооперативів, профспілок. Вони розділяли гасла соціал-демократів про вільні вибори, відмову від політичного терору, розстрілу заручників, невтручання більшовиків у справи державного управління та ін.

12 березня 1921 р. уряд Х. Раковського провів по всій Україні арешти функціонерів соціал-демократів та есерів. У травні 1921 р. в Києві відбувся показовий судовий процес над керівниками партії українських есерів. Вироки були суворі, але практично відразу ж було оголошене помилування. Комуністи прагнули позбавити інші партії доброго імені, а себе показати гуманістами. У вересні 1922 р. арешти в Києві, Одесі, Харкові довершили справу ліквідації есерівського підпілля в Україні. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх членів РСДРП заявив про ліквідацію партії в республіці.

Водночас були знищені й профспілки, які намагалися захистити інтереси робітників за всіх режимів. В Україні склався однопартійний політичний режим.

Комуністичний режим. Комуністична партія оволоділа всіма державними органами, зрослася з державою, поставила під свій контроль економіку, армію, засоби масової інформації, пронизала всі сфери життя своєю ідеологією. Однак народ, віками будуючи своє життя на цінностях добра, істини, краси, свободи, гуманізму, ніяк не бажав сприймати цінності комуністичної ідеології, відірваної від реалій життя, націленої на підкорення («ощасливлення») людства. Лютуючи з цього приводу, компартія будь-які прояви незгоди зі своїми рішеннями карала як найбільший злочин. Головним засобом здійснення влади вона зробила терор.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «воєнно-політичний союз», «договірна федерація», «шовінізм», «автономізація», «суверенітет».
2. Покажіть на історичній мапі держави, що утворилися після розпаду Російської імперії, Таганрозьку й Шахтинську округи, Молдавську АСРР і Кримську АСРР.

3. Чому УСРР, єдина з радянських республік, мала міністерство закордонних справ? Які проблеми супроводжували зовнішню політику УСРР?
4. Дайте коротку характеристику життєвого шляху Х. Раковського.

5. Розкрийте зміст політичної боротьби щодо створення СРСР.
6. Розкрийте суть радянського механізму, який дав змогу проголосити національну державність, але позбавити її національного суверенітету.

7. Охарактеризуйте статус УСРР у складі СРСР. Наскільки суверенною була політика УСРР?
8. Доведіть, що міжнародний принцип непорушності кордонів щодо УСРР у СРСР не дотримувався.

9. Чи готові ви після вивчення параграфа оцінювати політиків за їхніми деклараціями та заявами? Що має бути в основі оцінки політиків?

§ 14. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В 1920–1930-х роках

- Радянські пропагандисти таврували борців із сталінським режимом на кшталт: «бандити», «злочинці», «вороги народу». На кого схожі ті люди, що повторюють це сьогодні?

1. Антибільшовицький повстанський рух 1920–1921 рр.

Виходячи зі своєї ідеології, комуністи розглядали селянство як дрібну буржуазію — свого класового ворога. Комуністи продовжили стягнення продрозкладки. Селянинові дозволялося залишити на місяць лише 30 фунтів збіжжя.

Комуністичний режим — система здійснення влади, заснована на запереченні демократичних прав і свобод, повному підпорядкуванні життя суспільства й особи диктатурі комуністичної партії, що зрослася з державою та утверджує своє панування за допомогою терору спецслужб.

§ 14. Суспільно-політичне та національне життя в Україні...

У відповідь селянство повело вперту збройну боротьбу. До весни 1921 р. радянська держава спромоглася стягнути лише 40 % від обсягів запланованого. Комуністів підтримували лише бідняки, об'єднані в комнезами. За допомогу в здійсненні реквізицій хліба вони отримували до 25 % «здобичі».

Історичне джерело

Зміст української політики більшовиків цього періоду висловив московський функціонер **Бляхін**, який вів «війну з куркулем» в Одеській губ. Після розстрілу групи заручників він писав: «...Можна з упевненістю стверджувати, що достатньо один раз добре провчити й прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковим... рішуче в усьому абсолютно необхідно почати «загвинчувати» Україну все міцніше й міцніше, щоб з неї побіг, нарешті, живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви».

Повстанський рух проти радянської влади набув загрозливих для більшовиків масштабів. Червона армія протягом 1921–1922 рр. втратила вбитими й пораненими 238 тис. бійців. На Черкащині продовжувала стояти Холодноярська республіка. Її владу визнавали села Чигиринщини, які були розміщені на берегах Тясмину, прибережні села вверх по Дніпру аж до Черкас, багато повстанських вогнищ було на Київщині, Полтавщині й Катеринославщині. Грізною силою для більшовиків стали повстанці Поділля. Тут зусиллями полковника армії УНР *Я. Гальчевського* було створено **Подільську повстанську групу** з чотирьох кінних бригад. Опираючись на урочище Кипорів Яр, повстанці протрималися на Поділлі до 1925 р., а в окремих районах — до кінця 1920-х років.

Яків Гальчевський

Історичний факт

Чисельність організованих повстанців у 1920–1921 рр. досягала 40 тис. осіб. Вони мали на озброєнні 34 гармати, 180 кулеметів і 2 бронепоезди. Лише за перших три місяці 1920 р. повстанці здійснили 220 збройних акцій. Іноді це були досить масштабні дії. Так, повстанці утримували 5 днів Черкаси, 3 дні — Чигирин.

2. Голод 1921–1923 рр.

У 1921 р. на півдні України розпочався голод, який охопив Катеринославську, Донецьку, Запорізьку, Одеську, Миколаївську губернії, південь Харківської губернії. Причинами голоду були грабіжницька політика більшовиків щодо селян, а також посуха.

Спочатку більшовицька влада приховувала масштаби голоду. Газетам було заборонено писати про цю трагедію й розрізняти «голод у Росії» і «неврожай в Україні». А потім влада застосувала терор, щоб подолати збройний опір селянства: військові підрозділи перекрили шляхи між північними та південними губерніями, тому неможливо було перевезти продовольство на південь родичам чи на продаж. Незважаючи на посуху на півдні, влада продовжувала

Жертви голоду 1920-х років. Фото.
1920-і роки

заготовляти хліб «надзвичайними методами» до червня 1922 р., вивізни звідти мільйони пудів зерна.

Водночас у 1921–1922 рр. в Україну з голодних районів РСФРР було евакуйовано майже 440 тис. осіб. Тисячі дітей було розміщено в дитячих будинках. Багато безпритульних дітей прийняли у свої родини українські селяни. За приблизними оцінками вчених, в Україні голодували 4–7 млн осіб, 1,5–2,0 млн померли від голоду. Особливо важко голод переносили діти.

Допомогу голодуючим надавали іноземні благодійні організації, однак майже вся вона спрямовувалася до Росії. Лише в січні 1922 р. голові раднаркому УСРР дозволили звернутися за допомогою до міжнародних організацій. Тільки з другої половини 1922 р. міжнародна організація Американська адміністрація допомоги (АРА) почала надавати допомогу голодуючим України.

Перевагу в постачанні продуктів харчування надавали промисловим центрам, а не сільським районам, бо згуртовані й голодні робітники були значно небезпечніші для радянської влади, ніж розпорошені селяни. Незважаючи на голод, партійно-державне керівництво Росії з 1922 р. відновило експорт хліба за кордон. З України того ж року вивезли 13,5 млн п хліба. Так московська влада використала голод як ефективний засіб придушення антибільшовицького повстанського руху в українському селі. Голод у південних губерніях України тривав до середини 1923 р. Політика більшовиків і в період голоду була спрямована на утвердження своєї диктатури.

3. Упровадження непу в Україні

Політика «воєнного комунізму» спричинила масове невдоволення українців і продемонструвала свою економічну неспроможність. Тому більшовики змушені були перейти до **нової економічної політики (непу)**. Цю політику проголосив X з'їзд РКП (б) у березні 1921 р. Були скасовані заборони на приватне підприємництво й торгівлю, відновлені товарно-грошові відносини, колишнім власникам повернуто середні та дрібні підприємства, дозволено оренду. Щоб утримати владу в умовах відновлення ринкового господарювання, більшовицький уряд залишив у своїх руках контроль за «командними висотами» в економіці: важкою промисловістю, банками, транспортом, зовнішньою торгівлею.

З переходом до непу державні підприємства об'єднувалися в трести, які працювали на господарсько-розрахункових засадах. Замість зрівнялівки «воєнного комунізму» упроваджували систему відрядної оплати праці, що враховувала її кількість та якість. Була відмінена обов'язкова трудова повинність. Дозволяли

Неп — часткове відновлення більшовиками товарно-грошових, ринкових відносин для дрібних і середніх власників при збереженні в державній власності підприємств важкої промисловості, банків, транспорту, монополії на зовнішню торгівлю.

використання найманої праці. Іноземцям могли передавати в концесію певні підприємства та ресурси, щоб залучити в економіку іноземний капітал.

У сільському господарстві продрозкладка була замінена у два рази нижчим продподатком. Після того як селяни здали податок, вони могли продавати надлишок продукції на ринку. Закон допускав оренду землі й застосування вільнонайманої праці в селянських господарствах. Однак фактичне впровадження непу в українському селі розпочалося лише в 1923 р.

В умовах непу з'явилися приватні підприємці, яких почали називати «непманською буржуазією», або «непманами». Вони найактивніше діяли в торгівлі, контролювали значну частину харчової промисловості. Непмани своєю діяльністю сприяли насиченню ринку товарами, скороченню безробіття, відродженню зруйнованої війною економіки.

Завдяки непу було відновлене господарство, зруйноване в роки війни. Підвищився рівень промисловості та сільськогосподарського виробництва, поживалася торгівля, відроджувалися ярмарки, розвивалася кооперація. Неп допоміг більшовикам зняти соціальне напруження й утриматися при владі.

Водночас більшовики обмежували розвиток вільних ринкових відносин. Вони підтримували ідеї диктатури пролетаріату й не приховували, що неп — це явище тимчасове. Й. Сталін писав у 1926 р., що неп — це політика, яка допускає боротьбу соціалістичних і капіталістичних елементів і розрахована на перемогу соціалізму.

4. Національна політика радянської влади в УСРР

До національного життя більшовики ставилися як до перешкоди на шляху розгортання світової пролетарської революції. Проте, відродивши російську багатонаціональну імперію, вони вирішили продемонструвати, що поважають національне життя народів, щоб привабити до вступу в СРСР нові народи. З цією метою лідер більшовиків В. Ленін наполіг, щоб СРСР будувався як федерація союзних та автономних національних республік. Можливість створювати власні адміністративно-територіальні одиниці — райони та сільради в 1924 р. — отримали й національні меншини.

Справі експансії радянської Росії на Балкани було підпорядковане створення Молдавської АСРР, а вздовж тогочасного кордону з Польщею в 1925 р. створено польський та німецький альтернативні національні райони, куди організували переселення десятків тисяч польських і німецьких сімей.

Протягом 1930-х років національна політика зазнала радикального повороту. Він був зумовлений зміною більшовицьких стратегічних гасел. На зміну гаслу «світової революції» було висунуто нове гасло «побудови соціалізму в окремо взятій країні». Тепер заради зміцнення тієї ж диктатури партії розпочалися централізація та уподібнення. У січні 1934 р. головною небезпекою було проголошено ухил до українського націоналізму й розпочалося знищення всіх його проявів. Одночасно розпочалася непомітна русифікація.

Скрізь ліквідовували національні райони, а з ними — наукові заклади, театри, музеї, пресу, видавництва, національні школи.

Історичний факт

До 1937 р. в Одеській області діяло 1684 школи. Поряд з 1326 українськими були німецькі — 113, російські — 93, єврейські — 30, болгарські — 26, молдавські — 20, білоруські — 3, грецькі — 2, польські — 1, чеські — 1, змішані — 65. Однак з 1 вересня 1937 р. навчання в неукраїнських школах було переведено на російську мову.

У 1937 р. національна графа в радянському паспорті стала підставою для масових арештів за підозрою в шпигунстві.

5. Політика коренізації в УСРР: ставлення влади та населення

Принісши радянську владу в Україну на вістрях багнетів Червоної армії, більшовицькі лідери розуміли, що група московських функціонерів, цілком ізольована від українців, не зможе налагодити мирне життя в Україні. Щоб утвердити свою диктатуру, комуністи заповзялися переконувати українців у тому, що радянська влада — це їхня влада. Цьому слугувала політика **коренізації** радянської влади в українському суспільстві, яка отримала назву **«українізація»**. Для функціонерів це насамперед означало перехід до офіційного спілкування українською мовою.

Вирішальний поштовх до коренізації партії дав Й. Сталін. Розгортаючи боротьбу за владу, він шукав підтримки в союзних республіках і спробував отримати її завдяки прихильникам національної культури. У квітні 1923 р. РКП(б) політику коренізації проголосила офіційною лінією партії. Проте для Сталіна та його оточення коренізація була лише тимчасовим тактичним відступом, політичною грою.

Починати коренізацію партія вимагала із залучення в партійний та особливо в радянський апарат місцевих кадрів. Як наслідок, питома вага українців у державному апараті до 1927 р. зросла з 35 до 54 %. На українську мову переводили й ділові папери. З 1924 р. розпочалися масові набори українців у партію. Їхня питома вага в 1927 р. зросла від 30 до 52 %. Однак у ЦК КП(б)У українці не перевищували чверті, а керівниками партії Москва призначала тільки неукраїнців — німця Е. Квірінга, єврея Л. Кагановича, поляка С. Косіора, росіянина М. Хрущова.

Плакат доби українізації. 1920-і роки

Здійснення коренізації партійно-радянського апарату в УСРР несподівано для Москви викликало велике культурне піднесення, назване істориками **«національним відродженням 1920-х років»**. До розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва долучилися найкращі представники української й західноукраїнської інтелігенції.

Коренізація — політика залучення представників корінних народів радянських республік до місцевого керівництва та надання офіційного статусу їхнім мовам.

Українізація — різновид загальносоюзної політики коренізації, що проявлялася в упровадженні української мови та підтримки української культури в усіх сферах суспільного життя УСРР.

§ 14. Суспільно-політичне та національне життя в Україні...

Українську мову почали використовувати понад чверть інститутів і більше половини технікумів. Більшість книжок, часописів і газет видавали українською. Масовими тиражами перевидавали українську літературу минулих років.

Максимальне використання офіційного партійного курсу для розвитку національної культури відбулося завдяки зусиллям учорашніх українських націонал-комуністів, насамперед боротьбистів, які гуртувалися навколо наркома освіти УСРР О. Шумського, а з лютого 1927 р. — М. Скрипника. Вони розглядали українізацію як можливість подолати наслідки колоніального гноблення українства за царської доби та як передумову культурного розвитку українського народу.

Історичне джерело

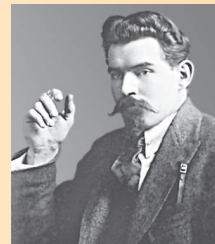
Різницю між апаратною коренізацією та культурною українізацією **О. Шумський** висловлював так: «Темп українізації нашої партії є темп чумацького обозу порівняно з експресом розвитку української культури». «...Наша партія має стати українською за мовою й культурою. Партія повинна заговорити по-українськи ... Я ніяк не можу зрозуміти комуніста, який не хоче, не прагне вивчити мову й культуру народу, серед якого він будує соціалізм. Це мені не зрозуміло».

Отже, апаратна українізація дала поштовх для українізації культурної, до піднесення національної самосвідомості народу. А це вже створювало загрозу для центральної влади Москви й диктатури РКП(б). Щоб виправити ситуацію Й. Сталін у 1925 р. очільником КП(б)У призначив Л. Кагановича. Він переслідував українську інтелігенцію, провокував на конфлікти *Олександра Шумського*, що в лютому 1927 р. завершилося звільненням його з посади та звинуваченням в «українському націоналістичному ухилі — “шумськізмі”».

Особистості

Олександр Шумський (1890–1946) народився в с. Турчинці на Житомирщині в сім'ї лісника. 1906 р. закінчив 5-річне народне училище. З 1908 р. — учасник робітничого руху, член Української соціал-демократичної спілки. З 1914 р. — член Української партії есерів. У 1916 р. мобілізований на Південно-Західний фронт. У листопаді 1917 р. введений до складу УЦР. У січні 1918 р. заарештований за участь у змові лівих українських есерів і соціал-демократів проти УЦР. З вересня 1924 до лютого 1927 р. нарком освіти УСРР. У травні 1933 р. заарештований у сфабрикованій «справі Української військової організації». За час ув'язнення не визнав жодного зі звинувачень. У 1943 р. залишений у Красноярську (РФ) «на лікування». У листі до Сталіна від 18 жовтня 1945 р. різко критикував національну політику в СРСР, зокрема вивищення російського народу як «старшого брата». Убитий за особистим розпорядженням Сталіна під час повернення в Україну.

Зазнавши удару, розвиток українізації не припинився. Її натхненником став новий нарком освіти *Микола Скрипник*. За його участі в 1927 р. було запроваджено нову українську орфографію — «скрипниківку». За його ініціативою українську мову впроваджували навіть у школах командного складу та в деяких червоно-

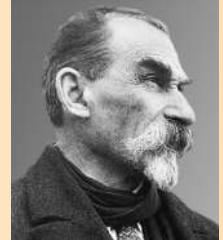
армійських частинах; найкращі театральні приміщення було передано українським театрам. У 1931 р. з 88 театрів — 66 було українськими, 12 єврейськими та 9 російськими.

За його керівництва наркомос УСРР надавав широку культурну допомогу українцям за межами України. Українські школи, газети, радіомовлення, хатичитальні, клуби, лікнепи, робітфаки з'явилися на Далекому Сході, у Сибіру, Середній Азії, Казахстані, Поволжі, Кубані, на Дону, у Курській та Воронежській областях Росії й інших місцях компактного проживання українців.

Особистості

Микола Скрипник (1872–1933) народився на слободі Ясинувата (нині місто в Донецькій обл.) у сім'ї залізничного службовця. Навчався в Ізюмському реальному училищі. Вів активну революційну роботу, за що 15 разів був заарештований, 7 разів перебував на засланні, один раз був засуджений до страти, шість разів утік з в'язниці. Учасник жовтневого перевороту більшовиків. З грудня 1917 р. перебував на високих посадах в українських радянських урядах. Брав активну участь у створенні СРСР.

Висував ідею соборності українців шляхом охоплення їх комуністичним рухом. Після усунення О. Шумського Сталін розпочав цькувати М. Скрипника. Не витримавши переслідувань, не маючи можливості сказати правду про голод, він пішов із життя. Однак і після цього його оголосили «ворогом народу».

6. Ставлення до українізації нижчих ешелонів влади та народу

Український народ, насамперед інтелігенція, позитивно ставився до українізації, схвалював та підтримував її як задоволення свого природного права на життя й діяльність у власному культурному середовищі.

Непослідовність політики українізації, яка супроводжувалася одночасно як гаслами щодо підтримки української мови та культури, так і боротьбою з «націонал-ухильництвом», викликали розгубленість і навіть страх у середовищі обивателів. М. Куліш у комедії про українізацію «Мина Мазайло» уклав до вуст одного з персонажів — дядька Тараса — такі слова: «Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!»

7. Згортання та наслідки українізації

Офіційно політика українізації ніколи не «засуджувалася», однак лютування Голодомору, призначення П. Постишева в січні 1933 р. секретарем ЦК КП(б)У та «викриття» М. Скрипника призупинили українізацію. Протягом 1933–1934 рр. репресії було спрямовано насамперед проти діячів українізації. Більшість з них була заарештована, заслана чи розстріляна. Якесь частина виїхала в інші республіки, щоб перечекаати терор.

Завдяки зусиллям націонал-комуністів та української національної інтелігенції українізація стала визначним явищем суспільно-політичного й культурно-

§ 14. Суспільно-політичне та національне життя в Україні...

го життя УСРР. Вона розширила сферу вживання української мови. Посприяла розвитку шкільної, середньої спеціальної та вищої освіти. Значного розмаху набула справа підготовки українських кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя.

Суттєво зросла питома вага українців серед інтелігенції. Так, число українців серед працівників культури та освіти становило 69,2 %, а серед технічних спеціалістів — 47,6 %. Однак ці показники залишалися нижчими порівняно з кількістю українців у складі всього населення УСРР.

Українізація створила можливості для підвищення загального культурного рівня українського народу. Вона стимулювала процес зростання його національної самосвідомості, сприяла активізації духовної творчості українських митців. Розвиток культури набув характеру національного відродження.

За радянською статистикою, у 1930 р. 80 % книжок і 89 % газет у республіці видавали українською мовою. У початковій школі українською мовою в 1933 р. навчалося 88,5 % учнів, що відповідало питомій вазі українців у складі населення республіки. Українізація допомогла вихідцям з українського села зміцнити свої позиції в містах. Нарешті, розгортання українізації пригальмувало русифікацію.

8. Посилення русифікаторської політики

Щоб знищити українізацію як суспільне явище, в Україні було посилено політику русифікації. Порівняно з русифікацією царського часу, радянська русифікація охопила всі українські прошарки й здійснювалася в набагато жорсткіших формах. Увесь український народ перебував у страху проявити свій природний патріотизм, адже це ставало підставою для звинувачення в націоналізмі та репресій, які застосовували насамперед проти інтелігенції — основного носія національної свідомості, духовності, історичної пам'яті. А на зміну винищеним українським кадрам прибували з інших республік СРСР, і насамперед з РСФРР, радянські партійні функціонери. Урядове діловодство знову почали вести російською мовою.

Українській мові завдавали удару за ударом. З 1 жовтня 1933 р. в УСРР було відкрито ряд університетів, але переважно з російською мовою навчання.

Усі вони підпорядковувалися безпосередньо Москві. З 1 вересня 1938 р. в українських школах було запроваджено обов'язкові 4–5 уроків російської мови й літератури на тиждень за рахунок скорочення часу на вивчення інших предметів.

Російська мова заповонила пресу й театри. Кіномистецтво й радіомовлення на 75 % стали російськими. Цькували все українське. Окремі визначні особи перестали говорити українською мовою або переїхали працювати до Москви. Учені боялися писати українською мовою. Адже навіть «Словник української мови» і правопис А. Хвилі, «Українсько-російський словник математичних термінів» М. Кравчука були затавровані як націоналістичні. Українською мовою, як і за царя, знову послуговувалися лише село та інтелігенція гуманітарного профілю. Престиж української мови знижувався.

Ще важчого удару було завдано викладанню історії України. Предметом вітчизняної історії з травня 1934 р. було визначено історію СРСР. За своїм змістом це була насамперед історія Росії. Історію України як окремих предмет було скасовано.

Протягом 1930-х років в Україні відбулося скорочення україномовних видань. Так, якщо 1928–1929 рр. українською мовою було видано 6665 назв, то в 1939 р. — лише 1895 назв. У рамках 2 тис. українських видань на рік українська видавнича справа проіснувала до 1991 р. Зазнала удару й українська преса. Якщо в 1931 р. українською мовою в Україні публікувалося 90 % газет і 85 % часописів, то в 1940 р. їхній відсоток становив відповідно 70 і 45%.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «українізація апаратна», «українізація культурна», «альтернативні національні райони», «титильна нація».
2. Використовуючи знання, покажіть на історичній мапі краї, які українські «націонал-ухильники» прагнули охопити українізацією.

3. Назвіть причини повстанського руху селян на початку 1920-х років; причини запровадження непу.
4. Визначте складові українізації, її наслідки та напрями русифікації.

5. Поясніть, чому, бачачи позитивний вплив непу на економіку, більшовики планували наступ проти нього.
6. Дайте характеристику життєвого шляху ініціаторів українізації — О. Шумського та М. Скрипника.
7. Визначте сутність конфлікту щодо бачення змісту українізації між московським більшовицьким центром та українськими «націонал-ухильниками».
8. Доведіть, що більшовики розглядали національну політику як засіб зміцнення диктатури партії та розширення світової революції.

9. Порівняйте своє ставлення до націоналізму зі ставленням комуністів та європейських національних спільнот.

§ 15. РАДЯНСЬКА «МОДЕРНІЗАЦІЯ» ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

- *Філософи-матеріалісти XIX ст. попереджали революціонерів, що закономірності суспільного життя зламати не можна, проте можна зламати шийю об закономірності. Ви спостерігали щось подібне навколо себе?*

1. Хлібозаготівельні кризи. Згортання непу

Російсько-більшовицькі лідери завжди зображали свою діяльність як месіанство, як перші кроки на шляху до перемоги комуністичного ладу на всій планеті. Отримавши облизня в серпні 1920 р. під Варшавою та Замостям, вони усвідомили, що їхні претензії на світову гегемонію мають опиратися на потужний військовий потенціал. Щоб його створити, вирішено було використати всі можливості керованої економіки. Саме керованої ними особисто, а не законами ринку, які враховують соціально-економічні потреби суспільних верств, груп, зрештою, інтереси окремої людини.

Проголосивши в 1925 р. курс на індустріалізацію, сталінське керівництво постало перед проблемою джерел її фінансування. Попередній досвід більшовиків підказував, що кошти можна взяти лише шляхом державної експлуатації селянства. Така система експлуатації вже діяла під назвою «державні **хлібозаготівлі**».

Паралельно діяла система визиску селян під назвою «ножиці цін». Здійснивши націоналізацію промислових підприємств, радянська держава стала головним виробником промислових товарів для села. Це надавало їй можливість установлювати ціни, набагато вищі, ніж їх формував ринок в умовах непу. З іншого боку, держава була головним покупцем продукції, виробленої селянами, і встановлювала максимально низькі закупівельні ціни, за якими селяни ще погоджувалися продавати хліб державі.

При подальшому зниженні закупівельних цін селяни, рятуючись від економічного диктату радянської держави, могли продати зерно на ринку, існування якого гарантував неп.

Історичне джерело

Радянське керівництво й не приховувало, що воно експлуатує селян за допомогою «ножиць цін». **Й. Сталін** визнавав, що селянство «сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості — це, по-перше, і більш або менш недоотримує на цінах на сільськогосподарські продукти — це, по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії...»

За допомогою «ножиць цін» держава «відстригала» у селян майже половину їхніх доходів. Проте сталінському керівництву цього видавалося замало.

Хлібозаготівлі — система планової централізованої заготівлі збіжжя шляхом закуплення зернових за встановленими державою цінами.

І радянська держава пішла на небачену в історії провокацію — здискредитувати чинну систему хлібозаготівель, щоб, скориставшись нею, знову відверто грабувати селянство та відмовитися від непу з його ринковими механізмами. Державні закупівельні ціни на зерно з урожаю 1927 р. були встановлені у 8 разів нижчі (!!!), порівняно з ринковими. Зрозуміло, що селяни практично припинили продаж хліба державі. Щоб усе-таки отримати хліб, більшовики знову застосували воєнно-комуністичні методи. Вони направили в село т. зв. робітничі та червоноармійські продзагони, переконуючи їх, що повернення до надзвичайних заходів зумовлене «саботажем селян», що зрив плану хлібозаготівель загрожує постачанню продовольства основним промисловим центрам і навіть голодом у Ленінграді (нині Санкт-Петербург) і Москві. В УСРР для керівництва відбором хліба в село було відряджено 7–8 тис. партійців на чолі з майже всіма керівниками КП(б)У.

Їдучи в село, вони не збиралися дуже вмовляти селян. Партійці керувалися статтею 127, доданою до кримінального кодексу УСРР заздалегідь, ще в 1926 р. Вона передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». За допомогою цієї норми трудівників позбавили права власності на вирощений ними врожай і протягом 1928 р. відібрали в українських селян 200 млн п хліба.

Наступного року хлібозаготівельна криза була спровокована радвладою знову. Незважаючи на всі силові методи, протягом 1929 р. вдалося відібрати лише 26–27 млн п хліба. В умовах, що склалися, прихильники непівської політики вимагали закупівель хліба за кордоном. Проте сталінське керівництво знову обрало воєнно-комуністичні способи подолання дефіциту хліба через продрозкладку.

Улітку 1929 р. радянські керівні органи надали місцевим радам нові дисциплінарні повноваження. За невиконання господарем плану хлібозаготівель сільська рада могла накласти на нього штраф, що вп'ятеро перевищував план. У разі несплати штрафу майно «порушника» продавали на торгах. 25 % штрафів чи сум від продажу майна перераховували бідності. Якщо жертва протестувала, її притягали до кримінальної відповідальності й карали позбавленням волі на строк до 2 років з конфіскацією майна та виселенням.

Одночасно з поверненням до продрозкладки було заборонено ринкову торгівлю хлібом. У містах відновлено карткову систему забезпечення хлібом та іншими продуктами. Повернення до карткової системи не давало можливості містянам використати зароблені гроші на придбання товарів понад гарантований картками мінімум. У кваліфікованих робітників за картками «отоварювалося» лише чверть заробітної плати, а решта ставала маловартісними папірцями.

Повернення до надзвичайних силових заходів проти селянства під час заготівлі хліба, а також до карткової, розподільчої, системи забезпечення містян продуктами харчування та товарами взагалі означало, що комуністично-радянська влада відмовилася від політики непу. Ліквідувавши рештки ринкового господарювання, вона стала на шлях побудови директивної економіки.

2. Форсована індустріалізація

Згортання непу означало, що в керівництві СРСР перемогло угруповання Й. Сталіна. Воно виступало за впровадження авторитарних форм правління та здійснення індустріалізації будь-якою ціною й у найближчий час. Передбачалося, що політика форсованої індустріалізації, або політика соціалістичного штурму, мала здійснюватися в рамках виконання п'ятирічних планів. Варіант першого п'ятирічного плану на 1928/1929–1932/1933 господарські роки вимагав середньорічного приросту промислової продукції на 20–22%. При цьому на будівництво підприємств групи «А» (виробництво засобів виробництва) план передбачав основну частину коштів. Будівництво ж підприємств групи «Б» (виробництво товарів народного споживання) фінансувалося за залишковим принципом.

Через кілька місяців після затвердження п'ятирічного плану на догоду Сталіну середньорічні темпи промислового приросту було встановлено на рівні 38%. Таких темпів розвитку історія людства ще не знала. Їх не могла досягнути жодна країна світу. Переможені опоненти Сталіна несміло висловлювали сумніви щодо таких надвисоких темпів. Однак він з офіційної трибуни заявив, що «люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів».

Форсована індустріалізація ще міцніше прив'язала українську економіку до союзного центру. В Україні прискореними темпами мали розвиватися лише вугледобувна та металургійна галузі, які мали забезпечувати паливом і металом промисловість СРСР. З коштів, які за першим п'ятирічним планом призначалися для розвитку промисловості Союзу, на Україну виділялося лише 18,3%. Це було набагато менше від будь-якого показника питомої ваги української економіки в союзній. Для промислового розвитку РСФРР виділяли 68%, що було набагато більше її питомої ваги. З того, що призначалося для України, майже 80% спрямовували на розвиток Донецько-Криворізького району (з 6,5 млн населення) і лише 20% — для решти України. У наступні п'ятирічки коштів Україні виділялося ще менше. Частка ж РСФРР зросла до 71%.

У ході індустріалізації промисловий потенціал України в 1940 р. в 7 разів перевищив показник 1913 р. В Україні були збудовані такі гіганти економіки, як металургійні заводи «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», Краматорський машинобудівний завод і Харківський тракторний (ХТЗ), Дніпровська гідроелектростанція, яка постачала електроенергію для збудованого гіганта кольорової металургії Дніпроалюмінію. Одночасно гігантами індустрії стали Луганський паротяговий завод і чотири металургійні: у Макіївці, Дніпродзержинську (нині Кам'янське), Дніпропетровську (нині Дніпро), Комунарську (нині Алчевськ).

Однак побудованими заводами лише фіксувалася роль України як постачальника Союзу паливом, металом, важким прокатом і важкою технікою. Така ситуація змусила вченого-економіста М. Волобуєва заявити, що соціалістична індустріалізація нічого не змінила в дореволюційних економічних пропорціях між Україною та Росією. Вона зберегла колоніальну структуру української економіки, а тому Україна залишилася колоніальною територією.

3. Соціалістичне змагання

«Сталінське підхльостування» потребувало «ударної праці», «трудового героїзму». Оскільки карткова система розподілу товарів та зрівняльна оплата праці не створювали стимулів до такої праці, то партія шукала засобів ідейного стимулювання. Так, сталінське керівництво прийшло до організації масового виробничого змагання. З 1929 р. після ухвалення постанови ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» воно перетворилося на постійний напрям роботи компартії та радянських профспілок. Вони організовували змагання за підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення дисципліни праці, дострокове виконання виробничих планів. На заклики партії до участі в змаганні відгукнулися багато ентузіастів, які відмовляли собі в найнеобхіднішому, мирилися з побутовими незручностями та життєвими труднощами, щоб якомога швидше побудувати економічний фундамент соціалізму.

У серпні 1929 р. робітники Луганського паровозобудівного заводу, звертаючись до соціалістичної свідомості московських робітників, викликали їх на **соціалістичне змагання** за дострокове виконання п'ятирічного плану під гаслом «П'ятирічку — за чотири роки!». До змагання насамперед залучали молодіжні бригади, членів яких виховували на гаслах самовідданої боротьби за побудову соціалізму. Проте більшість робітників залишалася байдужою до цих закликів. Адже в кожній галузі промисловості існувала верхня межа, т. зв. «стеля» заробітку. Зрозуміло, що робітники не мали ніякого стимулу для підвищення виробничих показників.

Недостачу матеріальних стимулів компартія намагалася компенсувати позаекономічним примусом. За найменший опір чи незгоду з умовами праці робітників позбавляли дефіцитних товарів, видавали обід тільки тим, хто напередодні виходив на роботу, переводили на постачання за нижчою групою, узагалі знімали з постачання, звільняли з роботи.

Історичне джерело

С. Єфремов у своєму «Щоденнику» за 24 квітня 1929 р. записав: «Двері не зачиняються. Дзвінок за дзвінком. Це прохачі. Просять “корочку хлеба или огрызок”. Наслідок “заборних книжок” — системи, що тисяч із 200 в самому Києві залишила без права на хліб. Право на хліб! Щось нечуване, можливе тільки в такій зразково-фарисейській державі, що оповістила “війну палацам і мир халупам”, довела всіх до стану халупників, порівняла злиднями й наостанок дала війну всім проти всіх».

Робітників, які вели мову про належну винагороду за працю, називали «рвачами». Проти «прогульників» і «рвачів» застосовували й засоби морального тиску — «чорні каси» для отримання зарплати, на стінах цехів вивішували «дошки ганьби».

Соціалістичне змагання — організований комуністами рух на виробництві за підвищення продуктивності праці й інших виробничих показників, за основу якого було взято не тільки матеріальні стимули, а звернення до соціалістичної свідомості, готовності віддати додаткові зусилля на побудову соціалізму.

У квітні 1933 р. ВКП(б) розпочала одну з найбільших кампаній тиску на робітників — боротьбу із «саботажниками». За невиконання планових завдань робітників позбавляли продовольчих карток і житлової площі. Звільнених за «саботажем», усупереч закону, забороняли поновлювати на роботі. У робітничому середовищі зріло глухе незадоволення.

Тому в 1935 р. союзний уряд запровадив природне правило ринкової економіки — платня пропорційно до виробітку. На запровадження справедливої оплати праці робітники відповіли справжнім вибухом трудового ентузіазму, перевищуючи норми виробітку в десятки разів. За прізвищем першого рекордсмена донецького шахтаря *Олексія Стаханова* рух отримав назву «стахановський».

Стахановський рух підвищив продуктивність праці й знизив собівартість продукції. Це дозволило радянському уряду протягом другої половини 1936 р. запровадити для робітників збільшені норми виробітку. Однак перейти до належної оплати старанної праці робітників радянський уряд не міг. Заробітну плату, отриману за добування вугілля, виплавлення металу, виготовлення техніки, робітники бажали витратити на продукти харчування, одяг, товари повсякденного вжитку. Але саме їх сталінська економіка виробляла обмаль. Дуже швидко зароблені, але не отоварені гроші призвели б до масового незадоволення працівників недолугим партійним керівництвом. Тому вже 1937 р. в оцінці праці знову були встановлені «стелі» і запроваджена, за влучним висловом робітників, «виводилівка». При цьому ніхто й не планував скасувати підвищені норми виробітку. Партійні пропагандисти керувалися гаслом «Учора рекорд — сьогодні норма». Стахановський рух різко пішов на спад. Використавши трудовий ентузіазм, сталінське керівництво знайшло ще одне джерело нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації — посилену експлуатацію робітників.

4. Створення військово-промислового комплексу

Головним, хоч і не афішованим завданням індустріалізації було створення військово-промислового комплексу (ВПК). За основу індустріалізації був узятий принцип максимально швидкого переведення виробництва на випуск воєнної продукції. Зокрема, кожний тракторний завод мав достатньо оснащени спеціалізовані цехи, щоб усі основні потужності негайно перевести на виробництво танків чи тягачів для потреб армії. Відповідні цехи мали й літако-, паровозо- і вагоно-, автомобілебудівні заводи.

У червні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило п'ятирічний план наркомату військових і морських справ. Він фіксував і головний принцип роботи радянського ВПК: забезпечити технічне переважання ймовірного противника в усіх видах озброєнь, насамперед в артилерії, танках і літаках. На кінець п'ятирічки передбачалося довести чисельність повністю відмобілізованої армії до 3 млн солдатів, забезпеченої 3 тис. літаків, 3 тис. танків, 4,5 тис. гармат. Усі показники були перевиконані. До 1932 р. включно промисловість передала армії 5,5 тис. літаків, 7,3 тис. танків, 9,1 тис. гармат.

Протягом другої п'ятирічки (1933–1937) розпочалося форсоване будівництво підприємств ВПК, створення науково-дослідних установ, конструкторських бюро, які розробляли нові типи бойової техніки та зброї. На потреби ВПК йшло 43,4 % усіх капіталовкладень.

Як наслідок, виробництво бойових літаків зросло в 7,5 раза, артилерійського й стрілецького озброєння в 4 рази, танків — більше ніж у 4 рази.

Історичний факт

Якщо в 1929 р. в Червоній армії стояло на озброєнні 65 танків і 92 бронемашини, то в 1931 р. число танків досягло 1154, у 1933 р. — 4905, а в 1939 р. — 21 110. Протягом 1939–1941 рр. обсяг випуску військової продукції зріс ще на третину.

СРСР перетворився на повністю мілітаризовану державу, яка істотно випереджала всі інші за кількісними та багатьма якісними показниками.

5. Перехід до директивної економіки

Суть директивного господарювання Й. Сталін визначив на XV з'їзді ВКП(б). Він пояснив, що індустріалізація здійснюватиметься не за планами-прогнозами, не планами-здогадками, а за планами-директивами, обов'язковими для керівних органів, які визначатимуть напрями господарського розвитку всієї країни.

У роки непу господарники складали плани, які враховували економічні закономірності ринку, обміну, товарно-грошових відносин. Сталін же запровадив директивне планування, відірване від законів ринку, від економічної науки, ґрунтоване лише на бажанні, волі вождя. Це загрожувало господарськими катастрофами небачених масштабів і призвело до марного витрачання суспільних ресурсів, страждань та убогого існування народу.

Наслідком директивного господарювання стало формування затратної економіки. Вона працювала не на підвищення матеріального добробуту народу, а на задоволення внутрішніх потреб самої економіки, без урахування витрат на виробництво продукції. Так, в Україні з року в рік нарощувався видобуток вугілля та руди. За їхньою допомогою виплавляли все більше металу, який використовували на виробництво машин, що видобували вугілля та руду, тощо.

Утвердження принципів директивного господарювання дало змогу сталінському керівництву задіяти ще одне джерело індустріалізації — колоніальний визиск усіх поневолених народів, включаючи й український.

Історичний факт

За центнер м'яса в Україні платили 2,4 крб, тоді як на світовому ринку (Лондонська біржа) ціна становила 8,8 крб. Найдешевше коштував хліб, який вивозили з України за кордон.

За допомогою директивної економіки комуністичне керівництво зуміло зміцнити свою диктатуру над усіма суспільними верствами та народами СРСР, проте не змогло подолати закономірності розвитку економіки. «Сталінське підхльос-

Директивна економіка (від латин. *dirigo* — керую, спрямовую) — система господарювання, заснована на директивах, командах політичного керівництва, яке, нехтуючи законами економіки, прагне сферу господарювання підпорядкувати своїй волі, потребам внутрішньої та зовнішньої політики.

§ 16. Сталінський терор проти українського села. Голодомор

тування» індустріалізації призводило лише до безладдя, бракоробства, аварій на виробництві. Зрештою, замість розпропагованих 38 %, за підрахунками сучасних дослідників, справжні середньорічні темпи приросту промислової продукції не перевищували 10 %. Проте народу було оголошено, що завдання п'ятирічки було виконано за 4 роки та 3 місяці.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «гегемонія», «дискредитація», «податок на піднесення індустрії», «директива», «соцзмагання», «рвач», «чорна каса», «дошка ганьби».
2. Покажіть на мапі райони й міста форсованої індустріалізації в Україні.

3. Розкрийте механізм експлуатації селянства за допомогою «ножиць цін». Який механізм прийшов йому на зміну?
4. Опишіть зміст тих стимулів, які комуністи застосовували для спонукання робітників щодо підвищення продуктивності праці.

5. Поясніть, як неп заважав проведенню форсованої індустріалізації.
6. Як стахановський рух використовували для посилення експлуатації робітників?
7. Що було головним рушієм директивної економіки?
8. Поясніть суперечність між 7-кратним зміцненням промислового потенціалу України та збереженням колоніального статусу її економіки.

9. Чому ті, хто обіцяє покращення, уже завтра, зазвичай, обманюють? Як це виявити, щоб не піддатися на обман?

§ 16. СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА. ГОЛОДОМОР

- Яким терміном ви назвали б усвідомлені дії влади, спрямовані на винищення мільйонів громадян?

1. Розкуркулення та насильницька колективізація

Комуністи розглядали селянство як контрреволюційну силу, яка після знищення буржуазії залишалася головною перешкодою для побудови соціалізму-комунізму. На думку комуністичних ідеологів, контрреволюційність селянства була зумовлена двома причинами. По-перше, воно як приватний власник землі було дрібною буржуазією, а отже, лютим ворогом радянської влади. По-друге, селянство визначалося як соціальна база українського націоналізму. Так, газета «Комуніст» у розпал колективізації писала: «Спеціальне завдання колективізації в Україні полягає в тому, щоб ... знищити соціальну базу українського націоналізму — індивідуальне селянське господарство». Тому на «соціалістичне перетворення села» більшовики дивилися як на обов'язкову «другу революцію», а проводячи її, вжахнули світ своєю жорстокістю.

Саме за допомогою цієї другої «соціалістичної революції» комуністи вирішили викачати кошти із селянства для проведення форсованої індустріалізації. Початкові плани комуністів передбачали протягом першої п'ятирічки колективізувати 20 % селянських господарств у РСФРР та 30 % в УСРР. Це були дуже високі цифри, адже до початку сталінської колективізації до

колгоспів вступили добровільно всі: 8 % охочих до колективізації та решта селян, неохочих до напруженої праці. Однак Сталін наказав провести «суцільну колективізацію». В Україні вона мала завершитися восени 1931 р. чи навесні 1932 р. Намагаючись догодити вождеві, тодішній керівник українських комуністів С. Косіор підписав лист-директиву, наказавши колективізувати степові райони України вже під час весняної посівної кампанії 1930 р., а всю Україну — до осені 1930 р.

Щоб примусити селян до вступу в колгоспи, з 1928 р. було застосовано засоби адміністративного тиску: завищення податків, заборона оренди землі, відмова молоти зерно селян-одноосібників на державних млинах, відмова в наданні медичної допомоги, виключення дітей зі школи тощо. Особливо активно здійснювався тиск проти заможніших селян — т. зв. куркулів. До них зараховували не лише тих, хто використовував найману працю, а й селян-одноосібників.

На підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств...» комуністи перейшли до політичних репресій, т. зв. **розкуркулення**.

Селян, які опиралися колективізації, в адміністративному порядку виселяли у віддалені райони СРСР, ув'язнювали або розстрілювали. Розкуркулювали не лише заможні господарства, а й ті, що не бажали вступати до колгоспу. Оскільки таких була абсолютна більшість, то кампанія «ліквідації куркульта як класу» перетворилася на репресії за соціальною ознакою — проти всього селянства. Оскільки репресивні заходи мали політичну мету, то питання про належність до куркульта вирішували політичні представники: уповноважений НКВС¹, голова сільської ради та партійний секретар. При виборі кандидатур для розкуркулення вони нерідко керувалися й заздрістю, й особистими антипатіями. Головною ж «провиною» уважали небажання селянина-одноосібника вступати до колгоспу.

Відібраний у селян хліб.
Фото. 1931 р.

Розкуркулена родина біля хати.
Фото. 1930 р.

Розкуркулення — система політичних репресій, які застосовувалися проти селянства місцевими органами виконавчої влади за політичними й соціальними ознаками на підставі постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств...».

¹ НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ.

Історичний факт

Про мету й завдання антикуркульської кампанії яскраво свідчать сухі цифри. Хоча напередодні «суцільної колективізації» у 1929 р. офіційно визначена кількість куркульських господарств в Україні становила 71,5 тис., до 1932 р. було розкуркулено 200 тис. господарств. За кількістю членів сімей це становило майже 1,5 млн осіб. Майже 850 тис. з них заслали на Північ і в Сибір, де вони помирали від голоду, насамперед діти, від непосильної праці. Значною мірою господарські комплекси Кузбасу, Караганди, Печори, Колими в нелюдських умовах розбудовували репресовані українські селяни.

Колективізація. Одночасно з кампанією розкуркулення відбувалося утворення колективних господарств (колгоспів). У село несподівано приїздили партійці, вони скликали збори й погрозами примушували селян створювати колгоспи. Активісти кричали: «Хто проти колгоспів, той і проти радянської влади. Ставлю на голосування. Хто проти колгоспу?..» Далі від щойно «прийнятих» колгоспників вимагали передання до колгоспу землі й худоби, техніки та реманенту. Цього вимагав опублікований у лютому 1930 р. зразковий статут сільгоспартілі, який навмисно стирав чітку межу між артільлю та комунною. У статуті не визначалися розміри присадибних ділянок, замовчувалося питання про утримання худоби. Природно, що активісти всі нез'ясовані питання витлумачували на користь максимального усупільнення. До колгоспів забирали все: корів, коней, дрібну худобу, курей, домашній посуд.

Проте глибинною причиною опору селян було небажання перетворюватися на сільськогосподарського працівника, позбавленого права розпоряджатися результатами власної праці на користь радянського чиновника.

2. Опір селянства

«Розкуркулення» та колективізація спричинили зростання опору селян. За 10 місяців 1929 р. радянські органи зафіксували 1120 виступів проти більшовицького курсу на селі. Селяни заявляли: «Комуна – це чума для селянства». Селянські виступи й повстання охоплювали цілі райони. Повстанці перекопували дороги, улаштовували барикади, дротяні загорожі. Тисячні натовпи, здебільшого з вилами, сокирами й камінням, кидалися на карателів: «Скинули царя, скинемо й совіти! Нам не потрібна радянська влада, що грабує селян!», «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна». Співали: «Ще не вмерла України!..» На Шевченківщині делегати селянської конференції заявили: «Нам колективізація й соціалізм не потрібні, бо це довело нас, що ми голі й босі, годуємо воші»; «Колгоспи – це не воля селян, а нове ярмо, давайте обговоримо, як його позбутися». Протягом 1930 р. в УСРР зафіксовано понад 4 тис. виступів за участю майже 1 млн учасників. Проти них було застосовано артилерію, кавалерію, танки й авіацію.

На початку березня 1930 р. газета «Правда» надрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він усю провину за зловживання лицемірно переклав на активістів і місцевих керівників. Сталін визнав неприпустимими насильницькі методи колективізації й проголосив свободу виходу з колгоспів. Водночас було опубліковано нову редакцію статуту сільгоспартілі. Документ чітко визначив, що належало колективізувати. Колгоспникам надавали право тримати корову, дрібну худобу та птицю, мати присадибну ділянку.

Селянство дещо заспокоїлося й розпочало масовий вихід із колгоспів. До осені з них вийшло понад 50 % селян.

Продовження колективізації. Проте це ніяк не влаштувало сталінське керівництво. Тому вже з осені 1930 р. знову відновився наступ на селян-одноосібників. Тепер головним засобом примушування до вступу в колгосп стали непосильні податки. Водночас, починаючи з літа 1931 р. з УСРР НКВС масово виселяв родини «куркулів» — потенційних ініціаторів виступів селян.

Унаслідок цілеспрямованого економічного та державно-адміністративного тиску до кінця 1932 р. в УСРР було колективізовано майже 70 % селянських господарств і 80 % посівних площ.

1932 р. радянська влада фактично прикріпила селян до землі, запровадивши паспортну систему, проте не надавши паспортів. Без дозволу влади селяни не мали права залишати колгосп. Залякавши репресіями, влада перетворила їх на людей «другого сорту» — на радянських кріпаків.

3. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу

Розкуркулення й колективізація підірвали продуктивні сили сільсько-го господарства України. Лише поголів'я худоби протягом 1928–1932 рр. скоротилося більше, ніж наполовину. Для відновлення її чисельності тепер були потрібні десятиліття. Радянські чиновники сподівалися, що недостачу робочої худоби вони компенсують тракторами. Проте їхній випуск дуже відставав від плану, а більшість із поставлених тракторів майже відразу виходили з ладу.

Недостача худоби й тракторів, перетворення зацікавленого селянина на робочу силу призвели до того, що до 1932 р. площа посівів в Україні скоротилася на 20 %.

Тим часом форсована індустріалізація потребувала закупівлі за кордоном промислового устаткування. Для цього потрібна була валюта. Отримати її радянська влада могла лише експортуючи за кордон сировину, насамперед зерно. У зв'язку зі світовою економічною кризою ціни на нього різко знизилися, проте сталінське керівництво не бажало згортати темпи індустріалізації. Зниження цін на зерно спонукало лише до збільшення його вивезення.

Щоб забезпечити потрібні обсяги експорту зерна, у багатьох колгоспах було забране все зерно разом з насіннєвим фондом. У багатьох районах України селян довели до голодування вже восени 1931 р. — навесні 1932 р. Унаслідок цього знову розпочався розпад колгоспів.

Ослаблені голодною зимою, селяни не зуміли успішно провести весняну сівбу 1932 р. Як наслідок, урожай зернових виявився невисоким. Проте стан з урожаєм був далеко не катастрофічним. Урожай 1932 р. був лише на 12 % нижчим за середньорічний показник 1926–1932 рр. Однак Сталін уважав, що причини низької урожайності криються в «класовій та національній во-

Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу, організований керівництвом ВКП(б) та урядом СРСР на території УСРР і Кубані шляхом створення штучного масового голоду.

§ 16. Сталінський терор проти українського села. Голодомор

рожості» селян і вирішив назавжди зламати будь-яку волю селян до опору й ліквідувати основу українського національного відродження.

«**Закон про п'ять колосків**». Утілення свого задуму Сталін розпочав з постанови «Про охорону майна держави, колгоспів і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (7 серпня 1932 р.). Відповідно до неї, за розкрадання колгоспного майна карали розстрілом з 12 років. За «пом'якшуючих обставин» «розкрадачів» засуджували до каторжних робіт. За півжмені зерна, принесеного з поля голодній сім'ї, колгоспник потрапляв до концтабору не менше, ніж на 10 років. У народі цей акт охрестили «законом про п'ять колосків».

Знаючи, що хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. вже довели сільське господарство до повного вилучення зерна з колгоспів і голодування, що урожай 1932 р. виявився на 12 % нижчим, Сталін наказав підвищити план заготівлі ще на 44 %. Цим рішенням Сталіна та запопадливою жорстокістю, з якою воно втілювалося в життя, мільйонам селян було винесено смертний вирок.

Наглядати за хлібозаготівлями в Україні було доручено сталінським емісарам — В. Молотову та Л. Кагановичу. Для конфіскації зерна знову мобілізували партійних активістів. Під кінець 1932 р. сталінським виконавцям вдалося зібрати лише 70 % від підвищеного плану. Це означало, що комуністичний режим відібрав у колгоспів весь зібраний із полів урожай хліба, адже колгоспники його приховати не могли. Хліб потрапляв до заготівельних пунктів безпосередньо з колгоспних ланів на державних автомобілях.

На думку вченого

«Голод запланувала Москва для знищення українського селянства як національного бастиону. Українських селян знищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями», — писав професор **Р. Конквест**.

О. Субтельний уважав, що «голод 1932–1933 рр. став для українців тим, чим був Голокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірменів».

Висновки спеціальної комісії Конгресу США з питань дослідження Голодомору в Україні, затверджені 19 квітня 1988 р., завершуються пунктом: «Сталін та його оточення здійснили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.».

4. Хлібозаготівлі на початку 1933 р. та їхня суть

Однак Сталін мав твердий намір «зламати хребет» українському селянству. У промові, проголошеній у січні 1933 р., він наказав апаратові примножити свої зусилля: «Не дозволяйте, щоб вашу увагу відвертали всякі фонди й резерви, не забувайте про основне завдання: розгортайте кампанію зернозаготівель... і прискорюйте її. Першою вашою заповіддю є виконати зернозаготівлю ...»

Керуючись сталінськими настановами, надзвичайні хлібозаготівельні комісії в УСРР і на Кубані запровадили для покарання боржників із хлібозаготівель «натуральні штрафи». Якщо т. зв. «буксирні бригади» не знаходили хліба, вони конфіскували інше продовольство, яке знаходили під час обшуку на селянському подвір'ї, у хаті чи навіть у печі.

Хлібозаготівлі початку 1933 р. — інструмент геноциду українців, інструмент знищення мільйонів людей шляхом повного вилучення решток харчових запасів.

Застосування «натуральних штрафів» неспростовно доводить, що сталінський режим свідомо став на шлях винищення селянства. Державі для продажу за кордоном був потрібний хліб, а не сухарі, картопля чи соління. Тому «штрафування»-вилучення продовольства, виявленого в селянському дворі чи хаті, означало, що радянська держава здійснювала **геноцид** українського народу.

Ще одним винаходом комуністичних лідерів стало занесення сіл на т. зв. «чорну дошку». У листопаді 1932 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли постанову «Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Такі села блокували підрозділи внутрішніх військ, туди запускали «буксирні бригади» для вилучення всього їстівного. Усіх, хто намагався вирватися з оточення, знищували. На «чорну дошку» радянська влада занесла понад 80 % українських сіл, прирікаючи людей на поступову голодну смерть.

Щоб урятувати своє життя, селяни намагалися заховати хоч якісь запаси. Але проти них використовували всі можливі й неможливі заходи. Пильні члени «буксирних бригад» знаходили навіть хліб, змішаний із половиною й захований у стіні будинку, закопані до могил мішки із зерном. Для боротьби проти смертельно голодних селян задіяли мережу «сексотів» — таємних співробітників.

Історичне джерело

Хоча на слово *голод*, а тим більше його мету в Радянському Союзі до 25 грудня 1987 р. було накладене табу, партійно-радянські діячі чітко усвідомлювали сутність хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Її безпосередній керівник в Україні **М. Хатаєвич**, пишаючись, заявляв: «Між селянами та нашою владою відбувається жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили та їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!..»

5. Масштаби та наслідки Голодомору 1932–1933 рр.

Голодомор, що мав на меті терор голодом і геноцид українців, набув найстрашнішої сили на початку 1933 р. Залишившись без хліба, селяни їли мишей, пацюків, горобців, кору, бруньки. Мали місце численні випадки канібалізму. Разом із тим на залізничних станціях просто неба гнили купи зерна й картоплі, зібрані для вивезення за межі України.

Шукаючи порятунку від наглої смерті, тисячі селян ішли до міст, де весною скасували хлібні картки й можна було придбати хліб. Однак сільському населенню продавати хліб було заборонено. Адміністраторам промислових підприємств забороняли наймати селянство на роботу. Через деякий час шляхи до міст

Геноцид (від грецьк. *genos* — рід, плем'я та латин. *caedo* — убиваю) — дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку.

«**Чорна дошка**» — публічно оголошені списки сіл, приречених радянською владою на знищення шляхом позбавлення їх решток їжі та блокування внутрішніми військами.

§ 16. Сталінський терор проти українського села. Голодомор

були заблоковані армійськими підрозділами. Незважаючи на це, тисячі селян усе одно прослизали до них, але, не знаходячи порятунку, помирали на вулицях. У містах кожного ранку спеціальні бригади об'їжджали вулиці, збирали трупи й ховали їх у братських могилах. Селяни пробували перейти кордони України. Проте на кордонах з Румунією та Польщею стояли прикордонники, а на ніколи не контрольованих кордонах з Росією тоді були виставлені загороджувальні загони, які розстрілювали всіх, хто до них наближався.

Помираючи, батьки намагалися врятувати від голоду хоча б дітей. Вони везли їх до міста й залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях.

Поняття «геноцид» ґрунтується на фундаментальних розробках міжнародного права. Цей термін використано для формулювання вироків Нюрнберзького трибуналу над очільниками нацистського режиму в Німеччині. Автор цього поняття та головний рушій розроблення й ухвалення Генеральною асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Конвенції «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» правник єврейського походження Рафал Лемкін визначив також як геноцид злочини сталінського режиму проти українців. Учений зі світовим іменем зробив це в 1953 р. у зверненні під назвою «Радянський геноцид в Україні», яке виголосив перед кількатисячною аудиторією в Манхеттен-центрі в Нью-Йорку під час ушанування 20-ї річниці Великого Голоду в Україні.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва на підставі слідчих матеріалів Служби безпеки України визнав, що Голодомор був системою геноцидних заходів, спрямованих проти української національної групи.

Національно-демографічні зміни. На початку 1933 р., тобто на початку Голодомору, населення СРСР становило 165,7 млн осіб. Щорічний природний приріст населення тоді був 2,5–2,8 млн осіб. Тому, за сталінською арифметикою, на початку 1937 р. в Радянському Союзі мало б проживати 177 млн осіб. Однак проведений перепис населення засвідчив, що в країні проживало лише 162 млн осіб. Керівники всесоюзного перепису були негайно заарештовані й страчені. Їх звинуватили в навмисному «недообліку» населення.

Масштабність злочину російського тоталітаризму в Україні в роки Голодомору, таємний характер ухвалення рішень вищої комуністичної верхівки щодо України, засекреченість документів, запроваджена політичним керівництвом сучасної Російської Федерації, значно ускладнюють підсумкові підрахунки загальної чисельності жертв Голодомору. Однак, використовуючи проведені історико-демографічні й антропологічні дослідження українських, європейських та американських учених, український дослідник *В. Марочко* дійшов висновку, що жертвами Голодомору 1932–1933 рр. стали 25,5 млн мешканців українського села: з них померло від 7,1 до 7,7 млн осіб. Решта, унаслідок Голодомору, отримали невиліковні хронічні хвороби, каліцтва, морально-психологічні й психічні порушення особистості. За підрахунками *Р. Конквеста*, 1 млн українців померли на Кубані.

Голод 1932–1933 рр. – найстрахітливіший серед численних злочинів сталінського режиму проти людяності.

Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» гласить:
«Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.
Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним».

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «куркуль», «розкуркулення», «геноцид», «голодомор», «хлібозаготівлі початку 1933 р.», «буксирна бригада», «натуральний штраф», «чорна дошка», «демографічні втрати».
2. Покажіть на мапі території, куди виселяли українських селян під час колективізації, та місця розбудови українськими селянами промислових районів СРСР.

3. Назвіть чисельність демографічних втрат українського народу внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.
4. Наскільки є точними дослідники, обмежуючи Голодомор 1932–1933 рр.?

5. Перелічіть засоби, які застосовувалися при здійсненні колективізації та форми опору колективізації.
6. Поясніть, чому демографам не вдається з'ясувати точну цифру жертв Голодомору 1932–1933 рр.

7. Чому голод 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. не торкнувся Західної України?
8. Доведіть, що Голодомор 1932–1933 рр. був спланованим геноцидом українського народу.

9. Попіл Клааса стукав у серце Тіля Уленшпігеля. А що має стукати в серце української молоді?

§ 17. ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

- *«Чи можу я роздумувати про закон, якщо я озброєний», – так пояснював свої дії римський полководець і політик Г. Помпей. Чи лише зброя потрібна для утвердження влади якоїсь особи?*

1. Формування культу особи Й. Сталіна

Окупація радянською Росією новостворених національних держав і націоналізація приватної власності призвели до знищення перших паростків громадянського суспільства – суспільства незалежних господарів-власників: селян, дрібних і середніх підприємців у місті. Не чекаючи від влади якогось забезпе-

§ 17. Порухення прав людини в умовах тоталітарного режиму

чення, вони самостійно турбувалися про свої родини. Від держави потребували лише сприятливих умов для господарювання та правового захисту. Проте якраз громадянське суспільство й було головним ворогом комуністів. Адже економічно незалежні господарі завжди могли стати критиками, а то й противниками їхньої несприятливої чи згубної політики.

Політика «воєнного комунізму» та націоналізація були спрямовані на знищення громадянського суспільства й одночасно на створення основ для тоталітарного режиму, зловісним уособленням якого став Й. Сталін.

Поставивши під свій контроль усі прояви суспільного життя, сама партія в умовах багаторічної збройної боротьби все більше зазнавала централізації. Партійна влада зосередилася в політичному бюро (політбюро) ЦК РКП(б) — у руках групки «революційних вождів», що турбувалися не суспільним благом, а утвердженням своєї диктатури й утопічними справами «світової революції».

Після смерті В. Леніна між «вождями» розгорнулася кривава боротьба. Їй виграв Сталін (Й. Джугашвілі) (1878–1953). Секрет його перемоги полягав у використанні партійного апарату. Поки «вожді» теоретизували й шукали прихильності мас, Сталін зосередився на виборах партійних керівників усіх рівнів, а потім за їхньою допомогою провів «своїх людей» на всі відповідальні пости в партії, державі, каральних органах. Сталін скористався також боротьбою «вождів» між собою. У 1929 р. у політбюро ніхто більше не заперечував проти рішень Сталіна. Коли ж у грудні 1930 р. на посаду голови РНК він призначив слухняного виконавця В. Молотова, то здобув практично необмежену владу.

Сталіна беззастережно підтримувала верства компартійно-радянських функціонерів, т. зв. номенклатура. Під час непу вона зрозуміла, що ринкові механізми господарювання позбавлять їх усіх владних переваг. І навпаки, сталінські директивна економіка та колгоспи перетворюють їх на панівну верству. Звеличенню Сталіна посприяли й партійні «чистки», і набори нових членів. Так на зміну «старій партійній гвардії» набирали недосвідчених робітників, для яких він був найзрозумілішим.

З побудовою радянської економіки народ потрапив у повне підпорядкування комуністично-радянської бюрократії. Від рішення парткому залежали прийом людини на роботу чи звільнення, розміри пайків, побутові умови, виплати на трудовень колгоспникам. У пригнічене становище потрапила й інтелігенція. Усі разом знаходилися під пильним наглядом каральних органів.

Зміцненню Сталіна при владі посприяла й та історична обставина, що призначений ним на роль старшого брата народів СРСР російський народ не мав історичного досвіду демократичних традицій, а лише віковічну звичку до жорстко централізованого управління.

В умовах бідності й зрівнялівки показні простота й скромність, побутова невимогливість Сталіна сприяли навіть не популярності, а обоженню вождя. **Культ особи Сталіна** підтримували й поширювали преса, радіо, кіно, література.

Культ особи Сталіна — звеличення особистості Й. Сталіна верствою компартійно-радянських функціонерів, поширення цих настроїв радянськими та сучасними російськими засобами масової пропаганди; прояв сталінського режиму.

2. Масові репресії та їхнє ідеологічне виправдання

Поки кремлівські «вожді» боролися за владу, вони мимоволі ослабили контроль за перебігом життя в національних республіках. Однак утвердившись при владі, Сталін різко змінив характер внутрішньої політики й почав застосовувати терористичні методи. Для розгортання терору він використав свою «теорію» про загострення класової боротьби в міру розгортання будівництва соціалізму, а отже, і доцільності посилення масових репресій проти «ворогів радянської влади», які, мовляв, не склали зброї, а з люттю приречених посилюють опір.

В Україні головним класовим ворогом і наймасовішою жертвою репресій стало українське селянство. Безжалісно нищили й другу для влади не менш небезпечну верству — інтелігенцію, здатну створити в суспільстві критичну атмосферу опонування владі. Найбільш жахливих втрат зазнала українська творча інтелігенція — творець і носій національної самосвідомості. За підрахунками сучасників, протягом 1930-х років в УРСР було винищено майже 80 % творчої інтелігенції.

Щоб пришвидшити фабрикування справ, наприкінці 1934 р. термін розслідування було скорочено до 10 днів, розгляд справ проводився без участі адвоката й прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилювання не дозволялося, вирок виконувався негайно після оголошення. У 1937 р. для доведення вини стало достатньо особистого зізнання заарештованого, а на допитах було дозволено застосовувати тортури.

Політичні процеси 1920-х — початку 1930-х років. Щоб довести правоту «теорії» загострення класової боротьби, у травні–липні 1928 р. в Москві був організований судовий процес, т. зв. «Шахтинська справа», над 53 фахівцями вугільної промисловості Донбасу. Їх звинуватили в шкідництві: дезорганізації виробництва, руйнуванні шахт, псуванні устаткування тощо, що насправді було зумовлене неадекватним керівництвом комуністів. Так, в Україні розпочалося організоване цькування фахівців із дореволюційними дипломами — «спецжержство».

Наступною жертвою масових репресій стала творча інтелігенція. Прояви її найменшої незгоди з політикою щодо України було витлумачено як боротьбу проти радянської влади «під прапором націоналізму». Перший удар Сталін спрямував на старше покоління інтелігентів. У березні 1930 р. в Харкові організовано судовий процес над так званою «Спілкою визволення України» («СВУ»). За вигаданими звинуваченнями в підготовці збройного повстання на лаву підсудних потрапили 45 академіків, професорів, учителів, лікарів, письменників, священиків. Серед них: С. Єфремов, М. Слабченко, В. Дурдуківський, А. Ніковський, О. Гермайзе, Л. Старицька-Черняхівська та ін. Усі вони отримали від 2 до 10 років ув'язнення, а згодом були фізично знищені.

Історичний факт

Сталінський режим ставив за мету знищення української інтелігенції як свого постійного опонента. І це чудово усвідомлювали слідчі, фабрикуючи справи. Так один із слідчих у справі «СВУ» **Брук** цинічно й відверто визнавав: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна. Це наше завдання й воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо».

У лютому 1931 р. хвиля арештів накрила діячів, що в 1920-х роках повернулися в Україну з еміграції, як виявили спецслужби, «для організації підпільного Укра-

§ 17. Порухення прав людини в умовах тоталітарного режиму

їнського національного центру». Керівництво було приписане М. Грушевському. Через неспроможність слідства справу проти нього було припинено. Однак до кінця життя М. Грушевського насильно утримували в Москві. Він помер 1934 р. за загадкових обставин. Українську інтелігенцію продовжували нищити до 1941 р. за участь у діяльності сотень вигаданих «центрів», «блоків», «організацій», «груп» тощо.

Жахлива сталінська внутрішня політика масових репресій, а особливо — терору голодом, шокувала навіть багатьох більшовиків. Злякавшись переродження партії на злочинну організацію, очолену диктатором, у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б) вони, обираючи новий склад ЦК, найбільше голосів віддали С. Кірову. Проте результати виборів були сфальсифіковані на користь Сталіна. Наприкінці 1934 р. С. Кіров був убитий. Це вбивство виявилось подвійно вигідним для Сталіна: не стало найбільш небезпечного суперника; Сталін отримав привід для посилення терору заради зміцнення власної диктатури.

3. «Розстріляне відродження»

Масові репресії проти українських митців розпочалися в 1933 р. арештом поета, прозаїка й драматурга М. Ялового. Вражений абсурдністю й цинізмом звинувачень на адресу свого друга, у травні 1933 р. застрелився М. Хвильовий. За участь у вигаданій «Українській військовій організації» на 10 років до концтаборів були ув'язнені Остап Вишня, М. Ірчан. Було репресовано й режисера-новатора харківського театру «Березіль» Л. Курбаса. Дикістю стала розправа над учасниками з'їзду кобзарів і лірників (Харків, 1934 р.). Майже 300 чоловік похилого віку й переважно людей з інвалідністю (з порушенням зору) було розстріляно за те, що вони грали на «класово ворожих інструментах», які «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів і козацької романтики». Так, «класово ворожими» стали й визвольні традиції українського народу.

Уже через два тижні після вбивства С. Кірова в Україні за сфальсифікованою справою «Білогвардійського терористичного центру» були репресовані видатні представники літератури: К. Буревій, О. Влизько, Д. Фальківський, Г. Косинка, а також представники західноукраїнської інтелігенції, які в 1920-і роки переїхали в Україну. Серед них відомий письменник А. Крушельницький. З 9 дорослих членів його родини було репресовано й страчено 6 осіб.

1937 р. розстріляли М. Бойчука та його учнів, звинувативши у «контрреволюційному традиціоналізмі», «національній формі» та відірваності від життя. Було знищено також їхні твори.

Історичний факт

Про масштаби трагедії української літератури свідчать такі дані: у 1930-му видавали свої твори 259 українських письменників, після 1938-го — тільки 36. За цей час своєю смертю померли лише 10 письменників.

«Розстріляне відродження» — духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління українських видатних митців, розквіт творчості яких припав на 1920-і — початок 1930-х років, знищених сталінським режимом.

4. Релігійне життя в УСРР

Суспільне життя українців у 1920-х роках характеризувалося прагненням досягнути руйнівні суспільні перетворення, віднайти втрачену точку духовної опори в релігійних почуттях. Виявом повсякденного релігійного життя 1920-х років стали різноманітні «дива»: оновлення ікон, церков, зцілення тощо. Розпочалося паломництво до цих місць. У багатьох селах віруючі встановлювали хрести, біля яких збиралися натовпи людей. Разом із релігійними почуттями виявлялося й стихійне неприйняття комуністичної політики, поширювалося твердження, що більшовики — це антихристи. Учасники релігійних акцій розглядали «дива» як передвісників загибелі більшовиків.

Протягом 1920-х років релігійні організації створювали фонди взаємної допомоги, збирали групи вивчення Біблії, літературні, ремісницькі, театральні та ін. гуртки, організували екскурсії, відкривали дитячі майданчики, бібліотеки, санаторії, групи медичної допомоги тощо.

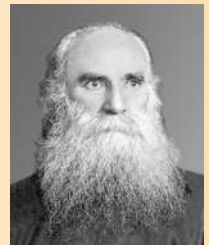
Щоб витіснити церкву із суспільного життя, у 1929 р. церкві було заборонено всі прояви суспільної діяльності, за винятком відправлення богослужінь.

Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Виявом релігійного життя став і масовий релігійний рух за утвердження УАПЦ. Ідеї протоієрея В. Липківського та «Братства Воскресіння Христа» набували все більшої підтримки. На Покрову Пресвятої Богородиці **14 жовтня 1921 р.** в храмі Святої Софії на **Всеукраїнський православний церковний собор** зібралися майже 500 делегатів, щоб проголосити **Українську автокефальну православну церкву**. Таємним голосуванням главою обрали протоієрея *Василя Липківського*.

Особистості

Василь Липківський (1864–1937) народився в с. Попудні Липовецького повіту Київської губернії (нині село Монастирищенського р-ну, Черкаської обл.) у родині священика. 1889 р. отримав ступінь кандидата богослов'я. Після висвячення на священика в 1892 р. переведений на посаду настоятеля собору в м. Липовець (нині місто Вінницької обл.). Активно займався педагогічною й просвітницькою діяльністю, відкривав школи, досліджував народні звичаї, церковну історію краю. 1903 р. став директором церковно-вчительської школи в Києві. Однак у вересні 1905 р. був звільнений за прихильність до української справи та призначений настоятелем Солом'янської церкви в Києві.

У жовтні 1905 р. та квітні 1917 р. Київський єпархіальний з'їзд обирав його головою. З того часу став активним учасником українського церковно-визвольного руху.

22 жовтня 1937 р. «народний митрополит» був заарештований та страчений. Місце поховання видатного сина України невідоме. На Лук'янівському некрополі є його символічна могила.

Українська автокефальна правосла́вна церква (УАПЦ) — відроджена під час Української революції (1917–1921) і визнана в українській діаспорі Західної Європи та Північної Америки.

§ 17. Порухення прав людини в умовах тоталітарного режиму

20 жовтня 1921 р. делегати собору після нічної служби та причастя вдалися до старовинного способу висвяти, прийнятого в Александрійській церкві. Усі священники-делегати собору покладанням рук благословили протоієрея В. Липківського на служіння митрополитом УАПЦ. Собор також сформував український єпископат, запровадив українську мову в богослужінні, організував церковне життя на засадах давніх українських традицій.

Всеукраїнський собор 1921 р. відіграв основну роль у розгортанні українського церковного руху. До Києва вирушали прочани почути українську церковну відправу й побачити нову, «свою, народну ієрархію». Тому вже через два тижні після собору митрополитові УАПЦ довелося почати свою подорож по селах і містах України й не припиняти її до застосування сили радянською владою. Скрізь його зустрічали з великим піднесенням, будній день перетворювався на свято. Парафії з процесією виходили за село назустріч, селяни чекали з хлібом на вулицях біля власних будинків, ущерть заповнювали церкви та храми. Рідна мова з вуст митрополита, висвячення священників, єпископів на місцях справляли величезне враження. Навіть чекісти визнавали В. Липківського блискучим оратором і «фанатичним агітатором за українізацію».

Історичне джерело

Не остерегаючись, народний митрополит **В. Липківський** говорив: «Стійте за українізацію церкви твердо, не бійтеся ніяких арештів, ніяких ЧК, вони скоро самі згинуть». У Вінниці 1924 р. він казав: «Український народе, визволься, бо Христос визволив тебе, як каже апостол, а вороги поневолили!» Звертаючись до молоді в храмі, проповідував: «Ви, юні друзі мої, — майбутнє України. Зберігайте в серцях своїх добрі науки батьків і вчителів ваших. Пам'ятайте слова вашого великого педагога Костянтина Ушинського, що найбільший скарб на землі — людина з чистим серцем. Майте в серцях своїх любов до Бога й до своєї вітчизни України, а серце, сповнене такою любов'ю, пам'ятайте, ніколи не старіє».

У церковному житті було здійснено багато демократичних нововведень. УАПЦ швидко завойовувала авторитет у вірян. Уже в 1921 р. УАПЦ мала 1500 парафій, 30 єпископів і 30 церковних рад, які на демократичних засадах, за участі парафіян вирішували всі церковні справи. Найбільше громад УАПЦ було на Київщині та Поділлі. До неї стали приєднуватися українські парафії в Америці та Європі.

5. Великий терор

Піком масових репресій стали 1937–1938 рр. З весни 1937 р. Сталін особисто розпалював істерію проти «ворогів народу» і саботажників, шпигунів і диверсантів. Улітку 1937 р. було визначено, що в найближчі чотири місяці підлягають викриттю та репресіям 269 тис. «ворогів народу», з них: 76 тис. має бути розстріляно, а 193 тис. ув'язнено. У 1938 р. ліміт репресованих для УРСР було збільшено ще на 36 тис. осіб. Водночас від місцевих керівників вимагали перевиконання затвердженого плану. Хто не демонстрував наполегливості, ризикував і посадою, і життям.

Великий терор — період в історії УРСР і СРСР 1937–1938 рр., що характеризується максимальним посиленням сталінських репресій.

Наприкінці 1938 р. хвиля репресій почала спадати. Українські партійці за роки українізації були винищені майже повністю, знищено майже всіх делегатів XVII партз'їзду. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраних у червні 1937 р. до наступного року, були репресовані 56, а з 11 членів політбюро ЦК КП(б)У — 10.

Загалом у ході масових репресій з 1933 по 1938 р. в УРСР було репресовано 360 тис. осіб, були винищені всі виявлені каральними радянськими органами учасники українських визвольних змагань.

Історичне джерело

Сталінський терор вжахнув навіть російську еміграцію, хоча відродження більшовиками Російської імперії під назвою «СРСР» вони схвалювали. Так, історик **С. Мельгунов** писав: «...Не можна пролити більше людської крові, ніж це зробили більшовики, не можна собі уявити більш цинічної форми, ніж та, якої набув більшовицький терор. ...Це такий відвертий апофеоз умертвіння як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада у світі».

Биківня та інші місця масових поховань жертв репресій. У незалежній Україні відновлюється пам'ять про невинно замордованих українців. Поблизу колишнього селища **Биківня** на околиці Києва створено меморіальний комплекс «Биківнянські могили». Тут знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових репресій, де наприкінці 1930-х — у 1940-х роках таємно проводили масові поховання розстріляних і закатованих.

Нині встановлено 18 місць масового поховання жертв сталінських репресій, які старанно приховувала радянська влада. Окрім обласних центрів, місця поховань жертв репресій є чи не в кожному райцентрі. Дослідники стверджують, що поховання є неподалік або безпосередньо поряд приміщень, де колись «таборилося» НКВС.

Дуже багато місць поховань закатованих українців знаходиться й на території сучасної Російської Федерації. Найвідомішим серед них є лісове **урочище Сандормох у Медвеж'єгорському районі Республіки Карелія**. Тут поховано 198 розстріляних в'язнів Соловецького табору — цвіт української культури та науки 1920–1930-х років.

Урочище Сандормох (Республіка Карелія). Сучасне фото. Не проходьмо байдуже повз ці місця!

Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму. Порушивши насамперед міжнародне право націй на самовизначення, у завойованих державах більшовики створили гнітючу атмосферу свавілля. «Що захочемо, те й зробимо», — нахабно заявляли в очі своїм жертвам активісти колективізації, адже знали, що дану ними «характеристику» на несправедливо розкуркуленого районна влада неодмінно затвердить. Потрапивши в жорна нелюдських знущань, подільський колгоспник О. Собчук викрикнув слідчому, що той ганьбить сталінську конституцію. «Тоді Антонов підскочив до мене, ударив кулаком в одне вухо: «Ось тобі конституція!», а потім — у друге вухо: «А це тобі — право...»»

§ 17. Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму

Тоталітарний режим у СРСР порушував права людини систематично: на свободу думки, слова, сумління; право на вільну працю й винагороду за неї; на вільний вибір місця помешкання; на гідні умови життя. Невинних людей позбавляли права на саме життя.

Контроль за людиною був всеохопним. Підмітивши це, в'язні ГУЛАГу (рос. Главное управление лагерей) сумно жартували, що «утікати із СибЛАГУ сенсу немає, адже потрапиш у СоветЛАГ». Відвертим порушенням прав людини стали репресії проти «членів родин ворогів народу». Жінок відправляли в концтабори, позбавляли роботи, вимагали розлучитися й публічно зректися чоловіків. Дітей відправляли в дитячі будинки, примушували зректися своєї рідні.

6. Конституція УРСР 1937 р.

Конституція УРСР була дзеркальним відображенням Конституції СРСР 1936 р. Зміст її перших статей викликав хвилю бурхливих емоцій. Адже вона юридично фіксувала факт знищення експлуататорських класів і перемогу соціалізму. Разом з тим вона змінювала механізм виборів, тобто механізм формування влади. Замість нерівних, багатоступеневих, відкритих виборів диктатури пролетаріату запроваджували демократичні: рівні, прямі й таємні, влада проголошувала лише ради, а про компартію навіть не згадували.

З першого погляду здавалося, що радянський тоталітаризм підписує собі вирок. Достатньо було виборцям обрати в парламент тих, кого вони бажали, а не запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей, і суспільство вільне!

Проте Сталін і підвладний йому державно-партійний апарат зуміли зберегти реальну владу. З цією метою з виборчої процедури вилучали поняття «альтернативна кандидатура». Виборчі комісії мусили реєструвати на одне депутатське місце лише одного кандидата від т. зв. «блоку комуністів і безпартійних». Висування незалежного кандидата карали відповідною статтею кримінального кодексу.

Сам бюлетень був підступно спрощений. На ньому друкували прізвище лише одного кандидата. У бюлетені були відсутні слова «згодний» чи «незгодний», одне з яких треба було викреслити. Тому потреби відвідувати кабінку для слухняного виборця не існувало. Вона була потрібна лише тим, хто мав намір викреслити запропонованого партією кандидата.

Сталін зволікав з виборами до грудня 1937 р. Припускають, що, побоюючись волевиявлення виборців, він навесні 1937 р. і розпочав великий терор. Лише морально зламавши виборців масовим терором, їм довірили вкинути в урни виборчі бюлетені. В обстановці репресій майже не було сміливців, які б зайшли в кабінку для таємного голосування.

Як наслідок, в УРСР проголосували за «партійних» кандидатів. Серед «обраних» депутатів найчастіше фігурували службовці (24,7 %) і росіяни (36,5 %). Це свідчило, що панівне становище посіла компартійно-державна номенклатура, а Конституція стала засобом узаконення *сталінізму*.

Сталінізм (сталінський режим) — крайня форма тоталітарного режиму, у яку виродився комуністичний режим, що характеризувалася всевладдям каральних органів і свавіллям Й. Сталіна.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «культ особи», «сталінізм», «альтернативна кандидатура», «розстріляне відродження», «великий терор».
2. На що натякалося в народному жарті щодо відкритого судового процесу над «СВУ» у Харківському оперному театрі: «Опера “СВУ” на музику ДПУ»?

3. Перерахуйте чинники формування «культу особи» Й. Сталіна. Визначте початковий та системотворчий чинник.
4. Чим небезпечними для сталіністів виявилися кобзарі й лірники та їхні «контрреволюційні інструменти»?

5. Сталіна в партійних колах називали «Чингісханом з телефоном». Що вони мали на увазі, що допомогло йому перемогти опонентів?
6. Поясніть, чому номенклатура всіляко звеличувала Сталіна, називаючи його «генієм усіх часів і народів», «вождем та учителем» «зброєносцем Ілліча», «корифеєм усіх наук», «орлом Радянського Союзу», «великим машиністом локомотиву історії» тощо.

7. Розкрийте механізми маніпулювання законами, за допомогою яких Сталін нівелював антитоталітарний потенціал Конституції СРСР 1936–1937 рр.
8. Чому так сталося, що інтелігенція, яка переважно знаходилася в моральній опозиції до царського режиму, була записана в число «ворогів радянської влади», які, мовляв, палали люттям з приводу успіхів СРСР на шляху до соціалізму?

9. Що, з огляду на діяльність В. Липківського, має визначати риси громадського діяча сучасної доби?

§ 18. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- *В історії людства можна знайти прояви культури, створені в умовах свободи та несвободи. Чим, на вашу думку, вони відрізнялися?*

1. Ідеологізація національно-культурного життя радянської України

Компартійно-радянський режим, тримаючись на підкоренні народів за допомогою державного терору, постійно шукав узаконення своєї влади у свідомості людей. Лише тоді вони б сприйняли цю владу як свою. Для цього комуністи спробували свою ідеологію зробити основою народного світогляду. Засобами цілеспрямованого прищеплення народіві комуністичної ідеології стали пропаганда, школа та її основа — культура. Так культура потрапила в центр уваги компартійно-радянського керівництва. Адже лише культура могла створити ті яскраві образи, за допомогою яких можна було відчуті й осягнути світ, знайти точки дотику між людьми та верствами різних світоглядів, щоб побачити в них не ворогів, а людей, зрозуміти й відчуті їхню правду.

Розвиток національної культури став перешкодою задумам комуністів, адже неминуче вів би до національно-державних проявів і перетворення радянських республік на незалежні держави.

Історичне джерело

Цю закономірність розумів і Сталін, застерігаючи 1926 р. тодішнього секретаря КП(б)У Л. Кагановича, що українізація може привести до відчуження української культури «від Москви», що вона розпочне «боротьбу проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму».

Щоб позбавити національні культури державотворчого потенціалу, компартійно-державне керівництво повело зі своїм найнебезпечнішим ворогом «буржуазним націоналізмом» нещадну боротьбу, назвавши її «культурною революцією». Її метою було виховання «нової» людини, відданої більшовицькому режимові, пройнятої комуністичним світоглядом з його цінностями: диктатури пролетаріату, інтернаціоналізму, ненависті до класових ворогів тощо.

Ідеологічний наступ на українську культуру здійснювався за відомою сталінською формулою — «національна за формою та соціалістична за змістом», тобто витвір українського митця мав право на життя, якщо пропагував цінності комуністичного світогляду, а точніше — звеличував компартійно-радянське керівництво, згуртовував навколо нього народ. Усе інше — це ворожий націоналістичний ухил. Водночас творчим людям не дозволяли звертатися й до загальнолюдських цінностей, чіпляючи ярлик «ідеологічної прихильності до буржуазної Європи». Якщо ж автор критикував представників влади за бюрократизм, пихатість, некомпетентність, то його звинувачували в троцькізмі, меншовизмі, антирадянщині.

Боротьба з українським націоналізмом могла набувати і форм відвертого російського шовінізму. Так, секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь обґрунтував теорію боротьби в Україні двох культур: російської — «пролетарської, передової» та української — «селянської, відсталої». Зрозуміло, що в цій боротьбі більшовики мали підтримати російську культуру.

Ідеологізація опиралася на постійний контроль влади за митцями, цензуру Головліту, вилучення з бібліотек «ідеологічно шкідливої літератури», монополію на випуск художньої літератури.

Історичний факт

У 1930-і роки в УРСР заборонили ставити 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних» перекладів світової класики. До списків заборонених книжок, які підлягали вилученню, потрапила навіть казка Ш. Перро «Кіт у чоботях».

Комуністи вбачали націоналістичний потенціал навіть у народній культурі, оскільки на ній фундавалася професійна українська культура. Тому забороняли народні свята й обряди, намагалися замінити їх штучно створеними «червоними» святами.

2. Становище в галузі освіти

Протягом 1920–1930-х років радянська влада доклала значних зусиль, щоб подолати неписьменність серед дорослих.

Перепис 1939 р. засвідчив, що у віці до 50 років неписьменними залишалися лише 15 % громадян.

Відкриття трудової школи.
Фото. 1928 р.

У 1930 р. в СРСР було проголошено запровадження обов'язкового навчання всіх без винятку дітей шкільного віку. Цим кроком радянська влада, з одного боку, демонструвала себе перед світом «державою трудящих», а з іншого — охоплювала комуністичною ідеологією все молоде покоління.

Одночасно з будівництвом нових шкіл було проведено перебудову структури шкільної освіти. Початкова школа передбачала чотирирічне навчання, неповна середня — семирічне, середня — десятирічне.

У середині 1930-х років було проведено ряд перетворень, які нині сприймаються як традиція: 1 вересня визначено як єдиний день початку навчального року, встановлено тривалість уроку — 45 хв. Учителів зобов'язали дотримуватися програм і підручників.

Вища школа. В УСРР було відроджено систему університетської освіти. У 1933 р. відновили роботу Київський, Дніпропетровський, Одеський та Харківський університети, які створювали найкращі можливості для науково-дослідної роботи та підготовки фахівців. У 1934 р. було встановлено наукові ступені кандидатів і докторів наук, учені звання доцентів і професорів. У 1935 р. було скасовано обмеження до вступу за соціальним походженням, проте запроваджено обмеження для дітей «ворогів народу».

Напередодні Другої світової війни число студентів у 4,6 раза перевершило дореволюційну кількість. Однак їхній професійний та культурний рівень залишався досить невисоким. Розвиток освіти все більше гальмували репресії. У листопаді 1933 р. партійний пленум ЦК КП(б)У визнав, що майже 10 % учителів було безпідставно віднесено до «класово ворожих елементів». Число ж репресованих педагогів у прикордонних районах сягнуло 30–40 %.

3. Досягнення науки та гальмівні чинники її розвитку

Провідною науковою установою в 1930-х роках залишалася ВУАН (у 1936 р. перейменовано на Академію наук УРСР). Її президентом у 1930 р. став відомий учений-біолог *О. Богомолець*. Того ж року було перебудовано структуру академії. На основі сотень кафедр, розрізаних лабораторій і невеличких інститутів було створено 21 науково-дослідний інститут. Це розширило можливості для наукових пошуків. З іншого боку, завдяки НДІ тоталітарний режим отримав можливість посилити централізацію й контроль у науковій сфері.

Центром теоретичної фізики світового рівня став Український фізико-технічний інститут (УФТІ). У 1931–1932 рр. тут працював І. Курчатова, саме тут Л. Ландау створив класичну працю з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. група фізиків у складі К. Синельникова, О. Лейпунського, А. Вальтера, Г. Латишева вперше розщепила ядро атома літію швидкими протонами.

Нові напрями в хімії розвивалися завдяки дослідженням О. Бродського та Л. Писаржевського. Визначні відкриття в біології зробили О. Богомолець, М. Холодний, І. Шмальгаузен та ін.

На нові висоти підняв світову математичну науку «поет німого числа» академік М. Кравчук, який перший в Україні почав писати математичні праці українською мовою, за що був оголошений «націоналістом» і репресований у 1937 р. Написані ним наукові праці широко використали американські автори першого у світі комп'ютера, американські та японські розробники телебачення.

На 1930-і роки припадає розквіт наукової творчості талановитого вченого-винахідника Ю. Кондратюка (О. Шаргея). Його ідеї були втілені в розвиток електричної, висотнобудівної, ракетно-космічної галузі майбутніх десятиліть.

Михайло Кравчук

Історичний факт

2002 р. ЮНЕСКО внесла ім'я М. Кравчука до переліку найвидатніших людей світу.

«Коли березневого світанку 1968 року я схвильовано слідкував на мисі Кеннеді за стартом ракети, що повинна була понести корабель «Аполлон-9» у напрямку до Місяця, я думав про українця Юрія Кондратюка, котрий розрахував трасу, якою мали летіти троє наших астронавтів», — згадував один з авторів місячної програми **Дж. Хуболт**.

В Україні розвивалися й дослідження в галузі техніки. Є. Патон з учнями розробив теорію зварювання та зварних конструкцій. У 1934 р. Академія поповнилася Інститутом електрозварювання та Інститутом гірничої механіки.

У медичній науці всесвітньої слави зажив офтальмолог В. Філатов.

4. Митці «розстріляного відродження» та апологети соцреалізму

Мистецькі спілки в 1920–1930-х роках. Бурхливий розвиток української культури сприяв створенню численних об'єднань, гуртків і студій. Так, у Києві сформувалася група неокласиків, які прагнули збагатити українську літературу найяскравішими європейськими здобутками. Вони не визнавали низькопробної масової літератури, написаної на потребу дня. До неокласиків належали такі майбутні знаменитості, як О. Бургардт (Юрій Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський. Ідейним натхненником групи був професор, літературний критик і перекладач *М. Зеров*.

У Харкові сформувалися спілки селянських письменників «Плуг», пролетарських письменників «Гарт». У середині 1920-х років М. Хвильовий та М. Яловий заснували Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). До неї ввійшли: М. Бажан, О. Довженко, М. Куліш, П. Панч, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, Ю. Яновський, які запе-

Микола Зеров

речували казенно-бюрократичний підхід до творчості. Натхненником організації був *М. Хвильовий* — талановитий прозаїк, поет, критик і публіцист. У дискусії про шляхи розвитку української літератури в 1925 р. він проголосив гасло «Геть від Москви!», маючи на увазі недопустимість некритичного копіювання російських зразків, спрямованість на національні творчі теми й ідеї. Звинувативши його в націоналізмі, влада примусила ВАПЛІТЕ на початку 1927 р. виключити М. Хвильового зі свого складу. Через рік організація саморозпустилася.

Намагаючись витіснити з літератури «старих» митців, більшовики в 1930 р. оголосили всесоюзний призов у літературу робітників-ударників. До літературних гуртків було залучено майже 2 тис. робітників. Щоб навчити їх основ літературної творчості, було видано посібники з настановами про те, як писати романи, повісті, поеми, публіцистичні твори тощо. Проте експеримент не вдався.

Щоб поставити літературну творчість в УСРР під контроль партії, у **червні–липні 1934 р.** було проведено *I з'їзд письменників України* й створено *Спілку письменників України*. У творчі спілки було також об'єднано й інших митців. За допомогою спілок письменників, художників, композиторів, театральних діячів влада підпорядковувала художню творчість вимогам соцреалізму. Партійні чиновники з ідеологічних відділів отримали можливість впливати на вибір теми, визначати провідні ідеї, форму творів. Незважаючи на складні умови, творчі особистості продовжували працювати.

У цей час вийшли друком поетичні збірки П. Тичини «Вітер з України», «Чуття єдиної родини». Однак, на думку літературних критиків, за умов пристосування до вимог соцреалізму талант поета суттєво потьмянів.

Півроку відсидів у в'язниці М. Рильський, однак не зрадив своїй музі. Його поетичні збірки «Київ», «Літо», «Україна», «Збір винограду» належать до високих зразків української поезії міжвоєнного періоду.

На театральній сцені продовжували свою діяльність корифеї українського театру М. Садовський та П. Саксаганський, А. Бучма, С. Ватуля, В. Добровольський, Н. Ужвій, Г. Юра. Усесвітньої слави зажили оперні співаки І. Паторжинський, Б. Гмиря, М. Гришко, співачки М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко та ін.

Водночас над митцями тяжіла примара **соціалістичного реалізму**. Через тиск влади митці, заради виживання, мусили на замовлення радянської влади зображати історію сфальсифікованою, дійсністю — лакованою та безконфліктною, а головних героїв — осяяними комуністичними ідеями тощо.

Зрозуміло, що життєві реалії жорстокого комуністичного режиму залишалися поза межами художніх творів. Авторів змушені були прославляти більшовицьку партію, Сталіна та його найближче оточення, соціалістичне будівництво. Це була своєрідна данина тоталітарному режимові, яку сплачували письменники за можливість жити. Наслідком цього була глибока корозія таланту, особисті драми.

Соціалістичний реалізм (соцреалізм) — єдиний офіційно дозволений «творчий метод» зображення соціалістичної дійсності на догоду компартійно-радянській владі, що панував у СРСР з 1930-х років.

Ті, хто не міг чи не бажав пристосовуватися, зазнали репресій. Більшість з них увійшли до когорти митців «розстріляного та замордованого відродження».

5. Кінематограф. Олександр Довженко

1930-і роки стали періодом утвердження українського кіномистецтва. У Києві було збудовано найбільшу в Європі кіностудію. Протягом 1929–1937 рр. Київська й Одеська кіностудії випустили 180 фільмів різних жанрів. Визначне місце серед них належить кінофільмам «Звенигора» (1927), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) режисера *Олександра Довженка*. Це були картини нового стилю. Вони засвідчували любов режисера до рідної землі та народу. Творчість О. Довженка на тривалий час стала видатним явищем українського та світового кіномистецтва. Англійська газета «Обсервер» у вересні 1930 р. визнала його фільм «Земля» найвидатнішим серед тих, які були створені в СРСР. На міжнародному кінофестивалі 1958 р. в м. Брюсселі цей фільм був названий серед 12 найкращих.

З появою звукового кіно в Україні зародився новий жанр кіномистецтва — документальне кіно. З'являються фільми на історичну й історико-революційну тематику, екранізації класичних, драматичних та оперних спектаклів. Одночасно з прокату зняли прославлені фільми О. Довженка. Уникаючи репресій, 1933 р. він переїхав до Москви, де зняв кінокартини «Аероград» (1935), «Щорс» (1939). У них проявилися ті ознаки соцреалізму, які нав'язувала радянська влада.

Особистості

Олександр Довженко (1894–1956) народився на хуторі В'юнище Сосницького повіту Чернігівської губернії (нині в межах смт Сосниці) у багатодітній селянській родині. Освіту здобув у Сосницькому 4-класному народному училищі та Глухівському учительському інституті. Працював учителем. Служив в армії УНР.

У грудні 1919 р. заарештований, звільнений за сприяння УКП (боротьбистів). На початку 1920 р. — член партії боротьбистів. У 1921 р. — секретар Київського губернського відділу народної освіти. 1922–1923 р. був на дипломатичній та консульській службі у Варшаві та Берліні. Працював художником-карикуристом у кількох українських періодичних виданнях. Був членом спілки «Гарт». У кінематографі — з 1926 р. Свої найвидатніші фільми зняв на початковому етапі творчості. Протягом 1933–1940 р. працював у Москві. У 1941–1945 рр. працював фронтовим кореспондентом, публіцистом, кінорежисером.

6. Антицерковна політика влади та її наслідки

Розуміючи, що церква перебуває в моральній опозиції до радянської влади, вона розпочала репресивну антицерковну політику. Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (1918) позбавив церкву та релігійні громади прав юридичної особи, проголосив націоналізацію церковного майна.

Знищення церковних дзвонів. м. Немирів.
Фото. 1931 р.

Дзвін з Володимирського собору.
м. Київ. Фото. 1929 р.

Конституція УСРР 1919 р. позбавила церковний клір виборчого права, перетворивши священників на неповноправних громадян.

Зміст антицерковної політики визначила програма РКП(б) (1918). Вона розглядала релігійність як «релігійні забобони» і націлювала комуністів на створення умов для їхнього повного відмирання. З цією метою в усіх партійних комітетах, починаючи від центрального, було створено антирелігійні комісії, які активно насаджували войовничий атеїзм і підривали авторитет усіх конфесій. Церкву поступово витіснили з усіх верств суспільного життя, забороняючи ведення релігійної пропаганди та будь-якої діяльності, за винятком богослужінь. Духівництво обкладали непосильними податками, забороняли збирання пожертвувань для придбання богослужбових предметів чи господарських потреб, збори віруючих, підозрюючи їх у контрреволюційних змовах. Для боротьби з церквою більшовики використали голод 1921–1923 рр. Під гаслом надання допомоги голодуючим, вони вилучали церковні коштовності.

До антирелігійної боротьби влада відкрито залучила школу. Для пропагандистського тиску на священників і віруючих було створено Спілку безвірників. Вона проводила карнавали: молодь переодягалася у священників. Ідучи вулицями, розігрувала вистави, вигукувала атеїстичні «жарти». Цими заходами комуністи намагалися висміяти, принизити церкву й водночас деморалізувати молодь, привчити її до цькування беззахисних людей з іншими цінностями.

До кінця 1920-х років було закрито більшість монастирів, а священників заслано, закрито або знищено майже 80 % сільських церков.

Ліквідація УАПЦ. Несподівано швидке наростання авторитету УАПЦ занепокоїло комуністів. За церквою було встановлено таємний нагляд. У жовтні 1924 р. в усі округи було розіслано шифрований таємний циркуляр. Він застерігав, що «гастролюючий митрополит» В. Липківський та його сподвижники «проповідують різні ворожі радвладі ідеї українського націоналізму», а тому діяльність УАПЦ «особливо небезпечна». Боячись, що національна церква сприятиме відродженню Української держави, комуністи розгорнули справжнє цькування

§ 18. Культура України в міжвоєнний період

церкви. Більшовицька преса почала звинувачувати УАПЦ у «націонализмі» та «петлюрівщині». В. Липківському забороняли виїзд з Києва. Якщо ж він порушував заборону, його заарештовували, забороняли виступати з проповідями. З шести років духовного очільництва майже половину часу митрополит перебував під заборonoю виїзду. Незважаючи на це, В. Липківський відвідав понад 500 парафій різних сіл і міст України.

У жовтні 1927 р. ДПУ УСРР, не добираючи методів, примусила священників скликати другий Всеукраїнський православний церковний собор, який звільнив В. Липківського від керівництва церквою.

У січні 1930 р. працівники ДПУ змусили 50 єпископів і священників УАПЦ зібратися на ще один надзвичайний собор і виступити з написаною під диктовку каральних органів заявою про самоліквідацію. Це не порятувало священників від репресій. Протягом 1930–1934 рр. було заарештовано 24 із 34 єпископів УАПЦ, ще 8 зникли без суду та слідства. За ними на страти чи до сибірських таборів пішло все рядове священство, усі активні вірні УАПЦ.

Незважаючи на терор, майже 300 парафій Української православної церкви продовжували діяти майже до 1936 р.

Розправляючись з церковною організацією, держава не могла викоринити віру з душ більшості старшого покоління. У свідомості молодих людей атеїзм насаджувався більш успішно. Саме з них влада зуміла сформувати покоління радянських людей, позбавлених віри в Бога, а разом з нею й багатьох моральних засад, що зміцнюють, очищують і звеличують людину.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «петлюрівщина» в літературі», «ідеологічна прихильність до буржуазної Європи», «соціалістичний реалізм».
2. Назвіть найвидатніші імена з когорта митців «розстріляного відродження».
3. Назвіть імена найвидатніших учених та їхні здобутки.

4. Перерахуйте зміни в середній та вищій школі міжвоєнного періоду.
5. Визначте мистецькі спілки 1920–1930-х років. Укажіть на їхні особливості.
6. Виокремте ключові моменти розквіту та знищення УАПЦ.

7. Визначте риси соцреалізму. Поясніть, чому перехід митців на критерії соцреалізму призводив до «корозії таланту».
8. Чому розвиток української культури, підтримка народних традицій розцінювалися комуністами як «націоналістичний ухил» і «петлюрівщина»?

9. Визначте, яку роль відводили культурі компартія та радянська влада.
10. Систематизуйте засоби, які використовувала компартійно-радянська влада в боротьбі з релігією.

11. Кожна традиція має свій початок. А що з громадського життя ви хотіли б бачити традиційним? Які умови потрібні для утвердження вашої традиції?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя

1. Ознайомтеся з історичним нарисом. Визначте риси ідеальної радянської людини та характерні ознаки соціально-психологічної атмосфери тодішнього повсякдення.

Проводячи соціальні експерименти над народами СРСР, російські більшовики нав'язували масовій свідомості стереотип «радянської людини» як частини «єдиного радянського народу». Узагальнений образ радянської людини — це налаштованість на «трудовий подвиг», зосередженість на перевиконанні виробничих завдань. Ця людина мала бути «радянським аскетом», нехтувати принадами приватного життя, бути матеріально невибагливою, з радістю йти на жертви заради перемоги світової революції, готувати себе морально та фізично до боротьби з ворогами радянського ладу. Чеснотою вважалася й класова пильність, націленість на викриття «ворогів радянської влади» (людей з тверезими, фаховими поглядами).

«Ідеальна радянська людина» мала бути беззастережно відданою ленінсько-сталінським ідеалам, наскрізь пройнятою так званим «історичним оптимізмом», простіше кажучи, бездумно вірити обіцянкам і ненауковим прогнозам партійних вождів щодо «щасливого комуністичного майбутнього».

За умов, коли старше покоління залякали статтею кримінального кодексу про «контрреволюційну й антирадянську агітацію та пропаганду», молодь виявилася жертвою радянського ідеологічного впливу, який здійснювався через газети, радіо, кінематограф, театр.

2. Розгляньте уважно плакати перших п'ятирічок. Визначте, які риси ідеальної радянської людини прагнули використати автори.

3. Прочитайте уривок із щоденника С. Єфремова. Поясніть сутність виразу радянської доби «добровільно–принудительно». Пригадайте з тексту підручника інші джерела фінансування «соціалістичної індустріалізації».

Купівлю облігації державних позик на індустріалізацію пропаганда подавала як наслідок ентузіазму, з яким народ підтримує рішення партії.

«...Справа з позикою стоїть так, що радий би чоловік утекти, так усі дірки перекопано. Усім службовцям і робітникам через місцевками та завками просто звелено купити облігації на суму місячної платні. Мусять купувати й школярі, а як діти самі не заробляють, то це знову ж падає на батьків. Мусять брати й студенти, особливо стипендіати: тож стипендія щонайменше за місяць перейде в державну кишеню! Усі беруть, ніхто не протестує, — беруть “своєю охотою” і тільки, розходячись із зібрання, потихеньку лаються».

4. Прочитайте документи. Визначте особливості буденного життя дітей у роки колективізації, індустріалізації.

Лист, який потрапив поштою до приймальної голови ВУЦВК Г. Петровського 1 листопада 1931 р.: «Ми, учні Печерської школи Брацлавського р-ну, просимо у Вас допомоги, бо пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні й колгоспники — усі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні. Скоро наближаються Жовтневі свята, нам треба радіти, а в нас з голоду в очах пожовкло, у шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо в нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю та все, що можна їсти. З картоплі роблять горілку, а ми їсти не маємо що. За одяг і взуття ми вже мовчимо, а просимо не губити нас голодом. Ми надіємося, що радянська влада не дасть нам загинути й не буде нас годувати кулями замість хліба, як годували наших батьків царі. Ми віримо, що радянська влада нам допоможе й урятує від голодної смерті. Просять учні Мильгота, Сіроха, Москалюк, Баран, Магдич, Пилипенко, Антонишина, Вістяк та ін.».

Комісія з обстеження побуту при Київській раді в 1932 р. констатувала, що в багатьох дошкільних закладах діти просто голодували. Так, наприклад, у кооперативі по вул. Червоноармійській на дитину виділяли лише чверть фунта хліба для триразового харчування. Не вистачало жирів. На місяць на 75 дітей відпускали 7 кг маргарину.

При обстеженні дитсадка при Київській тютюновій фабриці виявилось: «Продукти надходять нерегулярно. На 30 дітей на місяць було виділено борошно — 32 кг, круп — 15 кг, цукру — 5 кг, макаронів — 5 кг». Окремі родини не могли вносити додаткових коштів, щоб закуповувати продукти на ринку, таких дітей не брали до садочка. У багатьох сім'ях жінки працювали в третю зміну, уночі, і не могли годувати своїх дітей. Діти були постійно голодними.

- *Полічіть, скільки грамів продуктів припадало на одну дитину на день.*

5. Нацьковування членів «буксирних бригад» на українське село.

• *Визначте, які риси прищеплювала партійна номенклатура представникам робітництва, за виступом М. Хатаєвича (безпосереднього керівника хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. в Україні) перед фанатичними робітниками.*

«Ви повинні приступити до виконання своїх обов’язків з почуттям суворой партійної відповідальності... Викиньте свій буржуазний гуманізм і дійте, як більшовики, гідні т. Сталіна. Бийте куркульського посіпаку, де б він не підняв голову. Це війна — або ми їх, або вони нас. Останній залишок капіталістичного сільського господарства треба знищити... Ваше завдання — здобути зерно будь-якою ціною, вичавіть його з них, де б воно не було заховане: у печах, під ліжком, у підвалах, на задніх дворах... Завдяки вам, партійним бригадам, село повинне збагнути значення більшовицької твердості. Ви мусите знайти зерно й ви його знайдете. Не бійтеся застосувати крайні заходи, партія цілковито підтримує вас. Це боротьба не на життя, а на смерть!»

6. Прочитайте інформацію про поведінку «спецконтингенту» (офіційна назва дітей репресованих) Немирівського дитячого будинку (Вінницька обл.), зафіксовану в 1938/1939 н. р. Що спонукало 14–15-літніх учнів до такої поведінки?

«Зірвали й знищили транспарант із написом “Спасибі партії, спасибі рідному Сталіну за щасливе, радісне дитинство”». Учень Й. Сочівко «каменем із рогатки знищив портрет Молотова, у портреті Сталіна виколов очі, портрет Леніна кинув на підлогу й розтоптав його». Учень Ю. Свідзинський при вивченні творчості Джека Лондона заявив: “В Америці без шуму та стахановського руху роблять чудеса, а в нас як тільки трохи щось зроблять, піднімають галасу більше, ніж зроблено”. Учень К. Велонас щодо спроби організації соцзмагання в школі сказав: “Дурнів зберуть, а вони в них, змагаючись, лізуть геть зі шкури”. Учень В. Про-нашко на пропозицію вступити до комсомолу відповів: “Я вже один раз у щось вступив, чую як до цього часу смердить”.

Група учнів заявили вихователю: “Чим були погані наші батьки? Верніть їх нам, і ваш дитячий будинок нам не потрібний, а коли ні, то ми будемо вам мстити за це все одно!” Міліціонерам, які приїхали заспокоювати бунт учнів, кричали: “Бийте лягавих! Скоро вас усіх унічтожат разом з радянською владою. Чого ви сюди приїхали? Забирайтеся звідси! Ви позабирали наших батьків, віддайте нам їх! Наших батьків забрали і нас забирають!”»

7. Життя молодих робітників у казармах і бараках.

• *Поясніть, чому радянська влада зазнала повної невдачі в реалізації плану інтелектуального та культурного росту особистості комунара. Які матеріальні передумови, на ваш погляд, мають бути в основі духовного розвитку особистості?*

Стосовно молодих робітників, які приходили в місто на «будівництво соціалізму», компартійно-радянські керівники намагалися втілити одну з головних комуністичних утопій — комунізацію побуту. Молоді робітники майже повністю звільнялися від побутових клопотів. Постільну білизну видавали та прали централізовано. Спецодяг та одяг прали заводські пральні. Одночасно працювали громадські лазні. Робітники харчувалися в заводських їдальнях і буфетах.

Утілення цієї утопії ґрунтувалося на проектах повного усупільнення побуту за зразком гуртожитку, казарми. От як описували життя та побут мешканців гуртожитків у соцмістечку «Червоний металіст» у Дніпропетровську: «У кімнати 13,5 м² проживає 5 чоловік. Усе умеблювання складається з однієї тумби та стола. Матраци рвані. Кип'ятку немає, в умивальник черга, готувати їжу немає де».

Сучасник записав у щоденнику: «А життя сіре до неможливості. Культура падає, рівень життя, навіть побутового, знижується».

8. Французький письменник Л.-Ф. Селіна про СРСР.

- *Поміркуйте, чому бідність неминуче перетворює людину на ганчірку.*

«Злиденні крамниці. Чим вони торгують? Купую мотлоху, настільки огидного, що неможливо собі уявити, що його можна було б продати ще будь-де, крім Росії. Якийсь жахливий склад вторсировини. Нікому більше не потрібний мотлох зі старих галантерейних сільських крамниць. Усе це можна було знайти у Франції в 1910 р. Коли я називаю радянські товари нікчемним мотлохом, то я нічого не перебільшую. Справді, потрібно бути генієм, щоб зуміти тут одягнутися. Їхня тканина — це справжнє клоччя, навіть нитки не тримаються. І за це треба платити! Треба визнати, що комунізм — це найбільш безжалісна, диявольська форма експлуатації простого народу! Вони постійно морять свій народ, свій “панівний клас” усією цією жахливою убогістю й роблять це цілеспрямовано та цинічно. Тут усе продумано. Вони прекрасно розуміють, що роблять! Примусити людей не думати, голодувати, вони готові знищити, стерти з лиця землі свій улюблений народ! Знущатися з нього! Не залишити на його тілі жодного живого місця! Напоїти його тугою так, щоб він захлинувся нею! Переламати йому всі кістки, прибрати до рук і перетворити на ганчірку, об яку може витирати ноги кожен, хто захоче».

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ IV

Прикриваючись позірною радянською державністю, Москва перетворила Україну на колонію.

Під приводом захисту «соціалістичної фортеці» сталінське керівництво готувало СРСР до загарбницької війни.

Меті підготовки до війни слугувала «соціалістична індустріалізація».

Джерелами індустріалізації стали грабівницьке викачування коштів із села, державна експлуатація робітників та інтелігенції.

З метою безперешкодного викачування коштів, знищення селянства як «контрреволюційного класу» та джерела націоналізму було проведено колективізацію.

Голодомор — злочинна політика сталінського режиму, геноцид українського народу.

Репресії — інструмент зламання волі всього народу та знищення його духовної еліти.

Соціальною опорою злочинної політики Сталіна була партійно-радянська номенклатура.

Розділ V

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 19–20. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ПОЛЬЩІ. УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

- Чи може бути справедливим договір держав щодо народу, представники якого не були допущені до участі в переговорах з приводу власної долі?

1. Правовий статус українських земель у складі Польщі

Унаслідок збройних інтервенцій, анексій, несправедливих рішень Паризької мирної конференції (1919–1920) і Ризького договору (1921) Західну Україну було поділено між кількома державами-загарбниками. Польщі припало найбільше — 125,7 тис. кв. км українських етнічних територій: Галичина, Західна Волинь, частина Полісся, Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина (їхня площа дорівнювала 1/3 від території тодішньої Польщі). На 1931 р. тут проживало 8,9 млн осіб, з них: 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків та 1,1 млн інших етносів.

Ще після поразки ЗУНР у польсько-українській війні територію Східної Галичини було окуповано польськими військами. Однак, згідно з нормами міжнародного права, ця територія не вважалася частиною Польщі й перебувала під протекторатом Антанти. Тому уряд ЗУНР в еміграції робив усе можливе, щоб дипломатичним шляхом відновити її незалежність. Проте **14 березня 1923 р.** Рада послів країн Антанти в Парижі, щоб зміцнити «санітарний кордон» проти російських більшовиків, погодилася на приєднання українських територій до Польщі, підтвердивши право Східної Галичини на автономію. Однак польський уряд ліквідував навіть прояви автономії австрійських часів та утворив чотири адміністративно-територіальні одиниці — *Львівське, Тернопільське, Станіславівське та Волинське воеводства* під назвою **Східна Малопольща**, або **Східні креси**.

Східні креси (польськ. *Kresy Wschodnie*, від *kres* — кордон, край, кінець) — польська назва західноукраїнських, а також західнобілоруських і литовських територій, що відійшли Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р.

2. Національна політика та міжнаціональні відносини

Польський уряд у Західній Україні поставив за мету назавжди закріпити українські землі за Польською державою, а її мешканців колонізувати протягом 25 років. Українців не допускали до державних посад, служби в поліції.

Влада взяла курс на ліквідацію чи обмеження діяльності тих закладів, які працювали на зміцнення української самосвідомості, закриваючи школи, гімназії, кафедри у Львівському університеті, філії «Просвіти».

Намагаючись обмежити вплив національно-визвольного руху Східної Галичини на Волинь і Холмщину, польський уряд створив між ними адміністративний т. з. «сокальський кордон». Водночас він підтримував регіоналізм лемків, бойків, гуцулів, поліщуків, стверджуючи, що вони не є українцями взагалі. Волинян переконували, що вони є лише національно невизначеною масою.

Для збільшення кількості польського елемента на українських територіях уряд вирішив скористатися аграрною реформою.

Історичне джерело

Прем'єр-міністр Польщі в 1919 р. пояснював сейму зміст реформи так: «Наша партія виходить із засади: скільки землі — стільки вітчизни. Земельну реформу ми розуміємо не тільки як соціально-економічне питання, а й як велику державну й національну проблему, завданням якої є розширити кордони нашої вітчизни».

3. Осадництво

Прагнучи назавжди закріпити українські землі за Польською державою, її уряд намагався збільшити на приєднаних територіях кількість поляків настільки, щоб вони з національної меншини стали панівною більшістю. На інструмент цієї політики польський уряд намагався перетворити й аграрну реформу.

Роль активних колонізаторів західноукраїнських земель, соціальної опори уряду, а за потреби й виконавців каральних акцій мали відіграти ветерани воєн 1918–1921 рр. Відзначені нагородами, люди з інвалідністю та добровольці-фронтовики безкоштовно отримували земельну ділянку площею до 45 га, щоб створити на ній садибу (осаду). Інші ветерани й охочі могли купити землю в кредит на пільгових умовах. Держава створювала осадникам сприятливі умови для придбання будівельних матеріалів і сільськогосподарської техніки.

Історичний факт

Щоб привабити на українські землі більшу кількість осадників, їх звільняли від сплати кредиту на перші п'ять років. Далі вони могли повертати кредит протягом 30 років, сплачуючи щороку за кожен гектар землі суму, що дорівнювала вартості 30–100 кг жита.

Незважаючи на хронічний земельний голод у Західній Україні — головну причину бід у українського селянства, земельні масиви, що вивільнилися внаслідок деякого скорочення великих поміщицьких маєтків, потрапили до рук осадників. Їм також надавали землю за рахунок ущемлення селянських

господарств і ліквідації сервітутів (прав громад користуватися лісами, пасовищами та водопоями). Загалом у Східній Галичині та Західній Волині цивільні й воєнізовані осадники отримали більше 600 тис. га землі, заснувавши на них 47 тис. господарств. Зазвичай вони засновували власні хутори. Уздовж стратегічних залізниць та автошляхів осадниці об'єднувалися у воєнізовані поселення. За отриману землю осадники виконували тут військову повинність із власними амуніцією та конем.

Природно, що, не отримавши землі, українське селянство поставилося до польських осадників вороже. Значна частина з них так і не зуміла налагодити господарство й повернулася на попередні місця проживання. У Західній Україні утвердитися зуміли майже 40 тис. сімей осадників.

Запровадження **осадництва** призвело до поглиблення соціальних суперечностей та загострення національного протистояння.

4. Пацифікація

Новий привід до напруження національних відносин у Західній Україні з'явився в роки світової економічної кризи, яка особливо важко позначилася на українських аграрних регіонах, підвела становище селян до соціального вибуху. Улітку 1929 р. селами Галичини прокотилася хвиля підпалів маєтків поміщиків, господарств осадників, пошкоджень ліній зв'язку. У відповідь польські націоналісти створили комітети захисту Східних кресів. З весни 1930 р. виступи селян знову посилювалися. Відбулося понад 3 тис. виступів, 160 з яких переросли на сутички з поліцією. Щоб стабілізувати ситуацію, польський уряд ужив силові антиконституційні заходи. На початку вересня 1930 р. до в'язниць було кинуте 5 тис. опозиціонерів, серед них і 130 відомих українських діячів. Саме тоді польська поліція закатувала одного з керівників ОУН Ю. Головинського.

Найжорстокішою акцією влади стала **пацифікація** (умиротворення) українських селян. Ця каральна акція тривала з 19 вересня до 30 листопада 1930 р. й мала на меті залякати селян і позбавити українські політичні сили їхньої підтримки. Поліцейські частини та кавалерійські ескадрони польських шовіністичних угруповань оточували українські села, проводили обшуки, шукаючи підтвердження участі селян у терористичних актах, а насправді самі тероризували населення: зривали дахи й підлоги, нищили меблі, інвентар, техніку, псували сільськогосподарську продукцію (змішуючи, наприклад, сіль із цукром, масло з піском, брудом, розливаючи гас), улаштовували публічні тілесні екзекуції. Унаслідок кривавих розправ над селянами, учителями, священиками загинуло 7 осіб. Загалом каральна акція охопила 325 сіл, з них — 53 були піддані повторному «умиротворенню», майже 2 тис. осіб було заарештовано та понад тисячу віддано до суду. Одночас-

Осадництво (від польськ. *osadnyk* — поселенець) — політика заселення польськими колоністами західноукраїнських і західнобілоруських земель, яку проводив польський уряд у міжвоєнний період з метою активної полонізації територій, що відійшли до Польщі за Ризьким мирним договором 1921 р.

Пацифікація (від латин. *pacificatio* — умиротворення, заспокоєння) — система заходів польського уряду, спрямована на насильницьке заспокоєння виявів соціального обурення українців; засуджена світовою громадськістю.

но в селах ліквідували відділення молодіжної організації «Пласт», фізкультурних товариств «Луг», «Сокіл», філії «Просвіт», численні кооперативи, руйнували бібліотеки, громадські центри. У Рогатині, Станіславові, Тернополі були закриті українські гімназії. У Львові польські шовіністи громили українські крамниці, кооперативи та культурні установи. Події отримали міжнародний розголос. Пацифікацію засудила Ліга Націй.

У червні 1935 р. польський уряд провів пацифікацію Волині. Вона охопила 78 сіл і призвела до нових втрат і жертв серед українців. Загалом, за підрахунками українських парламентарів, репресії в тій чи іншій формі охопили більше як 30 повітів (5 млн осіб).

Неправовим виявом пацифікації було застосування принципу колективної відповідальності всієї української громади за дії окремих її представників. Бути українцем означало бути зарахованим до політично неблагонадійних. Передплата українських газет, навчання дітей в українських школах, членство в українських організаціях, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть вишивані сорочки — усе витлумачувалося польською владою як вияв нелояльності.

Політика пацифікації як прояв національної політики польського уряду ще більше відчужила польську й українську громади.

5. Економічне та соціальне становище населення

Українські землі в складі Польської держави відігравали роль колоніального додатку, що офіційно було закріплено поділом держави на економічні складові: «Польщу А» і «Польщу Б». До першої входили корінні польські землі, до другої — західно-українські. У «Польщі А» було зосереджено 80 % обробної промисловості та 97 % виробництва електрики. У «Польщі Б» переважали видобувні галузі, які давали високі прибутки польським та іноземним власникам без значних капіталовкладень.

На стані економіки Західної України позначилося воєнне лихоліття та світова економічна криза. Як наслідок, за весь міжвоєнний час промислове виробництво функціонувало в обсягах початку ХХ ст.

Провідною складовою економіки Східної Галичини та Західної Волині було сільське господарство. За воєнні роки село втратило 20 % домівок і майже 40 % коней та корів, 77 % свиней. Головною перешкодою розвитку сільського господарства — основи економіки Галичини та Західної Волині — було велике поміщицьке землеволодіння. У руках поміщиків перебувало понад 50 % усіх орних земель краю. Через це більшість селян жила в умовах «земельного голоду», що надзвичайно звужувало внутрішній ринок Західної України. Щоб його розширити, польська влада провела аграрну реформу. Держава на добровільній основі скуповувала поміщицькі землі, ділила їх на дрібні ділянки й продавала через банк усім охочим, забезпечуючи землю насамперед осадників. Тому аграрна реформа не вирішила проблем українського селянства. 79 % сільських господарів, щоб вижити, мусли кілька місяців на рік шукати додаткову роботу.

Оскільки слабка місцева промисловість не могла забезпечити роботою надлишкову робочу силу, селяни шукали порятунку від злиднів в еміграції. За міжвоєнний період до Канади, Аргентини, США та Франції виїхало майже 200 тис. осіб. Близько 1 млн осіб щороку виїздило до Європи на сезонні роботи.

Українці становили меншість населення міст. Більшість утворювали поляки та євреї. Вони ж становили основну частину робітників промисловості та транспорту. Серед них 4 % українців.

Погіршення становища українського селянства негативно позначилося й на інтелігенції, яка становила лише 1 % від усього українства. Різко скоротилося число українських студентів в університетах Варшави, Берліна, Відня, Праги. Багато з них через економічні труднощі змушені були припинити навчання.

Низький економічний рівень згубно позначався на стані здоров'я. Людей нищили хвороби, особливо туберкульоз. Середній вік становив 36 років.

6. Українська кооперація

У складних економічних умовах колоніального визиску частина селян і містян зуміла організувати економічну самооборону, створивши широкую мережу споживчих, закупівельних, збутових, кредитних, виробничих кооперативів. Вони об'єднувалися в повітові та крайові товариства, такі як «Народна торгівля», «Сільський господар», «Маслосоюз». Товариства нараховували сотні тисяч членів. Координування й стабільність їхньої роботи забезпечував союз кооперативних спілок «Центросоюз». Від ринкових несподіванок страхувала «Резервна спілка українських кооперативів». Кооперативне товариство «Центробанк» утворило Фонд господарської розбудови, що сприяв будівництву нових господарських потужностей. Кооперативний рух став самодостатнім.

Селянські кооперативні об'єднання налагодили експорт продукції за кордони Польщі. Так, «Маслосоюз» експортував олію до Чехословаччини й Австрії. Значних успіхів на європейському ринку досягнула молочарська кооперація.

Кооперативи організували курси з різних галузей рослинництва та тваринництва, агрономії й ветеринарії, освоєння нової техніки. Кожна з кооперативних спілок мала власні україномовні видання. При них діяли сільські крамниці, філії «Просвіти», бібліотеки, читальні, дитячі садки. Виникнувши заради економічного самозахисту, кооперативи поступово перетворилися на осередки національно-

Підвода з олією.
м. Львів. Фото. 1926 р.

Крамниця «Маслосоюзу».
м. Львів. Фото. 1930 р.

патріотичного виховання, формували навички громадського самоврядування. Отже, українська кооперація стала **національною кооперацією**.

7. Українські політичні організації

Політичне життя Східної Галичини в середині 1920-х років в умовах парламентської демократії творили майже 20 українських партій та організацій. Вони поділялися на ліберальну, право- та ліворадикальну течії.

Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО). Протягом 1925–1935 рр. УНДО очолював Д. Левицький, з 1935 р. — В. Мудрий. Це була найвпливовіша й наймасовіша партія. Її основу утворювало старше покоління українських політиків, духівництво, більшість інтелігенції та частина заможних селян. Своєю метою УНДО проголосило боротьбу за самостійну й соборну Україну мирними, парламентськими засобами. УНДО підтримувала Українська греко-католицька церква (УГКЦ).

Історичне джерело

Про зміст позиції УНДО щодо майбутнього України та Польщі дає уявлення уривок промови члена УНДО **Д. Паліїва** в польському сеймі 31 січня 1929 р.: «... Ми стоїмо на єдино раціональній позиції, що Польща, якщо хоче існувати, якщо в майбутньому хоче мати підтримку українського народу, може існувати тільки на засаді самовизначення націй. Ми — не вороги Польської держави, але ми вороги тієї помилки історії, якою є Польща в сьогоднішніх кордонах».

УНДО об'єднувала навколо себе ряд фінансових, кооперативних і культурних одиниць («Резервну спілку українських кооперативів», «Просвіту», «Сокіл», «Союз українок», «Рідну школу»). Партія видавала щоденні газети «Діло» і «Новий час», часописи «Свобода», «Неділя», «Наш прапор». Порівняно з усіма українськими партіями, УНДО мала найбільше представництво в парламенті Польщі.

У 1935 р. керівництво партії на чолі з В. Мудрим зініціювало курс на «нормалізацію» польсько-українських відносин. Партія закликала припинити конфронтацію, якщо польський уряд, зі свого боку, припинить антиукраїнську діяльність. Однак після смерті Ю. Пілсудського цей курс зазнав краху через новий наступ Варшави на українство й насильне окатоличення православних Холмщини, Підляшшя, закриття всіх українських шкіл. Це призвело до занепаду УНДО.

Українська військова організація (УВО) й Організація українських націоналістів (ОУН). Причинами виникнення **українського націоналістичного руху** стали: порушення щодо українців принципу національного самовизначення, проголошеного країнами Антанти щодо народів Австро-Угорщини; очевидна безрезультативність спроб українських політиків захистити українські

Національна кооперація — система економічної самооборони дрібних і середніх господарів-українців, що, поборюючи урядові утиски й обмеження, працювала одночасно й на зміцнення української самосвідомості, набувала національних ознак.

Український націоналістичний рух — рух українського народу, що має на меті захист своїх політичних інтересів, включаючи створення власної держави, і збереження культурної самобутності.

права парламентським шляхом; крах прорадянських ілюзій; антиконституційні насильницькі дії польських властей проти українства; гостре несприйняття молодими свідомими українцями реалій колоніальної залежності Західної України, а тому й переконаність у безкомпромісних, крайніх методах боротьби. Щоб захистити інтереси українства, молоді політики обрали радикальні, включаючи й збройні, методи боротьби.

У **серпні 1920 р.** офіцери армій ЗУНР та УНР на Першому з'їзді представників українських військових організацій у Празі створили єдину **Українську військову організацію (УВО)**, яку очолив колишній командир корпусу січових стрільців армії УНР полковник *Євген Коновалець*.

Особистості

Євген Коновалець (1891–1938) народився в с. Зашкові (нині Жовківський район Львівської обл.) у вчительській родині. Навчався у Львівському університеті на юридичному факультеті. У 1910 р., будучи студентом, був заарештований за участь у створенні українського університету у Львові. Під час Першої світової війни вступив до УСС. У боях на горі Маківці потрапив до російського полону. У 1917 р. прибув до Києва з переконанням, що Українська незалежна держава відбудеться лише тоді, коли матиме власну армію. Тому включився в роботу зі створення Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. З 1918 р. — незмінний його командир. Отримав військове звання полковника армії УНР. Коли П. Скоропадський проголосив грамоту про федерацію з Росією, виступив проти гетьмана. Після саморозпуску січових стрільців 1919 р. перебував у польському таборі для інтернованих у Луцьку. Співорганізатор Другого зимового походу армії УНР. З 1922 р. — в еміграції. Ініціатор створення УВО та ОУН; перший їх голова. Був переконаний, що українці мають зробити вибір — або бути творцями, або жертвами історії.

Убитий у Роттердамі агентом радянських спецслужб.

Завданням УВО з'їзд визначив боротьбу за розбудову Української соборної самостійної держави. Діяльність УВО полягала в диверсіях на залізницях і телеграфних лініях, саботажі, експропріаціях грошей або майна державних установ, терорі проти поліцейських дільниць, представників польської влади й українських політиків, які співпрацювали з нею, підготовці антипольського повстання. Члени УВО здійснили ряд гучних політичних замахів та убивств. Серед них: невдалий замах на Ю. Пілсудського та поранення львівського воєводи К. Грабовського (1921), замах на президента Польщі С. Войцеховського (1924).

Ідеї націоналізму, активно пропаговані Д. Донцовим, підтримували багато українців міжвоєнної доби, насамперед молодь. Перше націоналістичне об'єднання сформувалося в 1921 р. в таборі інтернованих бійців УГА в м. Ліберцях. Поступово число організацій збільшувалося. Їхні члени висловлювалися за злиття в одне потужне утворення. Лідери УВО також усвідомлювали, що діяльність військових організацій — це лише складова націоналістичного руху. Утворення єдиної організації відбулося на **Першому конгресі Організації**

українських націоналістів (ОУН), що проходив 28 січня — 3 лютого 1929 р. у м. **Відні**. Для керівництва організації конгрес обрав Провід українських націоналістів (ПУН). Головою Проводу став Євген Коновалець. Офіційним виданням ОУН був часопис «Розбудова нації». Його статті дають вичерпну відповідь про ідеологію ОУН.

За основу діяльності ОУН були взяті ідеї *інтегрального*, або чинного, *націоналізму* Д. Донцова. Український націоналізм не мав ознак шовінізму чи расизму. Члени ОУН розуміли поняття «націоналізм» як патріотизм — любов до Батьківщини, захист власного народу від колонізаторської політики загарбників. Інтегральний націоналізм не закликав до поневолення інших народів, а завжди зосереджувався на захисті власного народу, нації від колонізаторської політики загарбників. Програма ОУН головним завданням визначила відновлення незалежної Української держави.

Членами ОУН ставали люди різних поколінь і занять, але насамперед старшокласники, студенти Західної України та зарубіжжя. До їхнього числа належали: відомі поети Є. Маланюк, О. Ольжич, Б. Кравців, поетеса О. Теліга та багато інших. Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала майже 20 тис. членів. За будовою ОУН була централізованою, заснованою на жорсткій дисципліні. Вона не була партією парламентського типу — діяла в умовах глибокої конспірації, застосовувала непарламентські методи боротьби: демонстрації, страйки, бойкоти, саботаж. Використовувала й збройні методи: експропріації, диверсії, терористичні акти. Усього партією було вчинено 63 замаху. Найвідомішою акцією ОУН стало вбивство в червні 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі генерала Б. Перацького на знак помсти за пацифікацію 1930 р. У відповідь польський уряд деяких учасників акції — С. Бандеру, М. Лебеда, Я. Карпинця — засудив до смертної кари, яку пізніше замінив на довічне ув'язнення. Зростання популярності ОУН спонукало радянські спецслужби до вбивства в 1938 р. Є. Коновальця. Новим головою Проводу ОУН став полковник армії УНР А. Мельник.

Олена Теліга з товаришами перед походом до окупованого нацистами Києва. м. Львів. Фото. Листо 1941 р.

Інтегральний націоналізм (український) (від латин. *integer* — цілий, єдиний, нерозривно зв'язаний та *integrare* — поновлювати) — один із різновидів європейського інтегрального націоналізму. Ідейна течія та політичний рух представників української нації, які застосовували радикальні політичні та збройні засоби заради відновлення втраченої української державності.

8. Культурне життя

Освіта. Політика примусової асиміляції українців насамперед позначилася на шкільній освіті. З 2 тис. українських шкіл, створених у 1920-х роках, у 1937–1938 рр. залишилося 360. Ще швидше відбувалася ліквідація українських шкіл на Волині: з 400 залишилося 8. Випускників українських шкіл відкрито дискримінували, не приймали до державних університетів, не дозволили відкрити український університет у Львові. Було закрито українську кафедру у Львівському університеті.

Офіційні спроби українських громадських і релігійних організацій відкрити принаймні приватний університет наразилися на заборону польських властей. Це спонукало українців восени 1921 р. заснувати Український таємний університет, який функціонував протягом 1921–1925 рр. без дозволу й проти волі польської влади. В університеті діяло три факультети: філософський, правничий та медичний. Дещо пізніше сформувався і факультет мистецтва, очолений О. Новаківським. Протектором мистецького факультету був митрополит А. Шептицький, який теж став викладачем історії мистецтва. Викладання здійснювали викладачі 58 кафедр. До університету вступило 1028 студентів. Він функціонував за фонди, зібрані студентами, пожертвовані фінансовими інституціями. На університет збирали збіжжя й селяни. Два роки (1921–1923) проіснувала Українська політехнічна висока школа.

Українська громада почала розбудовувати мережу приватних шкіл. Основну роль у цьому відіграло Українське педагогічне товариство (з 1926 р. — «Рідна школа»), яке до кінця 1930-х років створило 41 народну школу, декілька гімназій та ліцеїв. Було засновано майже 700 шкільних бібліотек. Активно діяло товариство «Просвіта». Діяльність українських товариств щодо розбудови освіти підтримували УНДО, українські кооперативи, приватні особи.

Головним осередком української науки залишалася НТШ. Не маючи фінансової підтримки уряду, воно вело значну науково-дослідну роботу. Авторитет товариства в науковому світі був високим. Іноземними членами НТШ були фізики А. Ейнштейн, М. Планк, математик Д. Гільберт та ін. У секціях і комісіях працювало понад 200 вчених, роботи яких здобули визнання в усьому світі: літературознавець М. Возняк, економіст І. Витанович, географ В. Кубійович, музикознавець Ф. Колесса та багато інших. НТШ видало «Атлас України і суміжних земель», у 1930–1935 рр. з'явилася тритомна «Українська загальна енциклопедія», підготовлена переважно силами НТШ.

У мистецькому житті відомим було ім'я *І. Труша* — мистецтвознавця, публіциста, пейзажиста, портретиста, автора прекрасних портретів діячів української культури: Лесі Українки, М. Лисенка, І. Франка, М. Грушевського.

Яскраво проявився талант молодого *Ніла Хасевича*, відзначеного почесною нагородою «Ватикан» за картину «Прання» (1931) і почесним дипломом Варшавської академії мистецтв за портрет «Мазепа» (1932).

Яскравою індивідуальністю став *О. Новаківський* — обдарований постмодерніст. Відомі його твори: «Автопортрет», портрет дружини «Моя муза», низка квіткових триптихів, пейзажі.

У міжвоєнний період стан культури характеризувався збереженням національної самобутності та формуванням кадрів української інтелігенції.

9. Просвітні організації краю

Протягом міжвоєнного періоду працювали такі установи й організації, як «Рідна школа», «Взаємна поміч українських учителів», товариство «Українські наукові виклади ім. П. Могили», протиалкогольне товариство «Відродження», ремісниче товариство «Зоря», різноманітні студентські організації. Вони влаштовували з'їзди, конференції, доповіді, лекції та видавали відповідну літературу.

Найпотужнішим центром організації національно-культурного життя залишалися товариство «Просвіта» у Львові та його філії в містах Галичини. Вона видавала періодичні видання «Народна просвіта», «Аматорський театр», щомісячник «Життя і знання». Водночас друкувала різноманітні посібники науково-популярного змісту. Набагато важче було вести просвітницьку діяльність на північно-західних теренах Холмщини, Підляшшя, у відгородженій «сокальським кордоном» Західній Волині. Проте й там «Просвіта» зуміла відкрити свої філії.

10. Андрей Шептицький

Неповторний вплив на громадське життя Західної України продовжував справляти львівський митрополит Андрей Шептицький. Після арешту в 1914 р. і трьох років перебування в російському засланні він у вересні 1917 р. повернувся до Львова. У жовтні 1918 р. як член Української національної ради працював над проголошенням ЗУНР. За це польські власті інтернували його у власних володіннях на Святоюрській горі. Протягом 1921–1922 рр. як посол Папи Римського відвідав українських католиків у Північній та Південній Америці. Під час подорожі Європою та Америкою зустрічався з прем'єр-міністром Великої Британії Д. Ллойд Джорджем, президентами Франції Р. Пуанкаре та США В. Гардінгом, урядовцями Канади. І політикам, і світовій громадськості намагався донести правду про жахливе становище західноукраїнців. Після повернення додому польська влада у вересні 1923 р. заарештувала А. Шептицького на кордоні й утримувала в Познані. Лише завдяки заступництву Папи Римського він був звільнений і в січні 1924 р. повернувся до Львова. Багато сил митрополит віддавав науковій діяльності. 1921 р. він відкрив у Римі Українську історико-церковну місію з метою пошуку та публікації документів з історії України. 1925 р. митрополит був обраний дійсним членом НТШ по філологічній секції. 1928 р. на базі греко-латинської семінарії створив греко-латинську богословську академію у Львові, що стала єдиним у Польській державі українським вишем. Засуджував терор польського уряду проти українців під час проведення пацифікації, поїхав до Варшави, проте польські урядовці його не прийняли. У липні 1933 р. разом з іншими єпископами засудив Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР. Організував збирання харчів для голодуючих, проте радянська влада не дозволила прийняти цю підтримку.

А. Шептицький послідовно заперечував політичний терор. 1932 р. свою позицію з цього приводу виклав у «Слові до української молоді» та ін. Він засуджував

Андрей Шептицький

також сталінський комуністичний режим, тотальний терор проти українців в УСРР і 1936 р. опублікував послання «Пересторога перед небезпекою комунізму». Як ширий прихильник відновлення Української держави, привітав проголошення незалежності Карпатської України в 1938 р. Хоча А. Шептицький очолював греко-католицьку церкву, він засудив нищення польським урядом православних церков на Холмщині, Підляшші, Поліссі та Волині, оскільки завжди виступав за порозуміння й миротворення між східною та західною церквами.

11. Українська політична та трудова еміграція

Політична еміграція утворилася внаслідок залишення України десятками тисяч активних учасників подій 1917–1921 рр., науковою та культурною інтелігенцією.

Одним з найчисленніших центрів української політичної еміграції став Відень. Тут продовжували працювати Д. Донцов та інші члени СВУ, В. Липинський, В. Винниченко. Наприкінці 1919 р. М. Грушевський заснував тут Український соціологічний інститут. У січні 1921 р. розпочав роботу Український вільний університет (УВУ).

Сюди переїхав і уряд ЗУНР, керований Є. Петрушевичем. Завдяки його дипломатичним зусиллям у лютому 1921 р. Ліга Націй спеціально розглянула справу Галичини й визнала, що Польща є лише фактичним військовим окупантом Галичини, а її сувереном виступають держави Антанти. Прагнучи закріпити успіх, 30 квітня 1921 р. Є. Петрушевич подав на розгляд держав Антанти проект «Основи державного устрою Галицької республіки». За прикладом Швейцарії пропонувалося затвердити однакові права для українців, поляків та євреїв. Проте в березні 1923 р. Рада амбасадорів Антанти все-таки визнала польський суверенітет над Східною Галичиною. Є. Петрушевич розпустив еміграційний уряд ЗУНР.

У листопаді 1920 р., унаслідок виїзду за Збруч уряду УНР, новий центр політичної еміграції сформувався в Польщі в м. Тарнуві. З підписанням у березні 1921 р. Ризького договору уряд УНР утратив статус еміграційного, а польський уряд припинив підтримку української політичної еміграції.

На потужний центр української еміграції перетворилася *Прага*. Цьому посприяла політика президентів Чехословаччини Т. Масарика та Е. Бенеша, які шукали шляхів зміцнення слов'янства перед загрозою пангерманського наступу на Чехословаччину.

До Праги переїхав УВУ, який отримав статус повноправного європейського університету. У Подєбрадах працювала Українська господарська академія. У 1923 р. у Празі розпочав роботу Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова.

З другої половини 1920-х років почала розвиватися еміграція в *Німеччині*. 1926 р. в Берліні запрацював Український науковий інститут. Тут діяв гетьманський осередок на чолі з П. Скоропадським, а після саморозпуску уряду ЗУНР до Берліна переїхав Є. Петрушевич. Певний час у Берліні знаходилася штаб-квартира ОУН Є. Коновальця, Української військової організації (УВО).

§ 19–20. Українські землі в складі Польщі. Українська еміграція

З другої половини 1920-х років одним з центрів еміграції стає *Франція*, куди переселилися тисячі українців з Польщі й інших країн. До Парижа переїхали С. Петлюра та деякі установи еміграційного уряду УНР.

Ідейні течії. У колі емігрантів, які гуртувалися навколо П. Скоропадського, успішно розвивався консервативний та монархічний напрями української політичної думки. Їхнім найвидатнішим представником став *В. Литинський*. Діячі уряду УНР доби Директорії залишилися прихильниками національно-демократичної ідеології. Соратники М. Грушевського стояли на народницько-соціалістичних позиціях. Націонал-комуністичні ідеї переважали в середовищі В. Винниченка, поки він не зайнявся літературною роботою. Саме йому належить передбачення, зроблене вже в 1926 р., що «з червоного більшовицького яйця вилуплюється фашизм». Найпотужнішою стала радикально-націоналістична течія, за основу якої було взято ідеологію українського інтегрального націоналізму Д. Донцова.

Трудові емігранти з України в післяреволюційний час продовжували їхати насамперед до Канади (70 тис. осіб). Погіршення ситуації в сільськогосподарських районах спрямували їх на підприємства Вінніпега, Торонто, Монреалю. 10 тис. українців знайшли роботу в США. 40 тис. осіб перебралися до Аргентини, яка потребувала робочих рук для заселення та освоєння великих територій. 30–40 тис. західних українців емігрували на північ Франції, де знайшли роботу на вугільних шахтах і заводах біля м. Меца.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «Східні креси», «осадництво», «пацифікація», «інтегральний націоналізм».
2. Покажіть на мапі українські території в складі держав-сусідів, «сокальський кордон», центри української політичної та трудової еміграції.

3. Визначте причини формування українського інтегрального націоналізму.
4. Визначте ідейну спрямованість центрів української політичної еміграції.
5. Виокремте найвищі досягнення української еміграції на політико-дипломатичній та культурно-науковій нивах.
6. Охарактеризуйте життєвий шлях Є. Коновальця, А. Шептицького.

7. Поясніть, як українська кооперація перетворилася на національну.
8. Визначте, яких втрат зазнало культурне життя Галичини та Волині в міжвоєнний період, яких успіхів досягли митці й науковці протягом цього часу.

9. Охарактеризуйте статус українських земель у складі Польщі 1919–1939 рр.
10. Визначте сутність національної політики польського уряду. До яких міжнародних відносин вона призвела?
11. Обґрунтуйте колоніальний характер політики польського уряду стосовно Західної України.

12. Знаючи про українсько-польське протистояння та ненависть у минулому, що б ви нині запропонували для цивілізованих відносин між країнами.

§ 21. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РУМУНІЇ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

- Подумайте, які обставини надавали сенсу боротьбі слабких проти сильних.

1. Українські землі в складі Румунії

Скориставшись розпадом Австро-Угорщини та військовими поразками ЗУНР та УНР, Румунія в березні 1918 р. анексувала Бессарабію, уключаючи Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський повіти, заселені переважно українцями, у листопаді 1918 р. — Північну Буковину з центром у Чернівцях і частину Мараморощини (Сигетщини). На цих територіях проживало 1,3 млн українців, які часто використовували назву, збережену з часів Русі-України — *русини*.

Протягом 22-річного перебування під владою Румунії українці зазнали жорсткої денаціоналізації, румунізації, ізоляції від решти світу, були позбавлені будь-якої автономії. У Північній Буковині окупаційна влада зберігала надзвичайний стан протягом 1919–1928 рр. З 18-ї до 6 год було заборонено з'являтися на вулицях. Цензура охоплювала навіть приватне листування. Поширення українських ідей, випуск листівок і газет без дозволу каралися смертю або довічною каторгою. Усіх запідозрених у зневазі до румунської держави позбавляли виборчого права. Як наслідок, усього 10 % виборців могли скористатися виборчим правом.

Наприкінці 1920-х років тиск на українців послабився, але в 1937 р. знову посилювався. У Буковині було запроваджено надзвичайний військовий стан. За невикористання румунської мови влада звільняла з роботи, віддавала до військового трибуналу. Чимало українців було позбавлено громадянства. Це позбавляло права володіти землею, навіть якщо вона була отримана в спадок від батьків, брати участь у виборах, працювати в державних установах. Після встановлення в 1938 р. диктатури військових будь-яке громадське, політичне й культурне життя українців завмерло.

2. Економічне й соціальне становище українського населення

Колонізаторська політика румунської влади яскраво проявлялася в економічному житті. Північна Буковина, Мараморощина й українські землі Бессарабії стали джерелом дешевої сировини й робочої сили. Промисловість краю залишилася напівкустарною. Робочий день тривав 12–14 год. Українські дрібні товаровиробники обробляли шкіру, виробляли тканини та сукна, виготовляли олію. З метою економічного самозахисту вони створювали виробничі кооперативи, але в 1929 р. їх було розпущено.

Русини — самоназва українців до кінця XVIII ст., у Західній Україні до початку XX ст., частково збережена й досі в Закарпатській Україні та серед емігрантів-закарпатців у США. Паралельно вживалися самоназви: рутени та руснаки.

§ 21. Становище українських земель у складі Румунії та Чехословаччини

Румунський уряд протягом 1920-х років провів аграрну реформу, суттєво зменшивши розміри поміщицького землеволодіння. Однак більшість землі, виставленої державою на продаж, було продано румунським переселенцям. Вони отримали в середньому по 4 га ріллі та 1 га пасовищ. Українські селяни змогли придбати в середньому по 0,5 га. Після реформи продовжували переважати дрібні господарства. У міжвоєнний період ціни на сільськогосподарську продукцію постійно знижувалися, що призводило до зменшення прибутків селян.

Татарбунарське повстання. Рівень життя в Румунії був одним із найнижчих в Європі. А на українських землях він був ще гірший. Така політика королівського уряду викликала опір населення. Під впливом бессарабських комуністів у ніч на **16 вересня 1924 р.** відбулося велике селянське повстання в **с. Татарбунарах (Одеська обл.)** під гаслом відновлення радянської влади. Був створений революційний комітет під керівництвом А. Ключникова. Повсталі підтримали селяни Акерманського, Ізмаїльського й інших повітів. Проти повстанців влада кинула регулярні піхотні частини та флотські екіпажі. 18 вересня основні сили повстанців були розсіяні, проте розрізнені вогнища повстання протрималися тиждень. Після придушення повстання над його учасниками в 1925 р. відбувся «процес 500». До різних термінів ув'язнення було засуджено 85 чоловік. Проти розправи над ними виступили А. Ейнштейн, А. Барбюс, Т. Драйзер, Р. Роллан.

3. Суспільно-політичне та культурне життя краю

Румунський уряд проводив жорстку політику щодо асиміляції українців. Щоб асимілювати анексовані українські території, румунський уряд позбавляв їх української інтелігенції. Учителів і священників-українців переводили на службу в глиб Румунії. Урядовий циркуляр 1936 р. заборонив уживати історичні українські назви населених пунктів. Українців не визнавали окремим народом, розглядали їх як «громадян румунського походження, які забули рідну мову». Щоб прискорити румунізацію Північної Буковини та Бессарабії, румунська влада здійснювала тиск на українську школу. Після освітньої реформи 1927–1928 рр. вони всі були закриті. Румунськими стали й ремісничі училища, закрито українські гімназії в Чернівцях, Кіцмані та Вижниці, румунізовано Чернівецький університет. Лише в окремих селах учителі нелегально навчали української мови.

Українську мову було заборонено в адміністрації, судах і церкві. Завдяки заступництву Ватикану вона була збережена лише в греко-католицьких церквах.

Румунська влада постійно чинила тиск і на культурно-освітні установи. З 590 українських товариств Буковини, що діяли тут напередодні Першої світової війни, у 1924 р. залишилися лише 14. Занепало найдавніше з них — «Руська бесіда». Функціонували лише «Народний дім» у Чернівцях, «Українська школа», «Буковинський кобзар», «Жіноча громада», «Мирносиці», «Мищанський хор», два студентські товариства «Запороже» і «Чорноморе». Нелегально діяли плас-туни, бо влада перешкоджала діяльності спортивних товариств. Але, незважаючи на тиск, у селах організували театральні гуртки, хори, курси української мови. До 1938 р. друкували газету «Час», тижневик «Рідний край».

Українське населення захоплених Румунією земель, незважаючи на жорсткий терор влади, зберегло своє прагнення до національного визволення, а громадські організації трималися на жертвовності українців.

Українська національна партія. В умовах лібералізації окупаційного режиму на українських землях Румунії проявила себе **Українська національна партія (УНП)**, яка виникла в 1927 р., її лідери (*В. Залозецький*) схилилися до «органічної роботи» і компромісу з владою. У 1930 р. УНП склала виборчу угоду з правлячою націонал-цариністською партією, унаслідок чого українцям було надано декілька місць у парламенті, а в уряді створено спеціальне відомство в справах національних меншин.

У 1930-і роки на Буковині посилювався національний рух. **Буковинська національна організація** (*І. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський*), завдяки конспіративним методам роботи, змогла уникнути урядових репресій. Організація користувалася підтримкою молоді та частини селянства. Під її впливом перебували спортивні товариства «Мазепа», «Довбуш», студентське «Железняк».

Але з встановленням диктатури військових у 1938 р. були закриті всі газети, культурно-освітні установи, розпущені політичні партії.

4. Українські землі в складі Чехословаччини

Після завершення Першої світової війни Закарпаття ввійшло до складу Чехословацької республіки як **Підкарпатська Русь** (з 1928 р. — **Підкарпатський край**). Її територія становила 5 % від території держави. На ній проживало 0,5 млн українців. На відміну від міжвоєнних Польщі та Румунії, у Чехословаччині становище українців було кращим. Закарпаття було передане до складу Чехословаччини на правах автономії, що було зафіксовано *Сен-Жерменським мирним договором (1919)*. Чехословаччина залишалася однією з небагатьох демократичних держав Європи. Прага стала провідним центром української еміграції в міжвоєнній Європі. Українці мали право обирати й бути обраними до парламенту й місцевих органів влади, видавати безцензурну пресу, мали статус «державної національності», власний гімн на слова поеми «Підкарпатські русини, повстаньте від глибокого сну», який виконували під час громадських заходів.

5. Правовий статус Закарпаття

Водночас офіційна Прага так і не наважилася надати українським землям територіальну автономію та обмежилася лише її культурно-мовними проявами. Це пояснювалося тим, що національна свідомість українців розвинута слабо. Серед закарпатських українців залишалося чимало таких, які називали себе «русинами», не усвідомлюючи, що це лише застаріла назва українців, а не назва окремого народу. Чеський уряд наполягав, що населення недостатньо готове до участі в демократичному житті, що закарпатці-угорці та змадяризовані українці — «мадярони» — сподіваються на швидке повернення угорської влади. Тому пояснювали, що поки не завершиться перехідний період, Прага має безпосередньо керувати регіоном.

У 1928 р. Чехословаччину було поділено на 4 провінції. Однією з них став Підкарпатський край. Кожна з провінцій обирала свій парламент, її очолював губернатор, призначений із місцевого населення, але реальна влада перебувала в руках чеського віце-губернатора.

6. Суспільно-політичне й економічне життя

У демократичній Чехословаччині мали можливість розвиватися різноманітні політичні сили. У 1930-і роки в Закарпатті діяло майже 30 політичних партій. У громадсько-політичному житті краю виокремлювалися три основні політичні течії.

Течія русофілів походила від москвофілів XIX ст. Її зміцнили російські емігранти та галицькі москвофіли. Вони розглядали українців Закарпаття як частину єдиного російського народу. З падінням Російської імперії та утворенням СРСР вони втратили фінансову підтримку й перейменували себе на русофілів. Переорієнтувавшись на Прагу, отримували певну підтримку чеської влади.

Представники течії русинів уважали, що закарпатці є окремою нацією — русинами, які не мають нічого спільного ні з росіянами, ні з українцями. Вони виступали за приєднання до Угорщини з наданням Закарпаттю автономії. Тому й користувалися найменшою підтримкою закарпатців.

Українофільська течія походила від народовців XIX ст. Вона користувалася найбільшою підтримкою. Багато їхніх лідерів входили до ОУН. Українофілів підтримували товариство «Просвіта», скаутська організація «Пласт», «Асоціація українських вчителів» та ін. Лідерами українофілів були доктор теології, священник Августин Волошин і брати Брацайки.

В економічному сенсі Закарпаття, як економічно найвідсталіший у всій Європі край, залишалося аграрно-сировинним додатком до промислово розвинутих західних провінцій Богемії, Моравії та Сілезії. Тут використовувалися найпримітивніші технології, зарплата робітників залишалася низькою. Жодного нового великого підприємства за 20 років не було збудовано, хоча Прага виділяла кошти на спорудження гідроелектростанцій, мережі якісних доріг і мостів. Підприємців цікавила тільки сировина, яку можна було вивезти. Уся місцева промисловість і торгівля перебували в руках угорців, євреїв і чехів.

Протягом 1920-х років уряд провів земельну реформу й викупив із великими збитками для себе землю в угорських поміщиків, поділив її на дрібні наділи й продав через банк селянам. Завдяки цьому 30 % селянських господарств додатково отримали 23 тис. га землі, але 240 тис. га залишилося у великих землевласників. Реформа не призвела до значних змін у становищі селянства. Якщо на початку 1920-х років 75 % господарств були бідними, маючи до 2 га землі, то наприкінці 1930-х років таких господарств залишалося 70 %.

Незважаючи на економічні труднощі, соціальне становище українців у складі Чехословаччини було кращим, ніж у Польщі чи Румунії.

Уряд Чехословаччини сприяв розвитку українського шкільництва. Якщо в часи угорської влади в краї не залишилося жодної школи з українською мовою навчання, то в 1938 р. в 630 школах переважала українська мова. Працювали 5 українських гімназій, 4 учительські семінарії, спеціальні торговельні школи.

Навчання в народних школах (для дітей до 14 років) було обов'язковим і безкоштовним, а в горожанських (неповних середніх), як і у фахових школах, було майже безкоштовним. Плата за навчання в середніх школах була високою. Але міністерство освіти звільняло від плати учнів, які добре навчалися. Вони отримували державну стипендію, безплатне проживання в державних інтернатах. Такі ж пільги мали й студенти, які навчалися у вишах.

За ініціативою діячів української еміграції в 1920–1930-х роках у Чехословаччині були створені й діяли українські наукові установи, навчальні заклади, організації, об'єднання, зокрема Український вільний університет (переведений із Відня в 1921 р.), Український педагогічний інститут ім. Драгоманова (1923–1933), Українська господарська академія в Подєбрадах (1922–1932), Музей визвольної боротьби (з 1925 р.), Центральний союз українського студентства (з 1922 р.), товариства «Просвіта», «Учительська громада». У міжвоєнний час тут виходило друком понад 80 газет і журналів.

7. Карпатська Україна

Після підписання Мюнхенської угоди наприкінці вересня 1938 р., за якою Німеччині відходила Судетська область Чехословаччини, на початку жовтня територіальні вимоги висунула Угорщина щодо Закарпаття. У цій несприятливій міжнародній ситуації, шукаючи захисту в міжнародному праві, 8 жовтня українські лідери Закарпаття проголосили автономію, що й було передбачено ще Сен-Жерменським мирним договором і конституцією Чехословаччини. Щоб зберегти єдність країни, парламент Чехословаччини 10 жовтня 1938 р. проголосив федерацію в складі Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі. Отже, Закарпаття виявилось єдиним українським краєм, який виборів право на територіально-адміністративну автономію зі своїм парламентом та урядом.

Тим часом Угорщина, підтримувана Німеччиною та Італією, 2 листопада 1938 р. окупувала значну частину Карпатської України з містами Ужгород, Мукачеве та Берегове.

Центром автономії стало м. Хуст. 17 листопада 1938 р. керівництво Української Народної Ради надіслало пражському уряду телеграму, у якій наголошувалося, що народ Закарпаття є українським, а тому край матиме назву **Карпатська Україна**.

Керівниці жіночих відділів Карпатської Січі — Стефанія Тисовська (ліворуч) і Марія Химінець (праворуч). Фото. 1939 р.

Карпатська Січ. З наступом нацистської Німеччини на Чехословаччину пожвавилися Польща й Угорщина, які прагнули посилити свої позиції в українському краї. Вони засілали на територію Закарпаття диверсійні групи, які руйнували мости, тероризували українські населені пункти. У відповідь ОУН створила Українську національну самооборону, перейменовану на початку 1939 р. на **Карпатську Січ**. 9 листопада 1938 р. в м. Хусті відбулися установчі збори. Головними її органами були Рада та Головна команда, очолена головним командантом Д. Климпушем. Чисельність організації сягнула 2 тис. осіб. До особового складу Карпатської Січі ввійшли члени загонів пожежників, культурно-спортивних організацій, створених ОУН. З осені 1938 р. вони захищали кордони й українців Закарпаття від угорських і польських терористичних груп.

Карпатська Січ — воєнізована організація народної оборони в Закарпатті в 1938–1939 рр., створена для захисту українців Закарпаття від угорських і польських терористичних груп; збройна сила держави Карпатська Україна.

Проголошення держави Карпатська Україна. У січні 1939 р. уряд А. Волошина підтримувало Українське національне об'єднання (УНО) — організація, що об'єднала більшість політичних українських партій Карпатської України. 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до парламенту Карпатської України. Українське національне об'єднання отримало 92 % голосів.

13 березня 1939 р. Угорщина отримала згоду Гітлера на повну окупацію Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. 40-тисячне угорське військо вдерлося на територію Карпатської України. На захист рідної землі стали карпатські січовики. Проте сили й технічна оснащеність були надто нерівними. Найважчі бої відбулися поблизу Хуста на Красному Полі. 1600 студентів та учнів на чолі з професором учительської семінарії Я. Голотою разом із січовиками полковника М. Колодзінського зуміли затримати окупантів майже на добу. Їхній подвиг дав можливість політикам Карпатської України прийняти історичні рішення.

Зокрема, 14 березня в Хусті зібралися депутати новообраного Карпато-українського союму для обговорення ситуації, що склалася в Чехословаччині у зв'язку з наступом на Карпатську Україну угорських військ. Того ж дня А. Волошин по радіо виголосив звернення до громадян Карпатської України, у якому проголосив її незалежність. **15 березня 1939 р.** він скликав перше засідання новообраного союму, що прийняв *конституцію Карпатської України*, яку було проголошено незалежною державою — президентською республікою за формою правління. Державною мовою визнавалась українська мова. Затверджено державні символи: синьо-жовтий прапор, герб (ведмідь на червоному тлі в поєднанні з тризубом), гімн «Ще не вмерла України...». Далі сойм Карпатської України обрав *Августина Волошина* першим президентом Карпатської України.

16 березня угорські війська вступили в Хуст, а 18 березня окупували Закарпаття, за винятком гірської місцевості. У Карпатах бої тривали до квітня 1939 р. За Карпатську Україну загинули майже 1 тис. закарпатців і галичан.

Особистості

Августин Волошин (1874–1945) народився в с. Келечині (нині село Міжгірського р-ну Закарпатської обл.) у сім'ї сільського священика. Навчався в Ужгородській гімназії, на теологічному факультеті Будапештського університету, у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Працював викладачем і директором Ужгородської вчительської семінарії.

Був засновником, редактором, видавцем українських газет і журналів. Ініціатор заснування товариства «Просвіта» у Закарпатті. Відіграв провідну роль у збереженні церковнослов'янської мови в богослужінні та кириличної абетки в друкуванні книжок. Заснував Народно-християнську партію, був депутатом чехословацького парламенту. У 1938 р. — прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, з 15 березня 1939 р. — її президент. Під час угорської окупації емігрував до Праги. У 1939–1945 рр. працював в Українському вільному університеті. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у московській в'язниці. Місце поховання невідоме.

Указом Президента України від 15 березня 2002 р. А. Волошину посмертно присвоєно звання Героя України.

Історичне джерело

З повідомлення французької радіостанції в Страсбурзі 16 березня 1939 р: «Європа досі недооцінювала карпатських українців. Вони хоч і не мають належної кількості зброї та амуніції, але по-геройськи боронять у Карпатах свою державність перед величезною мадярською навалою. Цим вони надали доказ своєї державотворчої здатності, полум'яної любові до власної Батьківщини та відчайдушного завзяття. Тому заслуговують на те, щоб їм у цій боротьбі допомогли».

З повідомлення кореспондента американської газети «Нью-Йорк таймс» за 16 березня 1939 р.: «З усіх неймовірних епізодів під час розпаду Чехословаччини найбільш фантастичним є те, що сталося впродовж останніх днів у Карпатській Україні (...). Сьогодні українці й тільки українці чинять опір (...) шалений опір окупантові. Хуст був сьогодні столицею й падає в боротьбі».

Незважаючи на нетривалість існування Карпатської України як держави, її історія навіки увійшла в аннали світової історії. Тоді, коли західні демократії, утративши гідність, намагалися «умиротворити» Гітлера, коли військово потужна Чехословаччина здалася Гітлеру без єдиного пострілу, молодь Карпатської України першою у світовій історії дала бій фашизму й нацизму!

Запитання та завдання

1. Порівняйте становище українців під владою Румунії та Чехословаччини в міжвоєнні роки, визначивши економічні, політичні та культурні сфери.
2. Знайдіть спільні ознаки державної символіки Карпатської України та сучасної Української держави.

3. З'ясуйте історичне значення проголошення незалежності Карпатської України.
4. Проаналізуйте причини й наслідки Татарбунарського повстання.

5. Охарактеризуйте становище українців, підвладних Румунії.
6. Наведіть приклади насильницької асиміляції на землях, підвладних Румунії.
7. Дайте характеристику трьох головних політичних течій Підкарпатської Русі.

8. Визначте причини, які спонукали учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. підхопити ідеї націоналістичного руху.
9. Проаналізуйте обставини, за яких було проголошено незалежність Карпатської України. Чи реальною була можливість утвердження цієї держави?
10. Підготуйте повідомлення на тему «А. Волошин — президент Карпатської України». Назвіть джерела, з яких ви дізналися про його життя та діяльність.

11. Порівняйте чинники, які спонукали до активної громадсько-політичної діяльності колись і тепер.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

«Срібна земля». Третя спроба утвердити незалежність України у ХХ ст.

1. Прочитайте звернення прем'єр-міністра А. Волошина до народу Карпатської України від 3 листопада 1938 р., м. Ужгород.

- Про які міжнародні політичні події йдеться на початку звернення?
- Порівняйте аргументи, якими намагалися деморалізувати мешканців Карпатської України іноземні агенти в 1938–1939 рр. та з 2014 р. у сучасній Україні.
- Які чинники А. Волошин уважав вирішальними для побудови держави?
- Які його фрази звучать як афоризми? Які мовні засоби вдало характеризують ситуацію, що аналізує прем'єр-міністр, учасників тих подій тощо?

«Браття та сестри!

Ми, уряд Підкарпатської Русі, яку Великі держави, що встановили остаточні кордони 2 листопада 1938 р. у Відні, назвали Карпатською Україною, звертаємося до вас у цю вирішальну хвилину з гарячим закликком.

Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України — це зранення нашої Батьківщини. Пам'ятаймо про те, що завдяки цьому здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар не захитає нашої волі виконати те велике завдання, яке поставила перед нами історія.

Супроти нового стану речей, столицю нашого краю переносимо із забраного Ужгорода до Хуста, до того міста, у якому 21 січня 1919 р. проголошено перше бажання нашої самостійності.

Ми вирішили взятися за історичний труд побудови нашої обкороєної, однак до самостійності піднесеної країни. Між вами ходять агенти чужих інтересів, які застрашують вас, що ми на нашій обкороєній землі не зможемо жити, бо не буде з чого жити й на чому працювати. Та таке твердити може лише ваш ворог, що хотів би підкорити нашу землю пануванню тих фальшивих «приятелів», які сьогодні забрали наші прадідні міста, хоч їм ті міста непотрібні, не принесуть їм ніякої користі.

Ви повинні це знати, що наші вороги хотіли забрати всі скарби нашої землі, які забезпечать нам краще життя.

Для розбудови нашої країни маємо забезпечені умови, тобто капітал і працівні сили, які допоможуть владі повести вас до кращого майбуття.

Наша самостійна держава не тільки дає нам культурну й політичну свободу, а й забезпечує також для всіх нас хліб і працю. Уже цього року почнемо будувати нові дороги й залізниці. Закликаємо вас усіх, свідомих братів і сестер, щоб ви показали себе гідними свободи й допомагали владі в розбудові нашої держави.

Хай зникнуть усілякі релігійні, мовні й класові суперечки, які до сьогодні викликали між нами вороги нашого народу.

Єдність народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою швидкого розвитку нашої держави.

Історія визнає правду тих, хто вміє її відстояти (...). Для всіх наших подальших дій у виконанні обов'язків очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України й усього українського народу.

Боже, допоможи нам сповнити відповідальний труд!

Прем'єр-міністр в. р. Др. Августин Волошин».

2. Прочитайте уривок із промови Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) (10. 03. 1939 р.), де радянський лідер оцінює європейську дипломатію.

- Знайдіть причини зневажливих порівнянь Сталіна про Карпатську Україну.
- Як вони узгоджуються з деклараціями комуністів про «інтернаціоналізм»?
- Як вони узгоджуються з елементарною культурою політичного діяча?

«(...) Характерним є ґвалт, який підняла англо-французька й північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси, запінившись, кричали, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер у руках так звану Карпатську Україну, яка нараховує майже 700 тисяч мешканців, що німці не пізніше, як навесні цього року, приєднають Радянську Україну, що нараховує понад 30 мільйонів мешканців, до так званої Карпатської України. Треба бути смішним і дурним, щоб серйозно вести мову про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України... Подумайте лише. Прийшла кузька до слона й каже йому: "Ех ти, сердешний братику мій, шкода мені тебе до розпачу... Живеш ти без поміщиків, без капіталістів, без національного гноблення, без фашистських заводіїв, — яке ж це життя... Дивлюсь я на тебе й не можу не зауважити: немає тобі порятунку, хіба що приєднатися до мене... То що ж, хай так і буде, дозволяю тобі приєднати свою невелику територію до моєї неосяжної території..."»

3. Прочитайте конституційний закон Карпатської України від 15. 03. 1939 р.

• *Визначте форму правління, державний устрій, політичний режим, атрибути державності, які безпосередньо чи опосередковано визначає цей закон.*

«КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАКОН, ч. 1.

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва держави є: КАРПАТСЬКА Україна.

§ 3. Карпатська Україна є республікою з президентом, вибраним соймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України — українська мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя та жовта, причому синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній крайовий герб: ведмідь у лівому червоному півколі, чотири сині та три жовті смуги в правому півколі та тризуб св. Володимира з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону залишається окремому законі.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла України...».

У Хусті. Дня 15 березня, 1939 р.».

4. Використовуючи серію журналістських світлин, складіть розповідь про Карпатську Січ та її подвиг.

Президія сойму
Карпатської України. *Фото. 1935 р.*

Колона карпатських січовиків марширує поблизу будівлі Головної команди Карпатської Січі в Хусті перед відправленням на фронт.
Фото. 14–15 березня 1939 р.

Колона озброєних січовиків.
*Реконструкція.
Словаччина. Квітень 1939 р.*

Кулеметна ланка Карпатської Січі.
*Реконструкція.
Словаччина. Квітень 1939 р.*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ V

Західні українці були єдині, кому після розпаду Австро-Угорщини не було надано право на національне самовизначення, аж до створення власної держави, а поділено між європейськими державами.

Міжвоєнні Польська, Угорська, Румунська держави, за винятком Чехословаччини, проводили стосовно українців жорстку асиміляційну політику, викликаючи цим природно історичний спротив українців.

Водночас усі названі держави проводили щодо Західної України більш чи менш жорстку колоніальну економічну політику.

Силами власної культурної та духовної, політичної еліти українство зберігало власну етнокультурну й національну ідентичність.

При всеохопному потуранні нацистській агресії Карпатська Україна — єдина з усіх європейських держав, яка в березні 1939 р. вчинила збройний опір фашизму й нацизму.

Розділ VI

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 22. ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ОКУПАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

- *Уступивши на територію Західної України, радянська влада вперше зустрілася із суспільством західної цивілізації. Які саме ознаки західного суспільства мали тамтешні українці?*

1. «Українське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни

Виникнення в центрі Європи агресивної нацистської Німеччини, яка вимагала перебудови несправедливої Версальської системи, спонукало великі європейські держави до складної геополітичної гри заради спрямування німецько-нацистської експансії на Схід. Першою жертвою горезвісної Мюнхенської змови стала Чехословаччина. Під час її загарбання сусідами українці Закарпаття здійснили історичну спробу вибороти власне суверенне право на створення незалежної держави — Карпатської України. Так вони потрапили на перехрестя європейської та світової політики.

Європейські держави звернули увагу на українців Закарпаття не заради реалізації їхніх прав. Угорщина не бажала створення Карпатської України, оскільки прагнула повернути її до свого складу як давню експлуатовану провінцію. Для Польщі державність Закарпаття ставала реальною загрозою для її територіальної цілісності — як приклад для національно-визвольної боротьби та відокремлення Західної України від Польщі. Тому ці дві центральноєвропейські держави намагалися реалізувати ідею спільного польсько-угорського кордону за рахунок поділу Закарпаття.

За українською темою уважно спостерігали й у СРСР. Там продовжували розглядати Польщу, а в її складі західноукраїнські землі як плацдарм «світової революції». Тому й створювали мережу добре законспірованих агентів,

фінансували діяльність комуністичної партії та різноманітних лівоекстремістських утворень, засиляли диверсійні групи.

Звичайно, Кремль стежив за станом справ в УРСР і продовжував цілеспрямований терор, позбавляв українців волі до опору. Так, ДПУ в часи актуалізації українського питання «викрило» «змову українських генералів».

З протилежного боку на геополітичні перспективи України дивилися французькі й англійські політики. Виникнення Карпатської України англо-французькою та американською дипломатією розцінювалося як німецька ідея — привід для завоювання радянської України. Загалом англо-французька дипломатія в різних формах натякала Гітлеру, що вона готова дати «вихід німецькій експансії на Схід» і що після Чехословаччини наступною жертвою має бути Україна. У такий спосіб вони хотіли спрямувати Третій рейх до війни із СРСР.

Гітлер тим часом висловлювався щодо української тематики максимально стримано й не поспішав розігрувати українську карту. У своїх планах він розглядав Україну то як окрему державу під протекторатом Німеччини, то як географічно близьку «німецьку Індію» — колонію Німеччини і, нарешті, як землю з чудовими ґрунтово-кліматичними умовами для заселення німецького етносу. Однак він розумів, що швидкий похід проти СРСР неминуче втягне його у війну на два фронти. Тому планував спочатку вирішити проблему західного тилу, розгромивши Францію та Велику Британію.

2. Радянсько-німецькі договори 1939 р.

Плани А. Гітлера на літо 1939 р. спонукали його до союзницьких відносин з радянською Росією. Кремлівське керівництво чітко усвідомлювало, що, шукаючи домовленості із СРСР, Гітлер не зрікається тих завдань, які він поставив перед Антиконтинентальним блоком, не відмовляється він і від проголошеної у своїй книжці «Майн кампф» стратегії «тиску на Схід» і здобуття тут «життєвого простору» для «арійської раси». Усвідомлюючи це, радянське керівництво на той час не вважало себе готовим до широкомасштабного збройного зіткнення з гітлерівською Німеччиною. За всяку ціну воно прагнуло використати «міжімперіалістичні суперечності» і спрямувати Німеччину на війну всередині «буржуазної Європи», щоб потім легко перемогти знекровлені взаємною боротьбою обидві сторони. Прихід до влади нацистів у Німеччині лише допомагав планам Сталіна, адже розпалювання Гітлером війни з відносно слабкими, у воєнному розумінні, Францією та Великою Британією, загарбання фашистами Європи створювали для Сталіна можливість «експортувати» до Європи комуністичний режим, а з ним розширити свою експансію. І все це планувалося провести під прикриттям звільнення Європи від «нацистської чуми».

23 серпня 1939 р. в Москві було укладено **договір про ненапад**. Цей документ отримав назву **«пакт Молотова–Ріббентрона»**, за прізвищами тодішніх міністрів закордонних справ СРСР і Німеччини. Договір передбачав: десятирічний термін утримання від нападу; домовленість про розподіл сфер впливу у Європі; торговельну угоду про взаємне постачання сировини та зброї.

Пакт (від латин. *pactum* — договір, угода) — міжнародний договір вагомого політичного значення.

Підписання нацистсько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р.

Складовою договору були таємні додаткові протоколи. За ними Радянський Союз погоджувався на включення Польщі до сфери впливу Німеччини, а навзаєм отримав згоду Німеччини на окупацію Західної України, Західної Білорусії, Литви, Естонії, Фінляндії, Молдови, Північної Буковини.

Радянські спецслужби налагодили співробітництво з «нацистськими колегами». Так, до гестапо було передано 92 тис. антинацистськи налаштованих польських біженців. На вимогу гітлерівського уряду Німеччині було передано понад 400 німецьких емігрантів-антинацистів. Гітлер навзаєм віддавав лідера німецьких комуністів Е. Тельмана, однак Сталін відмовився.

Радянський Союз допомагав Гітлеру стратегічними матеріалами, необхідними для ведення війни з європейськими демократіями.

Історичний факт

До 22 червня 1941 р. включно Радянський Союз постачав до Німеччини стратегічну сировину, необхідну для виробництва танків, літаків і підводних човнів. Не менш важливим було постачання продовольства, оскільки в Німеччині на той час діяла карткова система. Німеччина отримала від СРСР 1,5 млн т зерна, 101 тис. т бавовни, 1 млн т лісоматеріалів, понад 900 тис. т нафтопродуктів, 140 тис. т стратегічної марганцевої руди, десятки тисяч тонн стратегічних металів і руд — нікелю, хрому, 14 тис. т міді, навіть 2736 кг платини та ін. За 2,5 місяці до нападу на СРСР Німеччина припинила поставки. Однак СРСР неухильно виконував свої зобов'язання. Один із нацистських вождів **Й. Геббельс** записав у щоденнику: «Росіяни поставляють нам навіть більше, ніж ми хочемо мати. Сталін не шкодує трудів, щоб сподобатися нам».

Радянське керівництво здійснювало масові постачання саме тих дефіцитних стратегічних матеріалів, без яких було неможливим виробництво літаків, танків, гармат і підводних човнів. Постачання до Німеччини великої кількості продовольчих товарів дало змогу їй створити власні стратегічні запаси продовольства. Радянські постачання значно послаблювали ефект англійської блокади, а Сталін зажив характеристики «інтендант Гітлера».

§ 22. Початок Другої світової війни. Окупація Західної України

СРСР разом з нацистами став співучасником нападу на Польщу й надалі поведився як типовий агресор. СРСР розв'язав війну проти Фінляндії, окупував Балтійські держави, здійснив агресію проти Румунії.

Історичний факт

Поведінка СРСР як агресора спонукала Велику Британію та Францію до розробки планів війни проти СРСР.

3. Початок Другої світової війни

Отримавши гарантії невтручання від СРСР, нацистська Німеччина **1 вересня 1939 р.** нападом на Польщу розпочала *Другу світову війну*, перетворившись на *країну-агресора*.

Виконуючи умови договорів з Польщею, 3 вересня Франція та Велика Британія оголосили війну Німеччині, проте свого союзницького обов'язку — протягом двох тижнів розпочати бойові дії — ці країни так і не виконали. Це дало можливість нацистській Німеччині швидко захопити Польщу.

17 вересня 1939 р. в східні області Польщі вступила Червона армія СРСР. 22 вересня в Бресті-Литовському на честь успішного завершення польської кампанії відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.

У зв'язку зі знищенням Польської держави й окупацією її території в СРСР та Німеччині виникла потреба встановити кордони. Як наслідок, 28 вересня 1939 р. було підписано радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони». Установлений кордон майже збігався з «лінією Керзона». Цей факт давав можливість Радянському Союзу виправдати свої воєнні дії, насамперед перед Великою Британією, яка виступила на стороні Польщі. Адже частина англійських політиків вважали «лінію Керзона» природним східним кордоном Польщі.

Історичний факт

Коли політики провідних держав світу, ведучи складну політичну гру, приховували свої емоції, митці зі світовими іменами висловлювалися відверто. Письменник-антифашист **Г. Манн** записав з приводу зміцнення радянсько-німецького союзу: «Сталін — це той же Гітлер. Вони знайшли один одного, щоб виступити проти цивілізованого світу».

4. Українці в польській армії

Друга світова війна для українців-військовослужбовців польської армії розпочалася з 1 вересня 1939 р. За різними оцінками, у польській армії служило від 150 до 200 тис. українців. Більшість солдатів служила в піхоті та кавалерії. Окре-

Країна-агресор — країна, що першою застосовує збройну силу проти іншої держави, здійснюючи тим самим агресію — неспровоковане, незаконне застосування сили однією державою проти іншої з метою захоплення її території, ліквідації незалежності, зміни політичного ладу тощо.

мі з'єднання польської армії склалися переважно з українців, як, наприклад, 30-а піхотна дивізія на 80–90 % — з подоляків і поліщуків.

Зазнавши багатьох несправедливостей від польської влади, українські військовослужбовці не проявляли бажання воювати за Польську державу, однак і фактів переходу українців на сторону німців теж не було. Українські військовослужбовці негативно поставилися до вторгнення Червоної армії 17 вересня 1939 р. на територію Польщі. Багато українців загинули або були поранені. Майже 100 тис. осіб були взяті в полон вермахтом і приблизно 20 тис. рядових українців — Червоною армією.

Поряд із рядовими солдатами в складі Війська Польського перебувало 38 контрактних офіцерів-українців. Усі вони мали великий бойовий досвід служби в армії УНР, а окремі з них навіть зберігали за собою громадянство УНР.

Полонені українські офіцери розділили долю польських офіцерів, розстріляних НКВС у Катині, Мідному та Харкові.

5. Окупація Червоною армією Галичини, Волині, Північної Буковини, Хотинщини та Південної Бессарабії

Коли 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла Збруч і вступила на територію Західної України, СРСР також став країною-агресором. Розпочаті воєнні дії повністю узгоджувалися з пунктами таємного протоколу до «пакту Молотова–Ріббентропа». Офіційно ж уведення радянських військ пояснювалося потребою захистити життя та майно населення Західної України й Західної Білорусії. Новоприєднані землі становили більшість тих західноукраїнських теренів, що протягом 1919–1939 рр. входили до складу Польської держави. Решта українських етнічних територій: Холмщина, Лівобережне Надсяння, Лемківщина та Підляшся — так зване Закерзоння — увійшли до зони німецької окупації.

Щоб узаконити приєднання західноукраїнських земель до УРСР, у жовтні 1939 р. були проведені вибори до Народних зборів Західної України. Для західноукраїнців, які мали досвід демократичних виборів, ці «вибори» виглядали фарсом. Адже всі кандидати мали бути обов'язково визнані владою, належати до «блоку партії та народу». Вибори проводилися під пильним наглядом каральних органів, голосувати дозволялося й солдатам Червоної армії, хоча вони не були громадянами цих областей.

Скликані 27 жовтня 1939 р. Народні збори проголосили встановлення радянської влади, а 29 жовтня звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням включити західноукраїнські землі до складу УРСР. **15 листопада 1939 р.** Верховна Рада УРСР прийняла Західну Україну до свого складу. За подібною процедурою до складу Білоруської РСР були приєднані території Західної Білорусії, а разом з ними населені українцями Берестейщина, Пінщина, Кобринщина. Делегати, обрані українцями з цих територій, до участі в Народних зборах допущені не були.

Улітку 1940 р. Сталін продовжив установлення контролю над визначеною таємними протоколами сферою впливу СРСР у Східній Європі. 28 червня 1940 р. Радянський Союз, пригрозивши Румунії війною, змусив її поступитися землями Північної Буковини, Хотинщини та Бессарабії, заселеними переважно українцями. За рішенням Верховної Ради СРСР від **2 серпня 1940 р.** вони були включені до складу УРСР.

§ 22. Початок Другої світової війни. Окупація Західної України

Більшу частину території Молдавської РСР було відокремлено від УРСР і передано до складу проголошеної на землях Бессарабії Молдавської РСР.

Уперше за багато століть українські землі об'єдналися в складі єдиної держави. Проте, розширюючи свої території, Кремль, звичайно, керувався не ідеєю української соборності, а ідеалами російської імперськості. Механічне з'єднання українських земель «по-сталінськи» призвело не до вирішення актуальних питань українського народу, а до втрати ним історичних національно-демократичних надбань. Це викликало формування українського руху опору проти радянської влади.

6. Радянізація нових територій

Головною причиною, яка спонукала СРСР просунути на територію Західної України, було традиційне імперське прагнення розширити свої володіння, перетворити їх на черговий плацдарм нових територіальних загарбань. Радянське керівництво намагалося створити образ визволителя Західної України від «буржуазного польського колоніалізму». З цією метою запровадження радянського режиму відбувалося одночасно з політикою українізації. У селах були українізовані всі двомовні школи, у містах — гімназії, у Львові — університет та оперний театр. Наукове товариство ім. Шевченка було реорганізоване у філію Академії наук УРСР. У найбільших містах Західної України почали друкувати українські газети. Одразу ж розпочалася ідеологічна обробка населення через зміст підручників і газет, репертуар п'єс, які намагалися прищепити західноукраїнцям нові уявлення.

У містах активно формувалася радянська державно-адміністративна та партійна мережа. Більшість «радянізаторів» була надіслана з областей Східної України, які намагалися звільнитися від своїх гірших і малоосвічених працівників. Як наслідок, нова «радянська еліта» просто ошелешила місцеву інтелігенцію своєю обмеженістю та хамовитістю.

Історичний факт

Поселившись у відібрані квартири львів'ян, вони використовували нічні вази як вази для квітів. Дружини відповідальних працівників відвідували театр у пеньюарах, уважаючи, що то вечірні плаття, тощо.

Під час *радянізації* було здійснено націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту та банків. Під одержавлення потрапила й розгалужена мережа українських кооперативів і приватної торгівлі. Неefективність радянської економіки та неповороткість радянської бюрократії призвели до значних перебоїв у постачанні населення товарами першої необхідності. Дефіцитом стали білий хліб, м'ясо та м'ясопродукти, в окремих районах навіть сіль і мило. За порівняно короткий час у магазинах утворювалися величезні черги, різко збільшилися ринкові ціни, процвітала спекуляція.

Радянізація — насильницьке насадження на теренах, окупованих за «пактом Молотова–Ріббентропа», норм економічного, суспільно-політичного та культурного життя, що були характерними для тоталітарного СРСР.

Водночас до червня 1941 р. в західних областях було вирішено проблему безробіття, встановлено 8-годинний робочий день. Основну частину безробітних поглинули реконструкція та будівництво нових підприємств. Значну частину безробітних, майже 17 тис. осіб, було переселено на підприємства Донбасу.

Надзвичайно обережно радянське керівництво проводило земельну реформу. Конфісковані маєтки було передано селянським комітетам, які лише половину земель передали безземельним і малоземельним селянам. Другу половину використали для створення радгоспів. Колективізація відбувалася повільно. До середини 1941 р. до колгоспів вступили майже 13 % господарств. При цьому значна частина колгоспів існувала лише на папері.

7. Масові політичні репресії 1939–1941 рр.

Не сподіваючись на вплив комуністичних ідей, радянська влада встановлювала контроль за допомогою репресій. Насамперед їх було спрямовано проти верств, які мали досвід роботи з людьми, здатні були їх організувати, переконати, створити опозиційний рух. Тому одними з перших репресій зазнали українські партії. Уже 21 вересня 1939 р. було розпущено УНДО та декілька інших партій. Решта, остерегаючись репресій, сама припинила свою діяльність. Одночасно були закриті товариство «Просвіта», її бібліотеки й читальні, партійні та просвітницькі газети й часописи. Протягом осені 1939 р. — зими 1940 р. були репресовані й депортовані на схід керівництва всіх легальних партій.

Депортації стали найпоширенішою формою репресій. Перша хвиля депортацій тривала до кінця 1939 р. Разом із громадсько-політичними діячами із західних областей було насильницьки вивезено більшість інтелігенції, підприємців, кооператорів, офіцерів. Жертвами двох наступних хвиль депортації у квітні 1940 р. та червні 1941 р. стали заможні ремісники, селяни, дрібні торговці, польські осадники, утікачі з Центральної та Західної Польщі, переважно євреї.

Депортованими були селяни всіх національностей, які проживали вздовж нацистсько-радянської демаркаційної лінії.

Зі Східної Галичини та Західної Волині в Сибір, до Комі АРСР і Казахстану перед війною було депортовано майже 320 тис. осіб.

Історичний факт

Жертвами репресій — депортацій (ув'язнень, розстрілів) — протягом вересня 1939 р. — червня 1941 р. став майже кожен десятий мешканець Західної України. У радянській зоні окупації було репресовано в 3–4 рази більше людей, ніж у німецькій, хоча та була вдвічі більшою.

8. Політичне та соціально-економічне становище в Україні напередодні німецько-радянської війни

Протягом передвоєнних років українське суспільство продовжувало жити у важкій атмосфері радянського тоталітаризму, у повному політичному безправ'ї. Хоча наприкінці 1930-х років масовий терор припинився, страх, який він викликав, згубно позначився на суспільстві.

§ 22. Початок Другої світової війни. Окупація Західної України

Промислові робітники України справедливо вважалися найбільш кваліфікованими в СРСР, проте при низьких зарплатах це зовсім не відображалося на їхньому матеріальному становищі й не стимулювало до продуктивної праці. Тому робітників зобов'язували брати участь у соцзмаганнях. Найпоширенішими формами соцзмагання стали рухи «швидкісників», «багатоверстатників». Для стимулювання учасників соцзмагань застосовували насамперед засоби морального заохочення: медалі, ордени, грамоти, почесні звання тощо.

Підготовка майбутніх медсестер.
Фото. 1940 р.

Однак створювані ресурси використовували насамперед на підготовку до війни та гонку озброєнь. Витрати держбюджету на озброєння досягли неймовірно високих показників. Якщо в першій п'ятирічці вони становили 11,5 % держбюджету, то в 1941 р. витрати на оборону сягнули 43,5 %.

Одночасно з економікою все більше милітаризувалося й повсякденне життя, особливо міської молоді. Її все більше охоплювала густа мережа закладів масової оборонної роботи: участь у гуртках стрільців, кулеметників, протиповітряної та хімічної оборони, Товаристві сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву. Сотні тисяч ентузіастів залучали до навчальних маршів-переходів на десятки кілометрів з повною військовою викладкою, а нерідко й у протигазах. Молодих механізаторів залучали до створення танкових екіпажів запасу. Ще активніше формували зацікавленість молоді авіаційним і парашутним спортом.

Передвоєнні роки позначилися й жорстокістю щодо трудової дисципліни. Так, наприкінці 1938 р. було прийнято постанову «Про заходи упорядкування трудової дисципліни». За найменше порушення трудової дисципліни, прогул або запізнення працівника звільняли з роботи. Випуск неякісної продукції прирівнювався до свідомого шкідництва й відповідного покарання.

У червні 1940 р. під приводом загострення міжнародної ситуації держава скасувала 7-годинний і запровадила 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень. Робітників і службовців було прикріплено до підприємств та установ, заборонялося «самовільно» змінювати місце роботи. Тих, хто наважувався порушити заборону, запізнювався або прогулював, карали ув'язненням у виправно-трудових таборах ГУЛАГу.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «пакт», «країна-агресор», «радянiзація».
2. Покажіть на мапі напрями просування Червоної армії у вересні 1939 р.

3. Розкрийте зміст «українського питання» напередодні Другої світової війни.
4. Перерахуйте напрями й засоби радянiзації західноукраїнських територій.

5. Поясніть, чому під депортацію в глиб СРСР потрапляли певні верстви західноукраїнського суспільства.

6. Поміркуйте, чому до числа репресованих потрапили західноукраїнські родини без чоловіків.
7. Виокремте прояви суспільного життя, які вказують на посилення мілітаризації радянського суспільства напередодні Другої світової війни.
8. Поясніть, як радянсько-німецькі договори 1939 р. призвели до початку Другої світової війни.
9. Що з політичного та соціально-економічного становища суспільства передвоєнного часу ви могли б прийняти, а що рішуче відхилили б?

§ 23. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Поміркуйте над приводами та мотивами, які беруть за основу поділу згуртованих людських колективів на окремі частини.

1. Розкол ОУН. Андрій Мельник. Степан Бандера

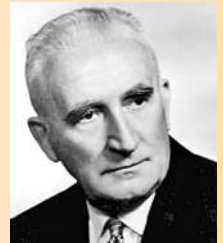
Початок нової світової війни призвів до зникнення всіх українських партій. Єдиною політичною силою, яка представляла український народ у світі, стала ОУН, яка створила мережу своїх відділень у провідних державах світу.

У 1940 р. в ОУН відбувся розкол. Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з *Андрієм Мельником* тривалий час перебував за кордоном. Справами ОУН в Україні фактично керувала Крайова езекутива ПУН у Західній Україні.

Особистості

Андрій Мельник (1890–1964) народився в с. Воля Якубова (нині село Дрогобицького р-ну Львівської обл.). У 1914 р. вступив добровольцем до легіону УСС, став командантом сотні. Брав участь у боях на горах Маківці та Лисоні. Протягом 1916–1917 рр. перебував у російському полоні. Разом з Є. Коновальцем формував Галицько-Буковинський курінь. Перебував на командних посадах. З січня 1919 р. — начальник штабу армії УНР. Один із засновників УВО. 1924 р. заарештований польською поліцією й засуджений на 5 років ув'язнення. 1929 р. взяв участь у створенні ОУН. Протягом 1933–1938 рр. очолював молодіжні організації католицької молоді «Молоді орли» та товариство українських комбатантів «Молода громада». Після загибелі Є. Коновальця в травні 1938 р. став головою Проводу ОУН. З 1941 р. перебував під німецьким арештом. У 1944 р. утримувався в концтаборі Заксенгаузен. З 1945 р. проживав у Люксембурзі. З 1947 р. іменованій пожиттєвим головою ОУН. У 1957 р. ініціював початок роботи щодо створення Світового конгресу вільних українців. Похований на міському цвинтарі Боневуа в м. Люксембурзі.

Радикальна зміна політичної ситуації в Центральній Європі, можливість радянсько-німецької війни викликали природну дискусію в ОУН щодо мети, засобів і напрямів діяльності організації. Молоді революціонери пропонували

відмовитися від зовнішньополітичної орієнтації лише на одну Німеччину й установити контакти із західними країнами; зосередити роботу Проводу ОУН на внутрішньоукраїнських питаннях, а не аналізі міжнародної ситуації та пропаганді втрат України від репресій радянської влади; перейти до рішучої революційної боротьби; здійснити ряд змін у керівному складі ОУН.

Зустріч старшого й молодшого поколінь ОУН у Римі не привела до порозуміння. Молоді лідери зібралися в Кракові й 10 лютого 1940 р. сформували нове керівництво націоналістичного руху — революційний Провід ОУН, очолений *Степаном Бандерою*.

Особистості

Степан Бандера (1909–1959) народився в с. Старий Угринів (нині село Калуського р-ну Івано-Франківської обл.). Член УВО у 1928 р, член ОУН з 1929 р. З 1931 р. — член Крайової езекутиви ОУН, а з 1933 р. — крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях. Засуджений до смертної кари на Варшавському та Львівському процесах ОУН 1935–1936 рр. Згодом смертну кару замінено на довічне ув'язнення. У квітні 1941 р. обраний головою революційного Проводу ОУН(б). 30 червня 1941 р. ініціював проголошення відновлення Української держави. 6 липня 1941 р. заарештований гітлерівцями, звільнений у вересні 1944 р. Протягом 1946–1953 рр., 1956–1959 рр. — голова Проводу закордонних членів ОУН. У серпні 1952 р. залишив пост голови ОУН через розбіжність у поглядах з керівництвом Крайового Проводу ОУН. Убитий агентом КДБ у Мюнхені (Німеччина). Досі ім'я С. Бандери є символом українського національно-визвольного руху.

З 10 лютого 1940 р. в українському визвольному русі діяли дві різні українські націоналістичні організації — **ОУН(м)** — Мельника та **ОУН(б)** — Бандери, які часто протистояли одна одній. Ставлячи перед собою одну мету — незалежність України й боротьбу проти її ворогів, вони відрізнялися своєю стратегією та тактикою.

Напередодні війни обидві організації вирішили взяти участь у можливій війні й проти Росії. ОУН(м) планувала створення легіону або справжньої національної армії, що складалася б з українських емігрантів. З цією метою було створене Товариство колишніх українських вояків. ОУН(м) погодилася також відрядити певну кількість перекладачів на службу до вермахту.

ОУН(б) у квітні 1941 р. домовилася з німецьким командуванням про підготовку майже 700 бійців, поділених на два батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», які в найближчому майбутньому стали б осередком національних збройних сил і служили б справі національної революції. ОУН(б) почала таємну підготовку **похідних груп**, які мали створювати в містах і селах органи національної влади. Їхньою підготовкою зайнялися й мельниківці.

Похідні групи — створені ОУН(м) та ОУН(б) групи націоналістів, які просувалися в ближньому тилу вермахту на схід, щоб в умовах вакууму влади на щойно зайнятих територіях УРСР створити органи українського самоврядування.

2. Проголошення Акта відновлення Української держави

Передбачаючи наближення німецько-радянської війни, обидві організації ОУН звернулися до німецького уряду з меморандумами, у яких пояснювали, що їхня мета — відновлення незалежної та суверенної України. Водночас меморандум С. Бандери застерігав, що спроба німців використати в Україні примус і силу «матиме лише протилежні наслідки». Українська держава має бути справді суверенною, а не подібною до словацького чи хорватського утворень під протекторатом Німеччини.

Червона армія покинула Львів увечері 29 червня 1941 р. після кількогодинних перестрілок із повстанцями. На світанку 30 червня 1941 р. в місто вступили кілька німецьких частин та український батальйон «Нахтігаль» під командуванням Р. Шухевича. Похідна група ОУН(б), очолена першим заступником С. Бандери Я. Стецьком, дісталася до міста після обіду. Вона відразу ж скликала на кінець дня в Українському домі зібрання представників української громадськості міста — Національні збори (майже 100 осіб).

З благословення митрополита А. Шептицького Я. Стецько оголосив Акт відновлення Української держави: «Волею українського народу Організація українських націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української держави, за яку покладали свої голови цілі покоління найкращих синів України». В Акті зазначалося, що відновлена Українська держава буде співпрацювати з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, яка «допомагає українському народу визволитися з-під московської окупації». Акт закликав український народ не складати зброї доти, доки на всіх українських землях не буде створена Українська суверенна соборна держава.

Отже, ОУН(б), не чекаючи відповіді на меморандум, поставила німецький уряд перед довершеним фактом.

Далі Національні збори обрали головою Українського державного правління Я. Стецька, а він доручив І. Равлику організувати міліцію, яка б гарантувала порядок і безпеку громадян. Потім наказав привести в дію радіостанцію, щоб оголосити новину про проголошення Української держави.

3. Український визвольний рух

Похідні групи ОУН (б), чисельністю 7–12 осіб, поступово входили на територію України за німецькою армією. Їхня початкова чисельність становила майже 5 тис. осіб, а до осені 1941 р. зросла до 8 тис. осіб. Щоб проникнути на територію України, більшість мала підроблені або й справжні перепустки служби пропаганди вермахту.

Групи проголошували відновлення Української держави, організовуючи з цього приводу маніфестації, розповсюджували плакати, листівки, газети, засновували «незалежні адміністративні органи», міліцію — озброєні групи місцевих мешканців — для самозахисту та підтримання порядку, повідомляли про своє створення окупаційну військову адміністрацію, наголошували на готовності до тісної співпраці, і спочатку їхня діяльність сприймалася схвально.

Похідні групи бандерівців, а невдовзі й мельниківців ішли все далі в глиб України й в умовах політичного вакууму відновлювали самоврядування. Незважаючи на розрізненість зусиль обох ОУН, українське самоврядування протягом двох місяців було запроваджене в одинадцятьох областях України.

Німецька адміністрація несподівано для себе виявила високу активність українського місцевого самоврядування. Маючи на меті експлуатацію краю, а не сприяння Українській державі, окупанти вдалися до репресій. У вересні 1941 р. підрозділи СС стали активно заарештовувати й страчувати членів похідних груп ОУН(б), знищувати їхні газети, розформовувати створені ОУН служби порядку. На підході до Києва було заарештовано похідну групу бандерівців з 30 осіб.

Історичне джерело

Представник МЗС Третього рейху в штабі 17-ї армії вермахту констатував, що бандерівці «створюють політичну силу, яка втискується між окупаційною владою й населенням, ускладнюючи наше управління, яка викликає побоювання, що одного дня вона може повернутися проти нас. Отже, люди Бандери — небажані в Україні...».

Успіхів досягли й похідні групи мельниківців. У розгортанні їхньої діяльності провідну роль відігравав син відомого українського поета Олександра Олеся, Олег Ольжич (Кандиба). Діставшись до Києва, він почав утілювати в життя ідею створення Української національної ради за участі всіх українських земель, суспільних верств і різних ідейних течій. **5 жовтня 1941 р.** в **Києві** відбулися **установчі збори**, на яких було утворено **Українську національну раду** за участі 130 делегатів від східноукраїнської інтелігенції, еміграції ОУН(м), релігійних діячів, учасників визвольних змагань 1917–1921 рр. Головою було обрано колишнього ректора політехнічного інституту професора М. Величківського. За кілька днів у Києві почала функціонувати міська управа, яку очолив професор О. Оглоблин, а через місяць — професор В. Багазій. Представники ОУН(м) зайняли основні посади в місцевому самоврядуванні в Житомирі, Полтаві, Харкові, Чернігові й інших містах. У Києві та навколишніх населених пунктах у жовтні–листопаді відроджувалося національне шкільництво, українська преса: у кожному обласному центрі, майже в усіх великих містах і в частині районних центрів. Загалом виходило друком понад 100 газет. Тиражі київського «Українського слова» сягали 50 тис. примірників щоденно. Обравши помірковану тактику, проявляючи максимум лояльності до окупаційних властей, мельниківці сподівалися, що з часом УНРада як представницький орган зможе створити національний парламент.

Однак, обравши курс на колоніальну експлуатацію України, нацисти вирішили рішуче згорнути українське громадсько-політичне життя. 27 листопада 1941 р. діяльність київської УНРади було заборонено. Більшість її членів на чолі з М. Величківським виїхала до Львова, де об'єдналася з львівською УНРадою, очоленою А. Шептицьким. Незабаром до них приєднався сойм Карпатської України. У лютому 1942 р. митрополит надіслав до Берліна меморандум про право українського народу на власну державу, а також засудив геноцид єврейського народу. У березні 1942 р. гестапо заборонило і львівську УНРаду.

4. Опір окупантам

Першими нацистській політиці щодо України довелося протистояти лідерам ОУН. 3 липня 1941 р. нацистські високопосадовці Кракова покликали діячів Українського національного комітету (УНК), уключаючи й С. Бандеру, на розмову, що перетворилася на допит.

С. Бандера визнав, що він віддав наказ узяти владу й створити український уряд. Він це робив як голова ОУН, яка стоїть в авангарді боротьби українського народу за свободу й має право так діяти. На вимогу скасувати Акт проголошення Української держави лідер ОУН(б) відповів твердою відмовою: «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії».

5 липня члени УНК були заарештовані, а С. Бандера депортований до Берліна, де утримувався під домашнім арештом. Після арешту С. Бандери його соратники, які перебували у Львові, перейшли на нелегальне становище. Винятком були Я. Стецько та його співробітник Р. Ільницький, які мусили офіційно представляти український уряд. 9 липня вони теж були заарештовані й переведені під нагляд до Берліна.

Тим часом усі українські угруповання у Львові, уключаючи й ОУН(м), під тиском німецьких служб безпеки висловили німецькій владі свою лояльність. Не дала своєї згоди лише ОУН(б), оскільки не отримала гарантій щодо незалежності України та звільнення С. Бандери. У відповідь за наказом від 17 липня 1941 р. у Львові було закрито майже 20 друкарень, якими користувалися ОУН(б).

21 липня МЗС Третього райху прийняло рішення вважати, що проголошення незалежності Української держави «не має жодного конституційного значення». У відповідь політичне бюро ОУН(б) надрукувало декларацію, у якій стверджувало, що проголошення «уже є історичним фактом», «доконаним фактом», і воно відбулося не лише у Львові, а й в інших містах України, що засвідчувало прагнення українського народу до політичного суверенітету.

Нацистські спостерігачі засвідчували масові прояви наростання популярності ОУН(б): публічне складання присяг С. Бандері після завершення релігійних церемоній ушанування пам'яті жертв радянського режиму, збирання підписів під петиціями за повернення С. Бандери в Україну, масове поширення листівок про відмову С. Бандери виконати вимогу Гітлера та скасувати Акт від 30 червня, продаж поштових марок з датою проголошення незалежності — 30 червня.

Історичне джерело

Автори донесень писали: «Емісари ОУН вирізняються своїм рішучим прагненням до мети, скромністю та відданістю, які можуть впливати лише із справжнього ідеалізму». Тому СД вирішило, «коли ситуація в Україні буде певною мірою стабілізована, усіх західних українців необхідно виселити, оскільки їхню діяльність треба розглядати як шкідливу з будь-якого погляду».

У середині серпня німецьке командування наказало роззброїти та розформувати батальйони «Нахтігаль» і «Роланд». Причому «Роланд» до розформування примусили, оточивши кільцем кулеметів. З 15 вересня 1941 р. нацисти перейшли до репресивної політики проти українських націоналістів. Цього дня було проведено масові арешти членів ОУН(б) по всій окупованій території України та в

еміграції. С. Бандеру та Я. Стецька перевели до Берлінської в'язниці, а звідти — до концтабору Заксенгаузен.

Хоча мельниківці намагалися поводитися обережніше, вони теж зазнали розгрому й насамперед київська організація. Їх було усунуто з органів місцевого управління, поліції та преси, а багатьох розстріляно.

Зазнавши репресій, бандерівці з осені 1941 р. розпочали підготовку до повстання: збирали зброю, продовольство, проводили навчання, поодинокі напади на загони німецьких карателів. Спецслужби гітлерівців повідомляли до Берліна, що пропаговані бандерівцями національні ідеї «становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні й у майбутньому». 25 листопада українські націоналісти були остаточно поставлені нацистами поза законом. Таємна інструкція органів держбезпеки роз'яснювала, що «рух Бандери готує повстання в Рейхскомісаріаті “Україна”, мета якого — “створення незалежної України”», і вимагала: «Усі активісти руху Бандери мають бути негайно заарештовані й після ґрунтового допиту таємно знищені, як габріжники».

5. Поліська Січ

Одним із перших політичних і військових формувань, що протистояло окупантам, була **Поліська Січ** під проводом *Тараса Боровця*, який вибрав собі псевдонім *Тарас Бульба*. Виступаючи від імені уряду УНР в еміграції, він у серпні 1940 р. прибув на Полісся й створив там військово-підпілля. Улітку–восени 1941 р. Поліська Січ, отримавши допомогу від вермахту озброєнням та амуніцією, вела боротьбу із залишками Червоної армії, радянськими підпільниками та партизанами. Т. Бульба (Боровець) пішов на співпрацю з окупантами, сподіваючись, як і більшість тодішніх українських патріотів, на їхнє сприяння у відродженні української незалежності. Звільнивши від радянської влади значні території Рівненщини та Житомирщини, він створив Поліську республіку з центром у м. Олевську. Декретами Т. Бульби тут було ліквідовано колгоспи, землю повернуто селянам, чисельність збройного формування доведено до 3 тис. бійців, налагоджено підготовку військових кадрів, відкрито лікарню, кооперативну їдальню. У республіці працювали пошта, телефонний зв'язок, електростанція, друкували газету «Гайдамака», демонтували радянські пам'ятники й атрибути.

Загін УПА. Фото. 1942 р.

Коли ж бульбівці відмовилися брати участь у розстрілах євреїв у листопаді 1941 р., німецьке керівництво змусило Т. Бульбу розпустити Поліську Січ і ліквідувало контрольовану ним республіку. Уникнувши арешту, Т. Бульба з прихильниками деякий час переховувався в лісах Рівненщини, а в **грудні 1941 р.** з решток Поліської Січі почав формування **Української повстанської армії (УПА)**. Її метою було визначено здобуття державної незалежності України та захист українців від свавілля німецьких окупантів. До свого збройного формування бульбівці приймали всіх українців, незалежно від їхньої партійної належності, політичних переконань, етнічного походження.

До весни 1942 р. УПА Т. Бульби (Боровця) не проводила активних воєнних дій. Протягом 1942–1943 рр. максимальна чисельність її підрозділів сягала 3–4 тис. бійців. Ядро із 300–400 бійців переміщувалося лісами Волині та Рівненщини. Решта жили по селах і становили мобілізаційний резерв. Коли німецьке керівництво знову запропонувало співпрацю, Т. Бульба відхилив пропозицію й висунув політичні вимоги: змінити окупаційну політику, звільнити всіх українських політв'язнів, уключаючи С. Бандеру, ліквідувати окупаційну адміністрацію, визнати Українську державу із законним урядом УНР, дозволити сформувати українську армію.

Нейтралітет із радянськими партизанами навесні 1943 р. змінився на гостре протистояння. Т. Бульба намагався налагодити мирні відносини з польським рухом Опору. Проте ігнорування цих зусиль із польської сторони, провокації нацистів призвели до участі бульбівців у гострих братовбивчих конфліктах.

Протягом літа 1943 р. майже всі загони бульбівської, поліської, частини УПА були роззброєні й підпорядковані військовим підрозділам бандерівської частини УПА. Сам Т. Бульба (Боровець) відхилив вимогу про «абсолютне підпорядкування політичній лінії ОУН(б)» і в **липні 1943 р.** сформував нечисельну **Українську народно-революційну армію (УНРА)**, бійці якої воювали проти радянських військ до 1948 р.

Особистості

Тарас Бульба (Боровець) (1908–1981) народився в с. Бистричі (нині Березнівського р-ну, Рівненської обл.). Після вступу Червоної армії на Житомирщину в листопаді 1943 р. виїхав до Варшави для переговорів з німецьким командуванням про залишення зброї та військового спорядження частинам УПА та УНРА, які залишалися на території, що могла бути зайнята радянськими силами. 1 грудня 1943 р. був заарештований гестапо й відправлений до концтабору Заксенгаузен. Після завершення війни жив в еміграції. Організував Українську національну гвардію, видавав часопис «Меч і воля». Помер у м. Нью-Йорку.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «похідна група», «Поліська Січ».
2. Опишіть хід подій 30 червня 1941 р. у Львові.
3. Розкрийте причини, які взято за основу розколу ОУН.
4. Якою ідейною настановою бандерівців можна пояснити небажання С. Бандери шукати згоди нацистського уряду щодо проголошення Української держави?

§ 24. Воєнні поразки Червоної армії 1941–1942 рр. на теренах УРСР

5. Розкрийте зміст діяльності Т. Бульби (Боровця) на початковому етапі війни.
6. Дайте коротку характеристику життєвих шляхів А. Мельника та С. Бандери.

7. Визначте зміст протистояння нацистських окупантів та українських націоналістів протягом червня–листопада 1941 р.
8. Поясніть, який глибинний взаємозв'язок поєднував проголошення Української держави 30 червня 1941 р. бандерівцями та скликання УНРади 5 жовтня 1941 р. мельниківцями.

9. Чим, по-вашому, є мужність?

§ 24. ВОЄННІ ПОРАЗКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ 1941–1942 рр. НА ТЕРЕНАХ УРСР

- *Теоретик воєнної справи К. Клаузевіц сказав: «На війні все просто, але найпростіше і є найважчим». Що, з вашого погляду, на війні може бути невимовно важким?*

1. Підготовка до війни на випередження

Підпорядкувавши Європу й частково заблокувавши Велику Британію, Гітлер отримав 1–3 роки, поки Велика Британія та США відмобілізують свою економіку й почнуть бойові дії проти Німеччини. Цей час він вирішив використати для розгрому СРСР, налагодження надійного зв'язку сухоходом із союзником на Далекому Сході — Японією. Швидка перемога над СРСР давала можливість Гітлеру не лише ліквідувати загрозу війни на два фронти, а й отримати виробничі та природні ресурси, щоб зрівнятися з англо-американським блоком.

Відповідно до цих задумів, було розроблено план блискавичної війни (**бліцкриг**) проти СРСР «Барбаросса», який передбачав вихід на лінію Архангельськ–Астрахань максимум за 5 місяців. Згідно з планом, у лютому 1941 р. в лісових масивах Східної Польщі розпочалася концентрація армії вторгнення. Тим часом відбувалася концентрація військ і на радянському кордоні.

У травні–червні 1941 р. Радянський Союз здійснював приховану мобілізацію, зосереджуючи війська на західному кордоні. Це робили під приводом потреби створити на нових західних кордонах СРСР більш сучасну лінію укріплень. Отже, у першій половині 1941 р. по обидві сторони кордону СРСР і Німеччини з її союзниками було сконцентровано колосальну, ніколи не бачену у світі, військову силу. Кожна зі сторін прагнула напасти першою, щоб, скориставшись раптовістю нападу, знищити ударну силу ворожих військ, зосереджених безпосередньо на кордоні.

Першою це зуміла зробити гітлерівська Німеччина. Її армія вторгнення разом зі з'єднаннями її союзників — Фінляндії, Угорщини та Румунії — становила близько 5,5 млн осіб, мала на озброєнні 47,2 тис. гармат, майже 5 тис. бойових літаків, 4,3 тис. танків. Їй протистояло понад 6 млн солдатів і офіцерів Червоної

Бліцкриг (від нім. *blitz* — блискавичний і *krig* — війна) — швидкоплинна війна, перемога в якій досягається протягом лічених днів або місяців, ще до того часу, поки противник зуміє відмобілізувати й розгорнути свої основні військові сили.

армії, з них майже 3 млн осіб знаходилися в прикордонній смузі. Вони мали на озброєнні 118 тис. гармат, 18,7 тис. танків і самохідних артилерійських установок, 16 тис. бойових літаків. Отже, за кількістю гармат, танків і літаків Червона армія не мала рівних у світі. Однак раптовий удар, завданий Гітлером **22 червня 1941 р.**, протягом кількох днів змінив співвідношення сил на користь вермахту.

Німецькі збройні сили здійснювали наступ одночасно в трьох напрямках — «Північ» (Ленінград), «Центр», (Москва), «Південь» (Київ). На південному напрямку їм протистояли війська Південно-Західного та Південного фронтів, Дунайська й Пінська річкові флотилії та Чорноморський флот.

2. Відступ Червоної армії

Радянське керівництво, готуючись лише до війни наступальної, зненацька постало перед необхідністю вести війну оборонну, до якої воно виявилось не готовим. Це проявилось в кризі вищого військового керівництва, яке втратило будь-яку спроможність керувати бойовими діями Червоної армії. Тому проти добре керованої німецької армії з радянської сторони воювали розрізнені з'єднання й підрозділи. Командний склад Червоної армії не мав відповідних знань і досвіду. Командування Київського, Харківського й Одеського військових округів зазнало в передвоєнний час необґрунтованих репресій. Як наслідок, командування корпусів було оновлене на 100 %, дивізій та укріплених районів — на 96 %, полків — на 70 %, батальйонів — на 80 %. Командний склад гітлерівської армії, починаючи з найвищих чинів, у переважній більшості мав досвід Першої світової війни та кампаній 1939–1941 рр.

Раптовий напад нацистів позбавив Червону армію й переваг щодо технічної оснащеності. Унаслідок бомбардувань і швидкого просування в глиб радянської території до рук противника потрапили склади стрілецької зброї, боєприпасів і пального, топографічних карт та амуніції. Уже в перший день війни Червона армія втратила майже всю авіацію першого ешелону. Запанувавши в повітряному просторі над Україною, ворожа авіація руйнувала мости, залізничні вузли, бензино- і соляркогони, розстрілювала з повітря підкріплення, що рухалося до лінії фронту чи йшло на допомогу оточеним.

З першого дня війни противник мав перевагу в тактиці ведення бою. За допомогою танкових ударів сили вермахту розчленовували військові порядки радянських дивізій, брали їх у «кліщі», потім оточували силами мотопіхоти й знищували поодинокі одну за одною. Червона армія втратила до 850 тис. осіб, 3,5 тис. літаків, 9,5 тис. гармат. Зі 170 дивізій діючої армії боєздатність зберігали лише 70. Втрати вермахту були в 10 разів менші. Це дало можливість гітлерівцям до кінця першого місяця війни захопити понад третину території України. До рук ворога потрапили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав, Тернопіль, Житомир. Загроза нависла над Києвом та Одесою.

3. Бойові дії в 1941 р.

Не маючи інформації про ситуацію на лінії вторгнення, ставка Головного командування вже 23 червня 1941 р. наказала 8 мотомеханізованим корпусам

Нацистські окупанти на українській землі. Фото. Липень 1941 р.

перейти в контрнаступ проти головної ударної сили групи армій «Південь» — 1-ї танкової групи генерала Е. Кляйста. Так, у районі Луцьк–Броди–Дубно–Рівне розпочалася найбільша танкова битва початкового етапу війни, у якій узяло участь кілька тисяч танків. **29 червня 1941 р.** битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії. Південно-Західний фронт утратив майже 3,5 тис. танків, а німецька сторона — менше 200. Втрати відповідно становили 18:1.

Унаслідок здобутої перемоги німецьке командування отримало на Київському напрямі подвійну перевагу в людях, артилерії та мінометах. Перевага в літаках і танках стала ще більшою, в оточення потрапляли навіть корпуси. Війська не могли вчасно відходити на задалегідь підготовлені позиції, оскільки їх майже без опору захоплювали повітряні десанти ворога.

Червоній армії не вдалося закріпитися на старому передчасно демонтованому державному кордоні. На початку липня 1941 р. гітлерівські війська здійснили прорив фронту, південніше Новоград-Волинського укріпленого району. 11 липня німецькі танки перетнули Житомирське шосе й вийшли на дальні підступи до Києва, однак наштотхнулися на побудовані киянами 3 лінії укріплень, до яких входило 230 км протитанкових ровів, 1650 дотів та інших вогневих точок. Щоб убезпечити себе від удару з флангу, частина гітлерівських військ повернула на південь та оточила в серпні під Уманню дві радянські армії. Намагаючись вирватися з кільця, проте, витративши весь боєзапас, 103 тис. бійців потрапили в полон.

Бої під Уманню дещо послабили силу наступу на Київ, дали змогу його оборонцям зміцнити свої позиції. Однак це не врятувало місто. Дещо призупинивши наступ на Москву, командування вермахту забрало в групи армій «Центр» одну танкову й одну польову армію та спрямувало їх у тил Південно-Західного фронту. Над київським угрупованням нависла загроза оточення, однак Сталін заборонив відступ. Отже, на думку німецьких генералів, Сталін зробив чергову послугу німецькому командуванню, «утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох сторін, і піддаючи свої сили небезпеці оточення й знищення».

15 вересня 1941 р. біля м. *Лохвиці* на *Полтавщині* німецькі броньовані «кличі» зімкнулися. В оточення потрапили 453 тис. радянських солдатів (за німецькими підрахунками, 665 тис.). У боях за прорив з оточення загинув командувач фронту генерал М. Кирпонос і група генералів штабу.

Гітлер тішився найграндіознішою перемогою в історії воєн. Проте в битві за Київ, що тривала із середини липня до середини вересня, вермахт теж утратив понад 100 тис. осіб.

На думку вченого

Дейвід Стейхел (David Stahel), автор книжки «Київ 1941. Битва Гітлера за панування на Сході», стверджує, що київська наступальна операція була тріумфом Гітлера, адже саме тут, а не під Москвою чи Сталінградом, він програв Другу світову війну. Гітлер утратив час для блицкригу, не розрахував масштабів опору супротивника, не зміг передбачити погодних умов. На окуповані території виявилось складно доставляти амуніцію, паливо та підкріплення. Усі ці чинники стали фатальними для нацистів.

Однією з найбільших воєнних операцій 1941 р. на території України була й **оборона Одеси**, яка тривала 73 дні. Відтягнувши на себе сили 18 румунських дивізій, захисники міста дали змогу Південному фронту відійти за р. Дніпро й організувати оборону. 16 жовтня радянські сили залишили Одесу, того ж місяця — Харків і Донецьк.

Оборона Києва дала змогу затримати наступ вермахту на Московському напрямку. Коли Гітлер знову сконцентрувався на ньому, на допомогу Червоній армії вже підходили її природні союзники — «генерал осіннє бездоріжжя» і «генерал зима». Ціною неймовірних зусиль і надзвичайних заходів гітлерівці були зупинені під Москвою, а на початку 1942 р. відкинуті на 100–400 км на захід.

4. Мобілізаційні заходи та евакуація

У ході розгорнутої з перших днів війни **мобілізації** до Червоної армії було набрано 2 млн осіб, які не підлягали призову до армії. З них створювали формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. Силами ополченців в Україні було збудовано 4 тис. км оборонних ліній та багато військових споруд.

Будівництво оборонних споруд навколо Києва. Фото. Липень 1941 р.

Одночасно з воєнною мобілізацією проводили т. зв. «громадянські мобілізації» жінок, студентів, учнів шкіл на звільнені відмобілізованими чоловіками робочі місця. За рахунок добровільних внесків громадян було створено Фонд оборони, а також розгорнуто рух надання благодійної (за радянським формулюванням, шефської) допомоги пораненим та їхнім родинам.

Мобілізація (від латин. *mobilis* — рухливий) — призов військовозобов'язаних на службу в діючу армію у зв'язку з початком війни; комплекс заходів, спрямованих на переведення держави, збройних сил, усього суспільства у військовий стан у зв'язку з війною.

§ 24. Воєнні поразки Червоної армії 1941–1942 рр. на теренах УРСР

Складовою частиною перебудови економіки на воєнний лад стала масова **евакуація** підприємств на схід. Вона включала й евакуацію робітників та інженерів, потрібних для налагодження виробництва на новому місці. Усього з України було вивезено до Росії, Казахстану та Середньої Азії майже 1 тис. заводів, з них понад 550 тис. великих і 190 союзного значення.

З України було вивезено також майже все обладнання електростанцій, 30 тис. тракторів, вигнано більше ніж 6 млн голів худоби, вивезено 1,6 млн т шкір, хутра, 125 млн п зерна та різноманітного продовольства.

Було евакуйовано й десятки наукових установ АН УРСР, спілки письменників, художників і композиторів, 70 вищих навчальних закладів, близько 50 театрів, редакцій газет і журналів. Більшості культурних і наукових установ України надала притулок Уфа (Башкирія).

5. Тактика «випаленої землі» та інші злочини комуністичного тоталітарного режиму

Згідно з партійною директивою та воєнною тактикою «випаленої землі», усе, що не могло бути вивезене, спалювали чи руйнували. У Запоріжжі були знищені всі промислові об'єкти, на Донбасі були затоплені всі шахти, у повітря висаджені всі 54 домни. Відступаючи, Червона армія підривала мости, руйнувала залізниці, знищувала телеграфні лінії тощо. Усе це згубно позначилося на життєвому рівні населення, яке залишалося на окупованій території. Адаже на полях, виконуючи партійну директиву, спалювали хліб, позбавляючи жителів, які не мали змоги евакуюватися, засобів до існування, незважаючи на те, що населення могло й бажало зібрати цей хліб.

Виконавці цієї тактики повністю ігнорували потреби людей, яких кидали напризволяще, а їхня поведінка набувала відверто злочинного характеру. Так, 18 серпня 1941 р. в повітря було висаджено греблю Дніпрогесу, якраз тоді, коли нею рухалися військові колони та мирні громадяни. Дніпровою заплавою протилася майже 30-метрова хвиля, знищуючи на своєму шляху великі запаси товарів, військового майна, десятки суден із командами, тисячі голів худоби. І це сталося за півтора місяці до вступу в Запоріжжя нацистів.

У Дніпропетровську (нині Дніпро) був підірваний хлібокомбінат разом із робочою зміною та чергою за хлібом біля заводського магазину. В Одесі частину приморських кварталів затопили разом із мешканцями...

Радянська влада виправдовувала воєнною необхідністю знищення національних святинь і культурних цінностей. Так, напризволяще були покинуті унікальні музейні колекції. Коли внаслідок авіаційного нальоту на Чернігів загорівся Історичний музей з унікальними експонатами, секретар обкому заборонив гасити пожежу.

Руїни Свято-Успенського собору
Киево-Печерської лаври.
м. Київ. Фото. 1941 р.

Евакуація (від латин. *evacuare* — спорожнити) — організоване вивезення населення, підприємств, майна з однієї місцевості в іншу з метою уникнути небезпеки.

За наказом радянського командування 24 вересня в окупованому Києві було висаджено в повітря ряд будинків на Хрещатику та прилеглих кварталах. Диверсанти НКВС нищили центр Києва разом з людьми. Вибухами й пожежами було зруйновано 324 старовинних будинки. Загинули тисячі киян, 50 тис. осіб залишилися без даху над головою. 3 листопада 1941 р. було підірвано Свято-Успенський собор XI ст. — головний храм Києво-Печерської лаври.

Відступ Червоної армії мав трагічні наслідки для політичних в'язнів України. Протягом 22–29 червня 1941 р. НКВС провів масове знищення в'язнів без огляду на висунуті проти них обвинувачення — застрелено від 40 до 50 тис. ув'язнених.

Евакуацією було приховано знищення таких відомих діячів української культури й науки, як Агатангел Кримський, Петро Франко, Кирило Студинський та багато інших.

6. Бойові дії в 1942 р.

Після поразки під Москвою Німеччина, як і в Першій світовій війні, постала перед реальною загрозою війни на два фронти. На думку нацистського командування, 1942 р. був останнім роком, у якому можна було використати основні німецькі сили на Східному фронті, не побоюючись висадження англо-американського десанту на Заході. Мобілізувавши додатково 2 млн осіб до вермахту та збільшивши випуск військової продукції на 50 %, Гітлер планував дати переможний бій Червоній армії. Вістря головного удару в 1942 р. фюрер спрямував на південь. Головні зусилля планувалося зосередити на загарбання Донбасу, Кубані та нафтових родовищ Північного Кавказу.

Ураховуючи катастрофічні поразки та втрати 1941 р. та усвідомлюючи, що для їхньої компенсації потрібен час і велике напруження тилу, начальник Генштабу О. Василевський розробив відповідний план дій на весну й літо 1942 р., який передбачав активну стратегічну оборону, нагромадження резервів, а потім перехід у вирішальний наступ. План ураховував і ту обставину, що Червона армія в 1942 р. не мала переваги над вермахтом ані в живій силі, ані в техніці. Евакуйовані підприємства могли дати продукцію лише із середини 1942 р.

Однак Сталін як верховний головнокомандувач 1 травня 1942 р. поставив перед армією завдання: «...добитися того, щоб 1942 р. став роком остаточного розгрому німецько-фашистських військ і звільнення радянської землі від гітлерівських мерзотників». **12 травня 1942 р.** за його наказом було розпочато *Харківську наступальну операцію*. За умови переваги противника в живій силі й техніці операція завершилася повною поразкою. Під час наступальних боїв було втрачено 171 тис. убитими й пораненими, 240 тис. потрапило в полон. Ворог при цьому втратив 20–30 тис. убитими й пораненими.

Не менш згубно для Червоної армії розгорталася й подія в Криму, де тримали оборону Севастополь і Керченський півострів. Для організації наступу на Керченському півострові радянське командування передислокувало туди три армії.

Солдатам заборонили рити окопи, аби вони, мовляв, «не втрачали бойового духу». Зосереджені на плацдармі протяжністю 16 км, вони перетворилися на живу мішень для німецької артилерії та авіації. З 250 тис. бійців загинуло 162 тис., а решта потрапила в полон. Намаганням евакуювати тих, хто залишився, перешко-

§ 24. Воєнні поразки Червоної армії 1941–1942 рр. на теренах УРСР

джала німецька авіація. За свідченнями очевидців, прибережні води Керченської протоки були вкриті пілотками загиблих бійців. Після ліквідації Кримського фронту становище Севастополя стало безнадійним. Тому на початку липня 1942 р. місто було здане противнику. За час оборони Севастополя загинуло 157 тис. осіб. 95 тис. оборонців або загинуло під час останнього штурму, або потрапило в полон. Сталінське командування, евакуювавши значну частину боєприпасів, навіть не спробувало евакуювати воїнів, які витримали 250-денну облогу.

Поразки під Харковом і в Криму створили для німецької групи армій «Південь» сприятливі умови для наступу, який розпочався 28 червня 1942 р. Цього разу радянське командування прийняло рішення відвести війська на схід, щоб зміцнити оборону Кавказу та Сталінграда (нині Волгоград). 22 липня 1942 р. радянські війська залишили м. Свердловськ (нині Довжанськ) — останній населений пункт на території України. Над Україною опустилася завіса нацистської окупації.

7. Концтабори — воєнний злочин

Унаслідок воєнних поразок уже на початку війни в полон потрапило 3,6 млн бійців, що становило 65 % кадрового складу армії. Україна вкрилася густою мережею концтаборів (лише великих нараховували понад 180).

У Києві було створено десятки стаціонарних і пересувних таборів для полонених. Їхню переважну частину становили солдати й офіцери Південно-Західного фронту. Одночасно реалізувався план звільнення території України від «надлишкового населення» для «арійської колонізації».

Історичний факт

Одним із прикладів звірячого поводження з військовополоненими став табір «Хорольська яма», створений у гігантському глиняному кар'єрі цегельного заводу. Полонені залишалися просто неба за будь-якої погоди. Захищаючись від сонця, холоду, дощу та снігу, люди рили невеликі заглиблення в стінах кар'єру. Їхнє харчування складалося з баланди та двокілограмової хлібини на 100–150 осіб. Протягом осені 1941 р. до табору було кинуте майже 60 тис. військовополонених. Навесні 1942 р. в ямі не залишилося жодної живої людини.

Частину військовополонених гітлерівці використовували для відновлювальних робіт. У Києві їхній робочий день тривав з 4-ї год до 18-ї год. Вони переносили землю, каміння, корчували дерева тощо. З окупацією Донбасу їх використовували для робіт у шахтах. Протягом листопада 1942 р. на шахті 40/4С у Селідовському районі з 1600 полонених вижило лише 90.

СРСР не приєднався до Гаазьких конвенцій 1907 р. щодо військовополонених, і Сталін відкидав будь-які пропозиції про допомогу Міжнародного Червоного Хреста, уважаючи військовополонених зрадниками.

Воєнний злочин — порушення законів і звичаїв війни, що включають убивства, жорстоке поводження або примусове виселення цивільних на окупованих територіях, убивство або жорстоке поводження з військовополоненими, убивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, не зумовлене військовою необхідністю.

Радянські військовополонені біля Києва. Фото. 1941 р.

Жінки біля Дарницького табору в Києві. Фото. 1941 р.

За підрахунками українських учених, з 5,8 млн радянських військовополонених загинуло майже 3,3 млн; з них — майже 1,3 млн українців.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «тактика випаленої землі», «мобілізація», «евакуація», «воєнний злочин».
2. Skorиставшись мапою, покажіть напрями наступів/відступів, театри битв 1941–1942 рр. (див. форзац 2 підручника).

3. Наведіть приклади злочинів комуністичного режиму при відступі з України.
4. Наведіть приклади воєнних злочинів нацистів щодо військовополонених на теренах України.

5. Поясніть причини, що зумовили відступ Червоної армії в 1941–1942 рр.
6. Визначте, яку роль у зриві блицкригу відіграла оборона Києва. Хто винен в оточенні радянських військ під Києвом?

7. Уявіть себе воєнним експертом. Чию воєнну стратегію — Сталіна чи О. Василевського — ви обрали б на літо 1942 р.? Чому?
8. Теоретики багато дискутують щодо превентивної війни — війни на випередження. Чому стосовно Третього рейху та СРСР ця дискусія не актуальна?

9. Люди воєнної доби пройшли через нелюдські фізичні та моральні тортури. Що допомогло їм зберегти людяність?

§ 25. УКРАЇНА В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

- Чому неволя — найважча біда та покарання для людини? Чим, на вашу думку, можна розрадити людину в неволі?

1. Окупація України військами Німеччини та її союзниками

Закарпаття ще в березні 1939 р. було окуповане Угорщиною. Чернівецька й Ізмаїльська області ввійшли до складу Румунії. Території, які знаходилися за

Дністром: Одеська область, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської областей, лівобережні райони Молдавської РСР, були об'єднані в губернаторство Трансністрія й включені до складу Румунії.

Дрогобицька, Львівська, Тернопільська та Станіславівська області на правах окремого дистрикту (округу) «Галичина» увійшли до генерал-губернаторства, створеного зі східних територій Польщі. Відокремлення Східної Галичини від решти України було зроблено «з причин політичної безпеки», щоб «уберегти» вичищену сталінськими репресіями свідомість мешканців учорашньої радянської України від «згубного» впливу національно свідомих галичан.

Більшість окупованих територій УРСР увійшла до Рейхскомісаріату «Україна» з адміністративним центром у Рівному.

Чернігівська, Сумська, Харківська області та Донбас й територія Криму були передані під безпосередню владу тимчасової військової адміністрації.

2. «Новий порядок»

Нацисти принесли на терени України т. зв. *Neues Ordnung* — **новий порядок**.

Окупаційний режим здійснювався силами таємної державної поліції (гестапо), військами державної безпеки (СС), службою безпеки (СД). Діяла також допоміжна адміністрація з місцевих жителів (бургомістри, старости, поліція). Здійснення влади на завойованих територіях передбачало повне підкорення місцевої людності. На думку Гітлера, «найкращий засіб досягти цього — розстрілювати тих, хто дивитиметься косо». На окупованих територіях було запроваджено принцип кругової поруки — колективної відповідальності місцевих мешканців «за свої власні справи». «Мешканці повинні знати, що кожен, хто буде неактивний [у перешкоджанні діям на шкоду окупаційній владі], буде розстріляний, вони будуть відповідальні за кожен учинений злочин». За цими заявами стояли й жахливі злочини проти людяності. Першим символом нацистських звірств проти людяності стало с. Обухівка на Полтавщині: у жовтні 1941 р. всі його мешканці були розстріляні, а село спалене.

Українці, як і інші слов'янські народи, розглядалися як «недолюди» (унтерменшен), які мали слугувати вищій арійській расі. Питання надлишку українців планувалося вирішити по-варварськи просто: певну частину знищити, інших перетворити на рабів, решту виселити в Азію. Можливість жити надавалася тим, хто лояльно ставився до нацистського режиму й працював на завойовників.

В умовах воєнного часу головним економічним завданням, яке покладалося на окупаційну владу в Україні, було безперервне забезпечення продовольством вермахту та самої Німеччини. З цією метою німецькі окупанти зберегли колгоспи й радгоспи, перейменувавши їх на «громадські господарства» та «державні маєтки».

До сезонних робіт залучали всіх, без винятку, працездатних людей. Робочий день тривав зі сходу до заходу сонця. Дозволяли перерви на сніданок 30 хв, на обід — 1 год, на підвечірок — 15 хв. За зволікання, невиконання роботи,

Новий порядок — жорстокий окупаційний режим, який передбачав перетворення України на колонію, що стала джерелом сировини, продовольства, робочої сили для Третього рейху, а в майбутньому перетворення України на «німецький життєвий простір».

Окупанти використовували селян як тяглову силу для обробітку землі.
Фото. 1942 р.

пошкодження механізмів селян карали фізично, штрафували, відбирали городи, страчували заручників.

У 1942 р. в селах було запроваджено пайкову систему розрахунку з працівниками. Наприклад, у Вінницькій області селянам видавали щомісячний пайок — 12 кг хліба та круп на 1 особу, решту урожаю, за винятком насіннєвого фонду, конфіскували.

Під час війни найжорстокіший окупаційний режим було встановлено в Рейхскомісаріаті «Україна». Це була особиста «заслуга» рейхскомісара Е. Коха.

Історичне джерело

Після призначення на посаду **Е. Кох** звернувся до підлеглих зі словами: «Мене знають як жорстокого собаку. Саме тому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає у висмокуванні з України всіх товарів, які можна захопити, без огляду на почуття й власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення. (...)

Якщо я зустріню українця, гідного сидіти зі мною за одним столом, мені доведеться його застрелити».

Відверто грабіжницькою була й економічна політика нацистів. 85 % усіх продуктів, вивезених у роки війни із СРСР до Німеччини, були з України.

Політика в рамках «нового порядку» мала кінцевою метою вивільнення «життєвого простору» для арійської раси. Протягом 30 років планувалося виселити 65 % населення України, на ці землі переселити німців, а тих місцевих жителів, які залишаться живими, поступово «онімечити».

Незважаючи на війну, окупаційна влада почала робити перші кроки в цьому напрямі. У липні 1942 р. Гітлер переніс свою резиденцію зі Східної Пруссії в околиці м. Вінниці. У зв'язку з цим протягом 1942 р. на території 500 км², що охоплювала частину Вінницької та Житомирської областей, було створено «німецьку переселенську округу Хегевальд» і переселено 9 тис. німців. За задумом окупантів, цей округ мав стати «вістрям проникнення» колонізаційного потоку в Україну. Одночасно в 486 сіл України було переселено 45 тис. німецьких колоністів, приблизно 80–100 колоністів на село, які мали підготувати ґрунт для розширення цього потоку. Лише перелом у ході війни поклав край насильницькій колонізації України.

Окупаційна влада забороняла будь-яку політичну діяльність. Нацисти не визнавали жодної української політичної партії, розпустили всі громадські організації — від Червоного Хреста до спортивних клубів. Було припинено діяльність більшості драматичних театрів, хорів, опер. З 1115 газет залишилося лише 40, які були поставлені під контроль цензури.

Одночасно окупаційна влада намагалася підпорядкувати український народ своєму пропагандистському впливу. Цим займався спеціальний батальйон про-

паганди «Україна». Разом із правдивою інформацією про злочини більшовиків поширювалася відверта дезінформація про події на фронтах Другої світової війни, перехід окремих політиків на сторону нацистів тощо.

Пограбування й геноцид супроводжувалися расовою сегрегацією. У містах при входах до магазинів, перукарень та ін. вивішували оголошення: «Лише для німців», «Українцям вхід заборонений». У багатьох містах і районах корінним мешканцям заборонялося користуватися залізницею, трамваем, електрострумом, телеграфом, поштою.

3. Колабораціонізм

Колаборантами стають маріонеткові уряди, окремі групи чи прошарки населення. Така співпраця завжди оцінювалася та оцінюватиметься як явище ганебне, як дії, спрямовані проти інтересів власного народу й держави.

Так, наприклад, співпрацю з гітлерівцями знеславив себе уряд Вішистської Франції¹. Разом з цим учені розглядають як певний виняток співпрацю з окупантами, яку намагаються налагодити національно-визвольні рухи з метою створення чи відродження власних державних утворень.

Саме з цією метою співпрацювали з нацистами ОУН(б) та Поліська Січ. Однак проголошення 30 червня 1941 р. Акта про відродження Української держави обернулося проти українських націоналістів арештами, ув'язненнями, розстрілами, розпуском створених ними органів місцевого самоврядування. Лідери ОУН(б) С. Бандера та Я. Стецько були кинуті до концтабору, а бандерівці оголошені поза законом. Незважаючи на те що мельниківці займали лояльнішу позицію щодо нацистського режиму, особисто А. Мельник був ув'язнений, а понад 600 членів ОУН(м), які діяли в Києві й області, були розстріляні в Бабиному Яру. Отже, політичної співпраці (колаборації) з німецькими нацистами українські націоналісти протягом війни вести не могли.

Заради створення основи для майбутньої національної армії українські націоналісти співпрацювали з німецьким урядом при створенні батальйонів «Нахтігаль», «Роланд» (квітень–червень 1941 р.), 14-ї гренадерської дивізії «Галичина» (1943–1945), Української національної армії (березень–квітень 1945 р.).

Водночас колабораціонізмом не вважають вимушену працю підкореного населення на окупаційну владу. Більшість людей мусила найматися на роботу до окупантів заради виживання. Наприклад, найматися на роботу прибиральницями, двірниками, щоб отримати мізерну платню та харчову картку. Певна частина мешканців України ввійшла до складу допоміжної поліції й виконувала свої громадські обов'язки без скоєння злочинів, наприклад охороняли від диверсантів урожай — запоруку свого виживання. Нерідко самоврядні громади міст і сіл, прагнучи зберегти громадянський лад, самі зверталися до авторитетних громадян і громадських діячів і просили погодитися на виконання обов'язків міських чи сільських голів, членів управ, убезпечуючи себе від влади різних

Колабораціонізм (від латин. *collaborare* — співпрацювати) — добровільна політична чи воєнно-політична співпраця з окупантами на основі політичної угоди.

¹ Колабораціоністський режим у Південній Франції, від назви містечка Віші.

покидьків. Нерідко окупанти жорстоко репресували місцевих голів за нехтування інтересів рейху: першого бургомистра Києва професора О. Оглобліна вже через місяць після призначення було знято за пропаганду української культури, а другого — професора В. Багазія — через чотири місяці розстріляно в Бабиному Яру.

Історичний факт

Згідно з даними німецького командування та оцінками радянських істориків, загальна чисельність представників народів СРСР (у межах 1941 р.), які входили до збройних формувань на стороні Німеччини (вермахт, війська СС, поліція), становила: росіян — понад 300 тис. осіб, українців — 250 тис., білорусів — 70 тис., латишів — 150 тис., естонців — 90 тис., литовців — 50 тис., народів Середньої Азії — близько 70 тис., Північного Кавказу та Закавказзя — майже 115 тис., інших народів — майже 30 тис. осіб.

Незначна частина українців заплямувала себе колабораціонізмом. Його причинами стали ідейна близькість з окупаційним режимом, антисемітизм, схильність до насильства. До колабораціонізму багатьох українців, особливо на початковій стадії окупації, підштовхували пам'ять про недавні сталінські репресії, голод, арешти, депортації та терор проти західноукраїнців напередодні війни, оголошення полонених зрадниками.

Частина людей була дезорієнтована й політикою співпраці — саме політичним і військово-політичним колаборантством СРСР з нацистською Німеччиною протягом перших двох років Другої світової війни.

Історичний факт

Й. Сталін проголошував тости за А. Гітлера як «авторитетного вождя німецького народу, який заслужено користується його любов'ю»; «за здійснення всіх планів вождя німецького народу»; за рейхсфюрера СС Г. Гімлера, ката німецьких антифашистів, який «забезпечує стабільність національного порядку в Німеччині». У центральних газетах СРСР друкували промови нацистських вождів, які за демагогічною риторикою мало чим відрізнялися від промов комуністичних вождів.

4. Самоврядування під німецькою окупацією

Уже на початковому етапі окупації нацисти зіткнулися з українськими органами місцевого самоврядування, створеними похідними групами ОУН. Протягом перших двох місяців війни бандерівцям і мельниківцям вдалося створити й утвердити органи українського самоврядування на територіях Львівської, Рівненської, Волинської, Житомирської, Тернопільської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Київської, Дніпропетровської, Харківської, Луганської областей. Однак з наступом на ОУН нацисти знищили й створені ними органи місцевого самоврядування, натомість вони дозволили створення українських допоміжних управ місцевого управління під контролем гебітскомісаріатів та органів безпеки.

Як допоміжні органи управління, українські управи працювали під пильним наглядом німецької окупаційної влади. Це зобов'язувало до лояльності та дій, що не збігалися з інтересами українського народу, накладало гнітючий відбиток на

функціонування цих органів. Гебітскомісаріати, гестапо, СС і СД вимагали цілковитої підпорядкованості, насамперед від допоміжних управ роботи, спрямованої на забезпечення лояльності українців, а також виконання ними господарських завдань. Управи мусили вести облік населення, фіксуючи вік, стать, працездатність, етнічну належність, політичні погляди, схильність до злочинної поведінки тощо.

Основна діяльність українських управ зосереджувалася на створенні для цивільного населення бодай елементарних умов для виживання, недопущенні голоду й епідемій, чим окупаційна влада не цікавилася.

Допоміжні управи створювали споживчі кооперативи, за допомогою яких могли закупляти для населення, наприклад, по 0,5 кг дешевого повидла, солі, організувати одну-дві платні їдальні на місто. Вони організовували виробництво на місцевих підприємствах, відкривали кооперативні товариства, даючи роботу, а отже, мізерну зарплатню та харчові картки тисячам і тисячам містян.

Допоміжні управи налагоджували допомогу «нужденному населенню»: безпритульним, біднякам, хворим, сиротам, інвалідам, іноді військовополоненим. Останнім, наприклад, могли збирати гостинці на Різдво. Для цього створювали місцеві комітети самопомоги (МКС). Це були громадські організації, що існували за рахунок добровільних членських внесків.

5. Остарбайтери (східні робітники)

Провал плану бліцкригу, мобілізація працівників промисловості та сільсько-го господарства до армії викликали в Німеччині гострий дефіцит робочої сили. Щоб вирішити проблему, гітлерівське керівництво взялося до кампанії вербування робітників на окупованих територіях.

Проте навіть у час найбільшої довіри до цієї пропаганди, навесні 1942 р., лише 10 % із завербованих були добровільними, тому що шукали порятунку від голоду. У більшості випадків за словом «вербування» приховувалося цілеспрямоване полювання на людей. З цією метою здійснювалися облави, а затриманих відправляли до таборів примусової праці. На ухиляння українців від праці на користь Німеччини окупанти реагували дедалі жорстокіше: спалювали оселі, конфісковували зерно та майно, брали в заручники рідних і близьких, катували.

З наступом радянських військ Гітлер у 1943 р. наказав при відступі забирати всіх чоловіків у віці 15–65 років для фортифікаційних робіт, відновлення розбитих шляхів. Наказ передбачав також насильницьку евакуацію робочої сили для використання в Німеччині чи в зоні бойових дій. Разом із німецькими військами, що відступали, на захід потяглися так звані «робочі колонії».

Загалом, за підрахунками вчених, жертвами варварського вербування стали майже 2,4 млн осіб.

За наказом рейхсфюрера СС і поліції Г. Гімлера остарбайтерів утримували окремо від німецького населення та від решти іноземних робітників в обнесених колючим дротом барачних таборах. Залишати табір дозволяли лише у виробничих потребах. Решту часу вони перебували в таборі. Як нагороду їм дозво-

Остарбайтери (від нім. *Ost* — східний і *arbeiter* — робітник) — працівники, насильницьки вивезені гітлерівцями, переважно з Рейхскомісаріату «Україна» до Третього рейху.

Відправлення жінок на примусові роботи до Німеччини. м. Київ. Фото. Весна 1943 р.

Остарбайтери з нашивкою «OST». Фото. 1943 р.

ляли здійснювати прогулянки в місто в межах місцевої поліцейської дільниці. З часом їм дозволили виходити в місто в певні години. Разом з тим були посилені покарання за провини: штрафи, фізичні покарання, відправлення до виправних трудових таборів, смертна кара.

З літа 1942 р. остарбайтерам дозволили поштовий зв'язок із рідними. Кожний робітник міг написати додому не більше двох відкритих поштових листівок на місяць, які ретельно перлюструвалися¹. Отримувати листи й посилки з дому можна було без обмежень.

Надзвичайно дискримінаційною була оплата праці остарбайтерів. З їхньої зарплати вираховували різноманітні податки, платню за харчування, одяг і взуття, навіть транспортування на роботу. Зрештою, залишалося лише від 1–2 до 3–5 марок на тиждень. Робітники, які працювали в сільському господарстві чи хатньою прислугою, часто взагалі залишалися без платні. Тільки в березні 1944 р. остарбайтерів прирівняли в оплаті праці до інших іноземних робітників. У більшості випадків їхнє харчування було настільки мізерним, що вони не могли втриматися від крадіжки навіть під загрозою потрапити до концтабору. Заради морквини чи помідора люди нехтували смертю під час авіанальотів.

Шанси на виживання визначалися здебільшого місцем роботи. На державних підприємствах умови праці й побуту були найважчими, у сільському господарстві прохарчуватися було легше. Робоча зміна на підприємствах становила 8–12 год. Хатня прислуга та наймити бауерів могли працювати ще довше. Вихідними вважалися 4–5 год вільного часу в другій половині дня в неділю. Досить частим явищем для східних робітників стали й постійні побої як на роботі, так і в бараках.

6. Знищення мирного населення

Масові розстріли. Характерною ознакою «нового порядку» був кривавий терор. 7 грудня 1941 р. Гітлером був підписаний декрет «Ніч і туман», який передбачав знищення кожного, хто наважувався чинити опір окупаційному режимові.

¹ Таємне розпечатування й вивчення змісту приватних листів.

Через принцип колективної відповідальності сотні тисяч невинних людей ставали жертвами нацистського терору. Так, 1–2 березня 1943 р. у відповідь на дії радянських партизанів німецькі й угорські каральні підрозділи розстріляли кілька тисяч мешканців і спалили майже всі будинки в с. Корюківці на Чернігівщині. 9 березня карателі повернулися й спалили живцем усіх уцілілих мешканців. У ході каральної акції окупанти знищили 6700 осіб, спалили 1290 будинків. Це було найбільше поселення в Європі, яке повністю знищене нацистськими карателями під час Другої світової війни.

Біля монументу жертвам
Бабиного Яру. м. Київ.
Сучасне фото

Усього ж під час каральних акцій було повністю знищено 250 населених пунктів, 1120 — частково знищено, при цьому вбито щонайменше 50 тис. осіб.

Фашисти нехтували всіма нормами людської моралі. У Києві жертвами розстрілів стали майже 200 тис. осіб, у Рівному — 100 тис. мирних громадян, сотні тисяч були знищені у Вінниці, Житомирі, Полтаві й інших містах.

Трагедія Бабиного Яру. Місцем масових розстрілів військовополонених, осіб, що входили до ОУН, які перебували в заручниках, людей з порушенням психіки, пацієнтів госпіталів і мирного населення став Бабин Яр. Лише за два дні, **29 та 30 вересня 1941 р.**, тут нацисти розстріляли майже 34 тис. євреїв. Масові розстріли в Бабиному Яру та розташованому поруч з ним Сирецькому концтаборі здійснювали до останніх днів окупації Києва.

Голокост. За роки окупації Україна втратила понад 5 млн цивільних громадян, з яких 1,5 млн становили євреї. Складовою масового знищення населення України стало цілеспрямоване винищення єврейського, ромського населення та людей з порушенням психіки. На початку окупації Західної та Правобережної України нацисти створили у великих містах 50 гето, куди силоміць зганяли приречених. Це були огорожені колючим дротом квартали, у яких люди жили в найзлиденніших умовах. Гітлерівці або розстрілювали їх окремими групами, вивівши за межі гето, або відправляли на знищення в табори смерті, побудовані в Німеччині й Польщі. Найбільшим в Україні стало Львівське гето (існувало з листопада 1941 по червень 1943 р.). До нього зігнали 409 тис. євреїв. З дальшим просуванням на схід, у невеличких містечках, єврейське населення знищували відразу й на місці. Ці винищувальні акції проводили спеціальні айнзатцгрупи, сформовані з нацистів і місцевих колаборантів. В Одеській області євреїв знищували румунські війська. Свідомість мирного населення України потрясли масові розстріли євреїв у Бердичеві, Браїлові, Дніпропетровську, Житомирі, багатьох інших містах і містечках.

Голокост (від давньогрецьк. *holos* — весь і *kaustos* — спалення) — геноцид євреїв і ромів, здійснюваний нацистами в Третньому рейху та на окупованих територіях протягом 1933–1945 рр.

Ірина Райхенберг.
Дівчина в роки нацистської окупації
жила в родині
Р. Шухевича.
Фото. 1950-і роки

Праведники народів світу в Україні. Гітлерівський окупаційний режим відповідає за загибель понад 1,5 млн українських євреїв. Ті, хто залишився в живих в Україні, вижили насамперед завдяки місцевим мешканцям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку для себе та своїх родин, вони здійснили моральний подвиг, урятувавши їх.

На теренах України протягом війни представники різних національностей урятували понад 17 тис. євреїв. Цих людей удостоїли званням Праведник народів світу. До їхнього числа зараховано і 2472 українці. Першим у ряду українських прізвищ у Саду праведників у Ізраїлі було записане ім'я *Олени Вітер*. У роки німецької окупації вона працювала у львівському сиротинці, де серед українських дітей переховувала десятки єврейських.

Митрополит А. Шептицький особисто надав притулок і зберіг життя 150 євреям і 15 рабинам. У цій справі йому допомагали майже 240 священників і ченців.

Особистості

Олена Вітер (Йосифа) (1904–1988) народилася в с. Миклашеві (нині село Пустомитівського р-ну Львівської обл.). Закінчила Львівську жіночу гімназію, півтора року навчалася в медичному інституті. 1921 р. прийняла постриг у монастирі сестер-василіянок. У 1939–1940 рр. — ігуменя монастиря сестер-студиток у Львові. У червні 1940 р. заарештована радянськими каральними органами за співпрацю з ОУН. На початку німецько-радянської війни втекла з в'язниці. Протягом війни опікувалася сиротинцями, допомагала членам ОУН та УПА, за що в жовтні 1945 р. знову була заарештована й засуджена до 20 років каторги. Звільнена в березні 1956 р. із заборонаю повертатися до Львова. Понад 30 років служила в підпільному монастирі в м. Скалаті Тернопільської обл. Повернувшись до Львова, керувала підпільними монастирями сестер-студиток. Реабілітована 1995 р.

Запитання та завдання

1. Поясніть значення понять «новий порядок», «колабораціонізм», «остарбайтери», «Голокост», «Праведник народів світу».
2. Покажіть на мапі зони окупації України Третім рейхом та його союзниками.

3. Визначте напрями окупаційної політики, що відома під назвою «новий порядок».

4. Охарактеризуйте становище остарбайтерів. Які способи вербування застосовувалися до них?
5. Визначте причини, форми та наслідки масового знищення мирних мешканців України.
6. Визначте категорії розстріляних людей у Бабиному Яру.

§ 26. Боротьба Української повстанської армії та радянських партизанів...

7. Розкрийте зміст поняття «колабораціонізм». Поясніть, як він був застосований до українських суспільно-політичних сил, верств, до комуністичних лідерів СРСР.

8. Що спонукало людей, яких потім нагородили титулом Праведник народів світу, до порятунку євреїв, незважаючи на смертельну небезпеку?

§ 26. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ ТА РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

- Чи завжди політичні лідери повинні виступати як «прапороносці»? За яких обставин вони, утрачаючи популярність, мусять стримувати маси?

1. Українська повстанська армія

У вересні 1941 р. на конференції ОУН(б) було вирішено посилити антинацистську агітацію та пропаганду, розпочати підготовку до створення української армії. З цією метою відкрили старшинську школу в Мостах поблизу Львова й підстаршинську школу в Поморянах. Проводилося навчання радистів, санітарів тощо. Для військового навчання та уникнення вивезення в Німеччину Революційний Провід ОУН(б) рекомендував використовувати службу в допоміжній поліції. Спеціальні групи повстанців збирали зброю на місцях недавніх боїв, ремонтували й складували її.

Початкові плани ОУН(б) не передбачали негайного ведення бойових дій проти нацистів. Революційний Провід вирішив спочатку накопичувати сили. Після обраної нацистами стратегії підкорення завойованих радянською Росією народів Провід не вірив у перемогу Німеччини над СРСР та Великою Британією. Якщо ж Німеччина все-таки здобуде перемогу, то буде настільки виснажена, що не зможе продовжувати війну. Ось тоді, скориставшись ситуацією, УПА мала завдати удару по німецьких збройних силах, щоб утворити незалежну Українську державу. Її утворенню не змогла б перешкодити, на думку бандерівців, і знесилена радянська Росія. Такі припущення посилювалися після поразки вермахту під Москвою та створення антигітлерівської коаліції 1 січня 1942 р.

Починаючи з весни 1942 р. військовики ОУН взяли за формування на Волині загонів самооборони. Улітку 1942 р. у них нараховувалося майже 600 бойовиків. Націоналістичні формування зосереджувалися на захисті населення від вивезення до Німеччини, перешкоджанні пограбуванню сільськогосподарської сировини та продукції.

Восени та взимку 1942 р. виразно окреслилася перевага антигітлерівської коаліції: перемога під Сталінградом, висадка військ союзників у Північній

Вояки УПА. Фото. 1942 р.

Африці. Відбулася й активізація партизанської боротьби й антинацистського руху в українському тилу вермахту. Тактика вичікування все менше відповідала потребі дня та настроям рядових членів ОУН. До цього додалися й рейди радянських партизанів. На межі 1942 і 1943 рр. їм було поставлене завдання продемонструвати в краї радянську присутність, розгромити тут український та польський націоналістичні рухи, розпалити антинімецькі настрої мешканців. З цією метою партизанські загони нападали на німецькі гарнізони, поліцейські дільниці, підривали мости, пускали під укіс ешелони та швидко поверталися в білоруські ліси, провокуючи німецьких карателів на терор проти мирного населення. За логікою гітлерівців, покарані мали бути всі, включаючи й тих, хто вчасно не доніс про діяльність червоних партизанів, не перешкодив їхній діяльності. На Волині знову запалали села. Селяни, які зуміли unikнути розстрілу, утікали до лісу. Туди ж масово йшли й поліцейські, які не бажали брати участь у нацистському терорі проти земляків.

Історичний факт

З 250 українських сіл, знищених дотла, на Волині протягом 1941–1944 рр. нацисти спалили 97, більше, ніж у будь-якому іншому регіоні України.

Різка зміна ситуації спонукала місцевих провідників ОУН(б) перейти до створення нових озброєних загонів самооборони, незважаючи на те, що це суперечило інструкціям керівництва. У лютому 1943 р. на конференції ОУН(б) було прийнято рішення про перехід до відкритої збройної боротьби з німецькими окупантами й виведення в ліси підрозділів української допоміжної поліції. 7 лютого 1943 р. сотня Г. Перегійняка вчинила напад на бараки нацистської поліції в містечку Володимирці на Рівненщині. З цього дня розпочалася антигітлерівська боротьба збройних загонів ОУН(б). У березні вони розгромили табори для військовополонених у Луцьку й Ковелі. У березні–квітні 1943 р. до створення своїх загонів приступили й мельниківці. Від початку війни на Поліссі діяла Українська повстанська армія Т. Бульби (Боровця), яка вважала себе збройною одиницею уряду УНР в еміграції.

Збройні формування, що знаходилися під контролем ОУН(б), швидко зростали. У квітні 1943 р. бандерівці контролювали значні території на Волині й Поліссі. Розмах боротьби проти німецьких окупантів продовжував наростати й у травні. У бою з карателями біля спаленого с. Кортеліси повстанці вбили командувача спецвідділів СА генерала В. Лютце. У відповідь нацисти в червні–вересні 1943 р. провели одну за одною п'ять великих операцій для знищення повстанців, задіявши 10 тис. солдатів, літаки, танки, бронепоезди. Відомо, що протягом липня–вересня повстанці витримали 74 бої, не рахуючи дрібних зіткнень. У боях загинуло 3 тис. німців і 6 тис. повстанців.

Виникнення у волинських лісах декількох збройних формувань українських націоналістів потребувало їхнього об'єднання. Однак якщо бульбівці й мельниківці бачили об'єднання на паритетних засадах, то бандерівці вимагали повної монополії в політичному керівництві. У лютому між ними відбулися переговори, однак згоди досягнуто не було. У липні 1943 р. керівник ОУН(б) М. Лебідь віддав наказ про силове включення загонів мельниківців (2–3 тис. осіб) і бульбівців (3–4 тис. осіб) до загонів ОУН(б). Спроби опору придушували силою зброї.

§ 26. Боротьба Української повстанської армії та радянських партизанів...

Тоді ж об'єднані загони перебрали назву сил Т. Бульби (Боровця) «Українська повстанська армія». Командиром УПА із серпня 1943 р. став *Роман Шухевич*.

УПА стала гідною силою, що поставила під свій контроль значні території Волинської, Рівненської та Житомирської областей, частково Поділля, південні території Пінської й Брестської областей Білорусії. Тут УПА здійснювала мобілізацію чоловічого населення, створила військово-польові суди й революційні трибунали. Вона була проголошена понадпартійною, масовою армією.

Особистості

Роман Шухевич (*Тарас Чупринка*) (1907–1950) народився в м. Львові в сім'ї правника. Освіту здобував в академічній гімназії Львова (1926), Львівській політехніці (1934). З 1925 р. — член УВО. Упродовж 1930–1934 рр. — бойовий референт ОУН. У зв'язку із замахом на польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького утримувався в концтаборі Береза Картузька. На Львівському процесі ОУН 1936 р. засуджений до 3 років ув'язнення. У 1937 р. звільнений за амністією. З утворенням Карпатської України разом з іншими членами ОУН узяв активну участь у роботі штабу Карпатської Січі. Під час розколу ОУН увійшов до революційного Проводу ОУН(б). Навесні 1941 р. за його дорученням очолив батальйон «Нахтігаль». 30 червня 1941 р. у Львові взяв участь у проголошенні Акта відновлення Української держави. 21–25 серпня 1943 р. обраний командиром УПА. 11–15 липня 1944 р. обраний головою Генерального секретаріату УГВР і генеральним секретарем військових справ. Після тимчасового призупинення діяльності бойових формувань УПА у вересні 1949 р. продовжив збройну боротьбу проти радянської влади в підпіллі ОУН(б). Загинув у збройній сутичці з радянськими оперативниками в с. Білгородці (нині в складі м. Львова). Нагороджений Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу та Золотим хрестом заслуги (*посмертно*). 12 жовтня 2007 р. Р. Шухевичу присвоєно звання Героя України.

На відміну від радянських партизанів, УПА не мала державної підтримки й могла розраховувати лише на власні сили та підтримку народу. Вона визначала себе не як рух Опору, який в Європі боровся за відновлення знищеної нацистами національної державності, а як повстанський рух, кінцевою метою якого було створення незалежної Української держави. Тому УПА своїми завданнями визначила бойові дії проти всіх, хто становив загрозу для української державності, захист українського мирного населення як від нацистських карателів, так і від радянських і польських партизанів.

Через підпільні умови діяльності нині важко визначити число бійців УПА. Найбільш правдивими вважають архівні документи ОУН та УПА, збережені на Заході. Вони засвідчують, що наприкінці 1943 р. армія нараховувала майже 20 тис. осіб, а навесні 1944 р. досягнула чисельності 25–30 тис. Загалом за роки боротьби через підпілля ОУН і загони УПА пройшли понад 400 тис. осіб.

Жінки — бійці УПА. Фото. 1943 р.

Історичний факт

Керівники НКВС, прагнучи приписати собі особливі успіхи в боротьбі з українськими націоналістами, стверджували, що лише за період з лютого 1944 до кінця грудня 1945 р. у ході боротьби з УПА було вбито 103 313 осіб, затримано 110 785, заарештовано 15 959, а 50 тис. осіб «явилось з повинною».

З наближенням радянської армії німецька й українська сторони ослабили протистояння, хоча сутички тривали до останніх днів окупації. Остання відбулася у вересні 1944 р. біля Коломиї. Це була операція УПА, що мала на меті перешкодити тотальному пограбуванню та вивезенню українців.

Перші сутички з Червоною армією розпочалися ще на Правобережній Україні. Зі вступом радянських сил у Західну Україну їхнє число зросло. Поступаючи в озброєнні та живій силі, повстанці зазнавали великих втрат. Тому вони отримали наказ уникати прямих зіткнень, поки фронтові частини не відступлять на захід. Їм поставили завдання завдавати ударів по тилових частинах і НКВС, зриваючи заготівельні акції та мобілізації місцевого населення.

Убачаючи в повстанцях серйозну загрозу своїм стратегічним планам як в Україні, так і в Центрально-Східній Європі, Сталін вирішив знищити УПА. Після смертельного поранення в лютому 1944 р. біля Рівного командувача 1-го Українського фронту М. Ватутіна Сталін вислав у Західну Україну Г. Жукова. 24 квітня в околицях с. Гурби на Рівненщині відбулася справжня битва. Майже 30 тис. радянських бійців атакувало 5 тис. повстанців. Останні втратили приблизно 2 тис. убитими та 1,5 тис. полоненими. Однак боротьба продовжувалася.

2. Українсько-польське протистояння

Роки нацистської окупації характеризувалися загостренням відносин між українськими та польськими національно-визвольними силами. Після поразки у війні з Німеччиною в 1939 р. польські політичні та військові кола створили підпільну організацію *Армію Крайову (АК)* — військове формування руху Опору, підпорядковане еміграційному урядові В. Сікорського в Лондоні. Під час окупації на західноукраїнські землі почали прибувати діячі АК, щоб за підтримки місцевого польського населення створити підпільну мережу та військові формування. Своєю кінцевою метою вони визначили утримання західноукраїнських земель у складі відродженої Польської держави.

Керівники ОУН та УПА намагалися порозумітися з польським підпіллям, однак польське керівництво готувалося до збройної боротьби, а польський еміграційний уряд у своїх заявах радив українцям облаштуватися собі незалежну державу в Наддніпрянській Україні, а не в Галичині та Волині. Зрештою, справа дійшла до жорстокого збройного протистояння, жертвами якого стали від 80 до 130 тис. повстанців і мирних мешканців з обох сторін.

Українські та польські дослідники визнають, що причинами жахливого конфлікту стали: історична пам'ять про образи, учинені протягом XVI–XX ст.; претензії польського уряду на західноукраїнські землі; провокації німецьких окупантів, які використовували польську поліцію в протиукраїнських акціях; дії

§ 26. Боротьба Української повстанської армії та радянських партизанів...

радянських партизанів, які, нищачи українські національні формування, навесні та влітку 1943 р. масово залучали поляків до своїх загонів.

3. Українська головна визвольна рада

Після вигнання нацистів і з поверненням комуністів український повстанський рух мусив пристосовуватися до нових умов боротьби. Було створено єдиний орган політичного керівництва всією визвольною боротьбою в Україні — український підпільний революційний уряд — **Українську головну визвольну раду (УГВР)**. Перший великий збір УГВР відбувся 11–15 липня 1944 р. поблизу с. Недільної на Самбірщині. Засновниками УГВР стали 10 представників ОУН, решта представляли північно-західні території та Наддніпрянщину. Учасники збору ухвалили основні установчі документи УГВР: «Устрій», «Платформу» й універсал «До українського народу». Між зборами роботою УГВР мало керувати бюро в складі 8 чоловік. Президентом було обрано *Кирила Осмака*, члена Центральної ради, уродженця Полтавщини.

В установчих документах визначався політичний устрій незалежної України. Він мав бути заснований на засадах народної демократії: розвиток національної культури, свобода думки, релігії, рівність перед законом і реальний правовий захист, громадянські права всім національним меншинам.

В універсалі «До українського народу» викладено політичні завдання й цілі УГВР: об'єднати всі національно-визвольні сили українського народу; здійснювати керівництво визвольною боротьбою з єдиного центру; протистояти спробам ворогів України розбити «єдиний самостійницький український фронт»; представляти політичну волю народу перед зовнішнім світом.

4. Радянський партизанський рух

До середини 1942 р. радянський партизанський рух перебував у дезорганізованому стані. Хоча при відступі Червоної армії на окупованій території було залишено 3500 партизанських загонів і 5024 підпільні групи, улітку 1942 р. діяли тільки 22 загони та 223 підпільні групи. Серйозними боездатними силами були лише партизанські загони О. Федорова, О. Сабурова та *Сидора Ковпака*, загальною чисельністю 4 тис. осіб. Вони зосереджувалися переважно на півночі України в лісистих Чернігівській та Сумській областях. Однак під тиском вермахту партизани відступили в брянські ліси (РСФРР) і Білорусію.

Принципово змінити ставлення Сталіна до партизанського руху змусила критична ситуація на радянсько-німецькому фронті, що склалася в 1942 р. **30 травня 1942 р.** було створено **Центральний штаб партизанського руху**. Наприкінці серпня 1942 р. О. Федорову, О. Сабурову та С. Ковпаку було поставлено завдання перейти з брянських лісів на Правобережну Україну для розгортання там широкого партизанського руху. На той час сутність нацистського «нового порядку» відчули на собі мільйони мешканців України. До боротьби проти нацистів усе активніше приєднувалися безпартійні, оточенці, утікачі з німецьких таборів.

Завдяки цілеспрямованим заходам радянського керівництва в Україні до кінця року вже діяло 5 партизанських з'єднань і майже 900 окремих загонів. Фактично радянський уряд створив армію, що діяла в тилу ворога. Партизанські загони були переведені на регулярне забезпечення. Їх укомплектовували військовими фахівцями, кваліфікованим та оплачуваним командним складом. Літаками їм перевозили зброю, амуніцію, продовольство, медикаменти тощо. До початку 1943 р. партизанський рух в Україні нараховував до 9–12 тис. осіб.

Навесні 1943 р. радянські партизани України отримали наказ переміститися в західні й південно-західні області для виведення з ладу найважливіших залізничних вузлів, мостів, ліній зв'язку — організувати напередодні Курської битви т. зв. «рейкову війну». Однак вирішальну роль у ній відіграли білоруські партизани.

Друга половина 1943 р. стала часом найширшого розгортання партизанського руху в Україні. У зв'язку з наближенням Червоної армії партизанські з'єднання використовували для безпосередньої підтримки фронтових операцій. Своїми діями партизани нерідко провокували нацистів до каральних акцій проти українців. Так, напавши на німецько-угорське з'єднання в с. Корюківці на Чернігівщині, 15 тис. партизанів з'єднання О. Федорова за 15 км від села спокійно чекали, поки 500 карателів нищили село.

На межі 1943–1944 рр. у час найбільшого піднесення, радянське партизанство сягнуло понад 50 тис. осіб. Загалом через партизанські загони та з'єднання протягом років окупації пройшло приблизно 180–250 тис. осіб, включаючи й тих, хто брав участь у русі Опору в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Приблизно третина з них загинула. У радянських партизанських загонах, що діяли в Україні, більшість становили українці — 54 %, росіяни — 23 %, білоруси — 6 %.

Особистості

Сидір Ковпак (1887–1967) — народився в с. Котельві (нині смт Полтавської обл.) у селянській родині. Учасник Першої світової війни. Улітку 1917 р. обраний членом полкового комітету. Повернувшись у Котельву створив партизанський загін, який боровся з німецькими силами, армією УНР і денікінською армією. Брав участь у боях Східного та Південного фронтів проти військ Польщі й П. Врангеля. 1919 р. став членом КП(б)У. З 1921 р. перебував на військових, господарських, радянських і партійних посадах. Протягом 1941–1945 рр. — командир Путивльського партизанського загону, із серпня 1942 р. — партизанського з'єднання Сумської області. Протягом 1942–1943 рр. здійснив три рейди.

Запитання та завдання

1. Визначте етапи формування УПА під керівництвом бандерівців.
2. Розкрийте зміст політики ОУН(б) стосовно збройної боротьби з нацистськими окупантами та радянськими збройними силами.

3. З'ясуйте причини створення та завдання УГВР.
4. Розкрийте головні віхи біографії Р. Шухевича.
5. Порівняйте біографію Р. Шухевича з біографією партизанського лідера С. Ковпака.

§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.

6. Проаналізуйте, чому члени українського підпілля та формувань УПА вважали себе повстанським рухом, а не рухом Опору.
7. Розкрийте причини та форми протистояння між польськими й українськими повстанцями на теренах Західної України.
8. Охарактеризуйте особливості організації та завдання радянського партизанського руху на теренах України.

9. Свого часу Папа Римський Іоанн-Павло II запропонував таку формулу примирення між народами: «Пробачаємо й просимо пробачення». Обміркуйте її. Дайте свої коментарі.

§ 27. БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ВПРОДОВЖ 1942–1944 рр.

- *Поміркуйте, чи може полководець дозволити таку розкіш, як співчуття до солдатського життя. Як ви розцінюєте слова маршала К. Рокоссовського: «Щоб виростити та виховати молоду людину, потрібно 18 років, а занепасти її можна через дурість командира за одну мить»?*

1. Бойові дії 1942–1943 рр.

Сталінградська битва, що тривала із 17 липня 1942 р. до 2 лютого 1943 р., закінчилася поразкою Німеччини та її союзників. В оточення потрапила й змушена була капітулювати 330-тисячна армія фельдмаршала Паулюса. Загалом у битві на Волзі ворог утратив 1,5 млн осіб — чверть усіх військ, задіяних на німецько-радянському фронті. Для України завершення Сталінградської битви стало не лише початком корінного перелому в Другій світовій війні, а й початком вигнання нацистів. Унаслідок розпочатого під Сталінградом контрнаступу бійці 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту 18 грудня 1942 р. зайняли с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Опір ворога був зятим, село кілька разів переходило з рук у руки. У боях за село віддали своє життя 1066 бійців. У ході вигнання гітлерівців з усієї області загинуло 120 тис. воїнів.

Успішний наступ Червоної армії тривав аж до лютого 1943 р. За цей час було відвойовано значну частину Харківщини та Сумщини. 16 лютого війська оволоділи Харковом і стабілізували фронт на лінії Зміїв–Червоноармійськ (нині Покровськ)–Слов'янськ–Ворошиловград (нині Луганськ).

До наступу на початку лютого доєднався Південний фронт, вийшовши 17 лютого на рубіж річки Міус. На початку березня війська Воронежського фронту вийшли на лінію Суми–Охтирка–Опішня. Тривалий наступ виснажив війська, тому сил для продовження наступу не залишилося.

Тим часом фельдмаршал Манштайн зосередив на південному заході від Харкова 7 танкових і моторизованих дивізій. 19 лютого він перейшов у контрнаступ, маючи намір розгромити війська Південно-Західного фронту, заволодівши Харковом і Курськом. 16 березня противнику вдалося знову оволодіти Харковом, а через 2 дні — Белгородом. Манштайн рвався до Курська, намагаючись оточити там велике угруповання військ Центрального та Воронежського фронтів, узявши реванш за Сталінград. Жорстокі бої під Белгородом продовжувалися до 23 березня, після чого обидві сторони перейшли до позиційної війни.

Незважаючи на контрудар під Харковом, радянські війська утримали за собою чотири п'ятих території Ворошиловградської області, третину Харківської та частину Сумської областей.

2. Бої на Лівобережжі влітку–восени 1943 р.

Подальша доля Лівобережжя мала бути вирішена на полях Курської битви. Зупинившись під Белгородом, німецьке командування розпочало підготовку до літнього наступу 1943 р. Його метою був розгром радянських військ, зосереджених на т. зв. Курському виступі (дузі), що утворився між Белгородом та Орлом, а потім продовження наступу на Москву. Це дало б змогу гітлерівському командуванню взяти реванш за Сталінград, перехопити стратегічну ініціативу й повернути хід війни на свою користь. До участі в операції «Цитадель» гітлерівське командування залучило 900 тис. солдатів і офіцерів, 10 тис. гармат і мінометів, майже 2700 танків і штурмових гармат, понад 2 тис. літаків.

Задум радянського командування полягав у тому, щоб в оборонних боях на Курському виступі виснажити сили ворога й перейти в контрнаступ. Для цього було створено 8 оборонних смуг і рубежів, що розгорнулися в глибину на 250–300 км. Їх обороняло майже 2 млн бійців, що мали на озброєнні 26,5 тис. гармат і мінометів, 5 тис. танків і САУ, близько 3 тис. літаків. На випадок ворожого прориву за військами Центрального та Воронезького фронтів, що стояли відповідно на північ і на південь від Курська, було розміщено резервний Степовий фронт. У разі переходу противника до оборони завдання Степового фронту полягало в якнайшвидшому переході в контрнаступ.

Курська битва тривала з **5 по 17 липня 1943 р.** У її рамках 13 липня біля с. Прохорівки (нині Белгородської області, РФ) відбулася грандіозна танкова битва. З обох сторін у ній узяло участь 1200 танків і самохідних артилерійських установок. Незважаючи на надзвичайно жорстокий характер боїв, гітлерівці зуміли вклинитися в оборонні порядки Червоної армії на 10–12, щонайбільше на 35 км. У ході битви вермахт втратив близько 500 тис. солдатів і офіцерів, 1,5 тис. танків. Втрати радянських військ у живій силі були вдвічі, а в танках в 4 рази більшими.

Проте в розпорядженні радянського командування залишався свіжий резервний Степовий фронт. Разом із військами Воронезького фронту він розпочав **Харківсько-Белгородську операцію. 23 серпня 1943 р.** Харків було здобуто остаточно. Цей день вважається й днем завершення Курської битви.

Історичний факт

Запровадження в 1942 р. орденів Суворова, Кутузова й Олександра Невського підказало О. Довженку ідею заснувати загальнорадянський орден Б. Хмельницького. Ця ідея сподобалася М. Хрущову, який після визволення Харкова наважився звернутися з відповідною запискою до Верховного головнокомандувача. Орден на честь гетьмана було засновано 10 жовтня 1943 р. Через 2 дні стародавнє місто Переяслав перейменували на Переяслав-Хмельницький. Орденом Б. Хмельницького нагороджували не тільки воєначальників, а й солдатів і партизанів. Отже, разом з орденом Слави він став орденом не лише полководницької, а й солдатської звитяги.

§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.

Після взяття Харкова в контрнаступ перейшли одночасно одинадцять фронтів. Забезпечивши собі перевагу в живій силі й техніці, радянське командування організовувало успішні удари то на одному, то на іншому відрізку фронту. Командування вермахту було змушене дробити свої сили, щоб закрити прориви, які виникали в німецькій лінії оборони. Отже, стратегічна ініціатива перейшла до рук радянського командування. Щоб урятувати становище, командування вермахту перекинуло із Західного на Східний фронт 14 дивізій. Це полегшило союзникам по антигітлерівській коаліції розгорнути наступ на Апеннінському півострові й до кінця вересня звільнити чверть території Італії.

Битва за Україну продовжувала залишатися центральною битвою в боротьбі з нацизмом. Після завершення Курської битви на українському відрізку фронту від Орла до Таганрога, який становив лише третину загальної довжини радянсько-німецького фронту, сконцентрувалося майже 50 % особового складу збройних сил обох противників, 40 % артилерії, понад 50 % літаків і близько 70 % танків.

Забезпечивши чисельну перевагу в людській силі та техніці, ще до завершення Курської битви, радянське командування розпочало *битву за Донбас*. **13 серпня 1943 р.** війська Південно-Західного фронту форсували р. Сіверський Донець, визволили Зміїв, однак наптовхнулися на потужний опір на південь від Ізюма. Дві спроби прорвати фронт завершилися невдачею. Запеклі бої під Ізюмом скували великі сили гітлерівців. Це дало змогу Південному фронту прорвати сильні оборонні рубежі на р. Міус, узяти Таганрог і розгромити правий фланг донбаського угруповання вермахту. Це звільнило шлях у глиб Донбасу. 7 вересня було звільнено Сталіно (нині Донецьк), а 10 вересня — Маріуполь. Наступ виявився таким стрімким, що гітлерівці не встигли перетворити стратегічний район на суцільну руїну. Його негайно ж стали відбудовувати.

Отже, 26 серпня перейшов у наступ Центральний фронт, дислокований на північ від Курська. Його армії форсували Десну, і 60-а армія генерала І. Черняхівського, прорвавши раптовим ударом оборону противника, увійшла в північні райони України. 21 вересня війська фронту зайняли Чернігів і вийшли до Дніпра.

Успіх Центрального фронту створив сприятливі умови для швидкого просування Воронежського фронту. **20 вересня 1943 р.** було взято Переяслав, і 22 вересня 1-а гвардійська танкова армія генерала П. Рибалка теж вийшла до Дніпра.

3. Чорносвітники

Проблему поновлення поріділих частин Червоної армії вирішували силами т. зв. польових військкоматів, що діяли в складі наступаючих частин. Вони розпочали тотальну мобілізацію, забираючи до армії всіх здатних тримати зброю, включаючи 16–17-річних юнаків. Таких підлітків було набрано майже чверть

Чорносвітники — загальна назва піхотних підрозділів Червоної армії, сформованих із цивільного населення окупованих територій після їхнього звільнення від нацистів Червоною армією. Переважно юнаки допризовного віку, яких кидали в бій непідготовленими, без належної амуніції та зброї, з метою винищення ворожим вогнем.

Світлин убитих чорносвітників не збереглося. Приблизно такий вигляд, як на цій світлині, мало поле бою в околицях с. Балико-Щучинки на Букринському плацдармі під час битви за Дніпро восени 1943 р. (Фото Д. Бальтерманца, 1942 р.)

мільйона. Їх, ненавчених, необмундированих, погано або зовсім не озброєних, навіть без складання присяги, кидали в бій «спокутувати кров'ю перебування в окупації». Юнаків посилали в бій без прикриття з повітря, артилерійського чи мінометного супроводу або танкової підтримки. Як наслідок, майже всі вони загинули в перших атаках.

Історичне джерело

Свідок такої атаки письменник **А. Дімаров** розповідав: «Коли село звільнили, усіх чоловіків від 16 до 60 років — усіх, аби була нога–рука, а чи сліпий–глухий — не важливо — стали брати до війська. Нас “озброїли”: дали по півцеглини і “йдіть, іскупайте вину кров'ю”, бо ми на окупованій території були. Мовляв, ви жбурляйте цеглу, а німці нехай думають, що то гранати! Нас 500 душ вигнали на кригу водосховища, навпроти — якийсь комбінат, німці вибили в мурі бійниці. Сам мур — висотою метрів три. Спробуй через нього перелізти та по кризі до нього добігти. Німці нас підпустили й ударили кинджальним вогнем. Повернутися назад не можна було — там сиділи смершівці з націленими нам у спину кулеметами... Вибухнула міна, мене знову контузило, я впав. Коли мене, непритомного, підбрали, у госпіталі не могли ту цеглину витягнути, так я в неї вчепився й вона в мене вмерзла. Я, як справжній солдат, зброю на полі бою не залишив (*сміється*). Хлопці казали, що з 500 душ лише 15 уціліли! А під Ізюмом 10 тисяч таких беззбройних поклали! І так винищували чоловіків по всій Україні. Ніхто про це не пише. Я єдиний написав. Решті — мов заціпило». Варіантом «зброї наступу чорносвітників» були й залізні тазики, у які під час атаки наказували бити уламками металу, камінням тощо.

На думку вченого

З цього приводу російський воєнний історик **Б. Соколов** писав: «Розрахунок був на те, що “чорна” піхота виснажить німців і змусить їх вистріляти боезапас, щоб свіжі частини змогли змусити противника відступити. Тому не видавали нещасним ані обмундирування, ані гвинтівок. Навіщо витратись на тих, кому судилося померти в першій битві?»

§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.

Польові військкомати під час визволення України відмобілізували й 270 тис. колишніх радянських військовополонених українців, які потрапили в полон під Києвом і яких німці звільнили на початковому етапі війни.

В основному вони поповнювали штрафні батальйони і з тавром поплічників окупантів гинули в перших боях.

Загалом протягом лютого 1943 р. — жовтня 1944 р. з України було відмобілізовано майже 3,7 млн осіб.

4. Битва за Дніпро

Через місяць після завершення Курської битви Червона армія вийшла до Дніпра на фронті завдовжки 750 км, крайніми точками якого були Лоїв і Запоріжжя.

Гітлер свідомо наказав відвести війська за Дніпро, щоб на його правому березі створити нездоланний «Східний вал», однак було побудовано лише окремі укріплені позиції.

Історичний факт

Починаючи наступ в Україні, ставка Верховного головнокомандування 20 жовтня 1943 р. перейменувала всі фронти, які повинні були діяти на території республіки. Воронежський фронт у складі восьми армій було названо 1-м Українським. Степовий фронт, який складався з дев'яти армій, назвали 2-м Українським. Південно-Західний фронт у складі шести армій перейменували на 3-й Український. Нарешті, Південний фронт у складі семи армій став 4-м Українським.

Радянські війська отримали наказ Сталіна взяти Київ до 7 листопада — символічної для комуністичного режиму дати — дня жовтневого перевороту в Петрограді 1917 р. Битву за Київ радянське командування вирішило розпочати зі створення на правому березі Дніпра, на 80 км південніше від Києва, плацдарму біля с. Великого Букрина силами 1-го Українського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна.

Надіслана у війська директива ставки вимагала провести швидке й рішуче форсування, не витрачаючи часу на очікування техніки та засобів наведення мостів чи виготовлення понтонів. Радянське командування вимагало форсувати Дніпро за допомогою підручних засобів. У ніч на **22 жовтня 1943 р.** на правий берег мусили йти всі, хто вмів чи не вмів плавати. Тому солдати використовували все можливе: приховані в очереті рибальські човни місцевих мешканців, колоди, порожні діжки з-під пального, які залишили німці при відступі, набиті соломою плащ-намети, двері з будинків придніпровських сіл. Правий берег річки був урвистим і добре укріпленим, тому наступаючі зазнавали величезних втрат.

Історичне джерело

Учасник тих подій російський письменник **В. Астаф'єв** писав: «Найстрашнішими виявилися кулемети. Легкі для перенесення скорострільні “емкашки” зі стрічкою на п'ятсот патронів. Усі вони були заздалегідь пристріляні й тепер, неначе з вузьких шийок брандспойтів, поливали берег, острів, річку, на якій

кипіло місиво з людей. Літні й молоді, свідомі й несвідомі, добровольці й мобілізовані військкоматами, штрафники та гвардійці, росіяни й неросіяни — усі вони кричали одні й ті самі слова: “Мамо! Боженьку! Боже!”, “Караул!”, “Допоможіть!” А кулемети сікли й сікли, поливали різнокольоровими смертельними цівками. Хапаючись один за одного, поранені й ті, кого ще не зачепили кулі, в'язками йшли під воду, річка здригалася від людських судом, пінилася червоними бурунами».

За підрахунками письменника, з 25 тис. радянських воїнів, які спускалися з лівого берега в дніпровські води, до правого берега дісталася не більше 3–5 тис.

Створений ціною колосальних жертв, Букринський плацдарм вдалося розширити ціною нових смертей, усього на 1 км по фронту й на 6 км у глибину. Тим часом ставка продовжувала вимагати взяття Києва до призначеної дати. Утративши понад чверть мільйона солдатів і офіцерів, радянське командування вирішило перенести головну силу удару на Лютізький плацдарм, утворений на 30 км північніше Києва. Туди таємно було передислоковано 200 тис. бійців і танкову армію. Після триденних запеклих боїв оборону гітлерівців було зламано. На світанку **6 листопада 1943 р.** столиця України була очищена від нацистів. Взяття Києва коштувало понад 400 тис. життів. Битва за Дніпро стала однією з найкращих воєнних операцій у Європі.

5. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників із Правобережної та Південної України

Після звільнення Києва війська 1-го Українського фронту продовжили просування на захід. 7 листопада було зайнято Фастів, а за ним — Житомир.

Утворений на правому березі стратегічний плацдарм, довжиною майже 500 км, перерізав головні комунікації, що об'єднували німецькі групи армій «Центр» і «Південь». Щоб їх відновити, гітлерівське командування завдало потужного удару з південного сходу й знову заволоділо Житомиром, Коростенем, Радомишлем. Проте для розвитку контрнаступу на Київ сил у вермахту уже не вистачало. У грудні дві спроби контрудару в напрямку Києва було зроблено з північного заходу, але й вони зазнали невдачі.

Протягом листопада–грудня 1943 р. успішні бої з ворогом вели й армії 2-го Українського фронту, які форсували Дніпро й після місяця запеклих боїв звільнили Черкаси. Частини 3-го Українського фронту звільнили Кременчук і Дніпропетровськ і теж створили просторий 400-кілометровий плацдарм на правому березі Дніпра.

Наприкінці 1943 р. радянське командування розробило план Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, яка тривала до 6 травня 1944 р. і поділялася на 10 послідовно проведених тактичних операцій. Завдання серії ударів покладалося на війська чотирьох Українських фронтів.

Найбільшого значення набула **Корсунь-Шевченківська операція**, яка розпочалася **24 січня 1944 р.** Ударні сили 1-го та 2-го Українських фронтів оточили 80-тисячне угруповання вермахту. Йому на порятунок було кинуте бронетанкове з'єднання, яке допомогло частині оточених вирватися з кільця. Зрештою, у ході цієї операції 55 тис. німецьких солдатів і офіцерів було вбито й поранено, понад 18 тис. взято в полон. Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції

§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.

2 лютого 1944 р. було звільнено Луцьк і Рівне. У січні–лютому війська 3-го й 4-го Українських фронтів звільнили Нікополь і Кривий Ріг. У ході **Проскурівсько-Чернівецької операції** в березні силами 1-го Українського фронту були здобуті Вінниця, Проскурів, Чернівці.

Війська 2-го Українського фронту форсували Південний Буг і 26 березня вийшли на р. Прут, якою проходить кордон УРСР з Румунією. Унаслідок бойових операцій, проведених 3-м Українським фронтом, були звільнені Миколаїв та Одеса.

Успішні операції Червоної армії, як правило, закінчувалися оточенням військ противника. Вирватися з оточення в частин вермахту сил здебільшого не вистачало. Секрет таких успіхів полягав в особливостях радянських проривів фронту. Вони майже завжди здійснювалися силами стрілецьких піхотних дивізій. Лише потім у бій вводили й механізовані частини. (Вермахт свої прориви здійснював силами танкових дивізій, за якими в бій йшли піхотні дивізії). Радянський спосіб проривів забезпечував повне опанування місцевості й надійне утримання оточених, проте був пов'язаний із великими втратами живої сили. У середньому під час активних бойових дій до поранення або загибелі червоноармієць тримався в строю коротких 8 діб.

Війська 4-го Українського фронту й окрема Приморська армія протягом **квітня — початку травня** зайняли Крим, а **9 травня 1944 р.** після 5-денного штурму оволоділи Севастополем. Після здобуття Кримського півострова 4-й Український фронт був ліквідований як такий, що виконав свої завдання, а його особовий склад і техніка були переведені в резерв.

6. Депортація кримських татар та інших народів Криму

Вигнання нацистів з **Криму** завершилося **12 травня 1944 р.** А вже через тиждень уранці 18 травня розпочалося й до вечора 20 травня завершилося виселення татар до Центральної Азії. Їх звинуватили в масовому дезертирстві на початку війни та співпраці з окупантами. 183 тис. осіб були депортовані в Узбекистан, Казахстан, Марійську АРСР і на Урал. Депортація відбувалася в нелюдських умовах.

Історичне джерело

Автор книжки «Покарані народи» **О. Некрич** писав: «...солдати НКВС витягли жінок, дітей, старих із постелі (“Проклятые предатели, сволочи!”), наказали протягом 10 хвилин залишити оселі, не давши як слід одягнутись, узяти із собою документи... Голі, голодні діти та старі помирали в закритих вагонах від тифу. Солдати викидали мерців через вікна вагонів...»

За даними національного руху кримських татар, під час виселення та протягом перших чотирьох років депортації від нелюдських умов, надмірної праці, хвороб і голоду загинуло 46,2 % депортованих — майже кожен другий.

Разом з татарами з Криму були виселені й представники інших народів. Протягом червня–липня 1944 р. з Криму депортували 12,4 тис. болгар, 9,6 тис. вірмен, 15 тис. греків і 4 тис. представників інших народів. У серпні 1944 р. були виселені рештки кримських німців, яких перед Другою світовою було 51 тис. осіб.

Депортація кримських татар. Фото. 1944 р.

У 1945 р. число депортованих поповнилося за рахунок 9 тис. кримчан — солдатів і офіцерів радянської армії. Вони теж були оголошені «зрадниками», незважаючи на медалі й ордени, і вислані до спецпоселень їхніх народів.

Історичний факт

До Червоної армії було мобілізовано понад 12 тис. кримських татар, понад 3 тис. з них загинули, 5 присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 2 стали повними кавалерами ордена Слави. Льотчик Амет-Хан Султан став двічі Героєм Радянського Союзу.

Одночасно в Криму були здійснені заходи, спрямовані на знищення навіть історичної пам'яті про депортовані народи. З цією метою перейменували 16 районів, 1115 населених пунктів. Вони отримали нейтральні радянські назви.

На нових місцях представники депортованих народів були позбавлені можливостей для етнокультурного розвитку. Депортованих із Криму було зараховано до категорії спецпоселенців, виселених навечно, без права повернення в рідні місця. Будь-які спроби повернення окремих виселенців припинив указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». За порушення указу «утікачів» карали 20 роками каторжних робіт.

Після виселення кримських татар відпала необхідність у кримській автономії. Тому в 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на Кримську область у складі РСФРР.

1989 р. Верховна Рада СРСР визнала депортацію незаконною й злочинною.

7. Завершення бойових дій на території України

Після короткого перепопочинку на українському відрізку радянсько-німецького театру бойових дій 1-й Український фронт перейшов у наступ. Цього

§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.

разу умови для наступу були сприятливими. 23 червня 1944 р. в Білорусії силами 4-го та 3-го Білоруських фронтів розпочалася наступальна **операція «Багратіон»**. Тому німецьке командування перекинуло з України в Білорусію 6 дивізій, уключаючи й танкові. Це полегшило 1-му Українському фронту виконати бойові завдання щодо розгрому групи армій вермахту «Північна Україна».

13 липня розпочався наступ у Рава-Руському напрямі, а наступного дня — у Львівському напрямі. Це давало можливість розчленувати вороже угруповання й знищити його окремими частинами. Радянським військам вдалося оточити під Бродами угруповання противника, що складалося з 8 дивізій. Під час його ліквідації було знищено майже 40 тис. солдатів і офіцерів противника та 17 тис. взято в полон. Серед розгромлених дивізій була й 14-а гренадерська дивізія «Галичина». У ході боїв з 11 тис. бійців у живих залишилося 3 тис.

27 липня радянські війська зайняли Львів і Станіславів. Ураховуючи особливості ведення бойових дій у гірській місцевості, ставка Верховного головнокомандування вирішила знову створити 4-й Український фронт. Він був створений з частин 1-го Українського, які наближалися до Карпат.

У день свого створення, 6 серпня, 4-й Український фронт, очолений генерал-полковником І. Петровим, звільнив Дрогобич і підійшов до кордонів довоєнної Чехословаччини.

8 вересня фронт розпочав **Східнокарпатську операцію**, у ході якої було здобуто ті українські території, які залишилися в руках гітлерівців.

Битва за Карпати відзначилася особливою впертістю ворога. Він усвідомлював, що це один з останніх природних рубежів, що прикривав територію Третього рейху з півдня. Шлях радянським військам перетнули 19 дивізій. Дещо пізніше німецьке командування перекинуло сюди ще 15 дивізій. Використовуючи гірський рельєф, завжди займаючи вищі позиції, гітлерівці чинили успішний опір. Запеклі бої тривали більше півтора місяця й завершилися 28 жовтня вигнанням ворога з території Закарпаття.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст понять «чорносвітники», «Східний вал», «спецпоселенці».
2. Використовуючи мапу, покажіть основні напрями наступів/відступів у ході вигнання з України нацистських окупантів (див. форзац 2 підручника).
3. Покажіть на мапі напрямки наступу чотирьох Українських фронтів.

4. Розкрийте значення Сталінградської та Курської битв для вигнання нацистів з України.
5. Опишіть обставини запровадження ордену Богдана Хмельницького.

6. Складіть розповідь про битву за Дніпро. Якими особливостями ця битва характеризується в історії Другої світової війни?
7. На прикладі кримських татар розкрийте сутність поняття «депортований народ». Назвіть народи, які зазнали подібної долі.

8. Чому українські історики відмовилися від поняття «визволення» стосовно очищення України від нацистських окупантів?

§ 28. ВНЕСОК УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД НАЦИЗМОМ

- Аналізуючи масштаби втрат і жертв, історики насамперед беруть до уваги кількість загиблих, покалічених, підраховують матеріальні збитки. А які гуманітарні втрати й наслідки, зазвичай, залишаються поза їхньою увагою?

1. Українці у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй

Павло Шандрук

Під час Другої світової війни абсолютна більшість українців боролася на стороні Об'єднаних Націй. Ще перед її початком українці Закарпаття стали першими в Європі, хто зі зброєю в руках виступив проти рішень Гітлера, Муссоліні й Хорти анексувати Карпатську Україну. З першого дня Другої світової війни 120 тис. українців з Галичини й Волині в складі Війська Польського стали до бою проти нацизму. Серед офіцерів польської армії було й кілька десятків ветеранів армії УНР та Української галицької армії. Поміж них і *Павло Шандрук*, генерал-хорунжий армії УНР, підполковник Війська Польського, командир 29-ї польської бригади, яку зміг командуванням у бою під Томашевом урятував від знищення. Нагороджений найпочеснішим польським воєнним орденом «*Virtuti Militari*».

У наступні роки війни українці продовжили воювати в складі польських збройних сил під радянським і британським командуванням. Так, у корпусі генерала В. Андерса воювало близько 3 тис. українців. З них 4 українців за героїзм, проявлений у битві під Монте-Кассіно, було нагороджено Золотим хрестом з мечами, а 11 — Бронзовим хрестом з мечами. 11 тис. українців Закарпаття воювали в 1-му Чехословацькому корпусі під командуванням Людвіга Свободи.

Понад 7 млн українців воювали в Червоній армії під час нацистсько-радянської війни 1941–1945 рр. та радянсько-японської війни 1945 р. Кожний другий із них загинув у боях, половина з живих повернулася додому інвалідами. Українцями були майже 300 генералів та адміралів. З 15 фронтів, які діяли в період німецько-радянської війни, більшу половину очолювали маршали та генерали з України, а маршал Р. Малиновський очолив 16-й — Далекосхідний фронт.

Багато воїнів-українців відзначилися в боротьбі з нацистами вікопомним героїзмом. Так, 52 льотчики-українці спрямували свої літаки на ворожі сили, 55 здійснили повітряні тарани. Серед них і *Катерина Зеленко* — єдина жінка, яка здійснила таран. 25 героїв закрили своїм тілом амбразури ворожих вогневих точок. Бойові подвиги українців були відзначені найвищими радянськими нагородами. 2072 стали Героями Радянського Союзу, 32 з них — двічі, а льотчик-винищувач сумчанин *Іван Кожедуб* — тричі (64 повітряні перемоги — найвищий результат серед радянських асів). Найрезультативнішим танкістом Другої світової війни став кубанський вчитель *Дмитро Лавриненко*. На його рахунку 52 німецьких танки. Найуспішнішою снайперкою стала *Людмила Павличенко*, на рахунку якої 309 нацистів.

Іван Кожедуб

§ 28. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Багато хто з українців стали кавалерами й повними кавалерами ордену Слави й ордену Богдана Хмельницького — орденів за найвищу солдатську звитягу. Із 7 млн орденів і медалей, вручених солдатам та офіцерам радянської армії, 2,5 млн отримали мешканці України.

Українець *Олексій Берест* був одним із тих, хто встановив радянський прапор над рейхстагом у Берліні.

Багато українців-червоноармійців стали кавалерами орденів європейських держав. Серед них капітан розвідник *Євген Березняк*, нагороджений орденом «Virtuti Militari» за порятунок Кракова. Лейтенант *Василь Порик* удостоєний звання Національний герой Франції за героїчну участь у французькому русі Опору.

Однак лише вояки УПА воювали з нацистами під українським національним прапором. Серед них *Василь Івахів* — організатор і перший командир УПА, загинув у бою з фашистами. Нагороджений Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу.

У боротьбі з нацизмом брали участь і представники української діаспори. У складі збройних сил Британської імперії, насамперед в армії Канади, воювало 45 тис. канадських українців. Серед них і *Пітер Дмитрук* — канадський військовий льотчик. Збитий у бою над Францією, він приєднався до загонів французького руху Опору. Ціною власного життя врятував цивільних від нацистських репресій. Відзначений Військовим хрестом Франції. *Богдан Панчук* — учасник висадки в Нормандії — став кавалером ордену Британської імперії.

В армії США воювало 80 тис. етнічних українців. Серед них — старший сержант армії США *Ніколас Орешко*. Воював у Західній Європі. За особисту хоробрість відзначений вищими нагородами США: медаллю Пошани, Бронзовою зіркою, Пурпуровим серцем. *Алекс Дяченко*, старшина військово-морських сил США, ціною власного життя намагався врятувати захоплене німецьке судно від знищення. За свій подвиг відзначений Срібною зіркою, його іменем названий один з американських військово-транспортних кораблів. *Майкл Стренк* став одним із 6 морських піхотинців, які підняли прапор США над Іводзимою.

5 тис. українських добровольців билися з нацистами в лавах французького Іноземного легіону. Ще тисяча воювала в лавах французького руху Опору — у куренях імені І. Богуна й імені Т. Шевченка в батальйоні поручника Круковського.

Український народ зробив значний внесок і в завершення Другої світової війни, узявши участь у розгромі японського милітаризму на Далекому Сході. **2 вересня 1945 р. Акт капітуляції Японії** від імені СРСР підписав уродженець Черкащини генерал *Кузьма Дерев'яно* — єдиний із радянського генералітету, хто знав англійську та японську мови, як того вимагав дипломатичний протокол.

2. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом

Українці зробили надзвичайно вагомий внесок у перемогу над нацизмом, ставши однією з націй-переможниць. Разом з участю в кровопролитних військових діях, у русі Опору українці працювали на перемогу, застосовуючи свій розум і творчість на підприємствах радянського тилу.

Евакуйоване устаткування через нестачу вільних виробничих площ розміщували в приміщеннях університетів, кінотеатрів і навіть шкіл. Переважно верстати

ставили під відкритим небом, підводили до них струм і розпочинали роботу. Потім навколо такого майданчика починали зводити стіни. Поряд ставили намети, у яких жили робітники.

Надзвичайно поганим було харчування. З осені 1943 р. працівники 1-ї категорії (робітники оборонної промисловості) отримували 700 г хліба на день, 2-ї (працівники інших галузей) — 500, 3-ї (службовці) — 400, діти отримували по 300 г.

Щоб отримати належні продукти, черги до магазину займали вночі, у них потрібно було вистояти по кілька годин. Якщо таланило, разом із хлібом можна було отримати невеличку порцію масла, маргарину, комбіжиру. Однак у магазинах не завжди вистачало й хліба. Продуктові карточки видавали на місяць і при втраті не поновлювалися, що означало голодну смерть.

Працюючи в таких умовах, евакуйовані українці забезпечували фронт необхідною військовою продукцією. Саме Україна дала можливість Радянському Союзу озброїти армію на початку війни, а після страшних поразок улітку–восени 1941 р. і втрати всієї військової техніки й артилерії по-новому озброїти резерви танками, літаками й гарматами, які зупинили ворога під Москвою. Адже саме завдяки Харківському, Донецькому та Придніпровському промисловим районам радянській Росії вдалося створити другу промислову базу на сході СРСР — Урало-Кузнецьку. Саме ця база взяла на себе весь тягар виготовлення озброєнь у другій половині 1941 р. — першій половині 1942 р. Адже з України було перебазовано майже тисячу підприємств, з них 550 великих. Їхні виробничі потужності становили половину потужностей усієї маси переміщених на схід виробничих сил. Разом з устаткуванням на схід з України прибуло 3,5 млн спеціалістів різних фахів, необхідних для військової економіки.

Це дало можливість реконструювати заводи на сході СРСР, у кілька разів збільшити там виробництво металу й налагодити випуск броньованої сталі. Харківський завод ім. Комінтерну після евакуації до Нижнього Тагіла налагодив виробництво танків Т-34, Київський авіаційний завод випускав літаки в Новосибірську. Обладнання з Дніпропетровська й Харкова було встановлене на Пермському авіаційному заводі.

Завдяки праці українців, докладеної до загальних зусиль, заводи СРСР на кожних 100 німецьких танків випускали 140 радянських, а на 100 німецьких літаків — 170 радянських.

Отже, вирішальна роль української економіки в індустріалізації СРСР, у створенні східної військово-промислової бази була найголовнішим внеском українського народу в перемогу над нацизмом.

Проте війна вимагала більшого. Треба зазначити, що в економічному сенсі на перемогу Червоної армії працювали й робітники США, Канади, Великої Британії. Вони поставили в СРСР удвічі більше автомобілів, утричі — пороху, у 15 разів — телефонного дроту, у 2,3 раза — паровозів, аніж виробила за роки війни вся промисловість СРСР, і стільки ж алюмінію, скільки виробила радянська промисловість. Не менш вагомими були поставки продовольства. Вони давали можливість прогодувати 10-мільйонну армію протягом 1688 днів війни.

 3. «Українське питання» на Ялтинській та Потсдамській конференціях

Перемоги радянських військ під Сталінградом узимку 1942–1943 рр., а влітку 1943 р. під Курськом, висадка союзних військ у Північній Африці в листопаді 1942 р. та в Південній Італії в липні 1943 р. засвідчили перевагу сил союзників антигітлерівської коаліції в боротьбі з нацизмом.

Радянське керівництво усвідомлювало, що західні держави не визнають законність таємних протоколів до пакту «Молотова–Ріббентропа» чи договору «Про дружбу і кордони» між СРСР і Третім рейхом. Тому Сталіну доводилося знову розігрувати українську карту. Водночас його турбував і внутрішньополітичний аспект українського питання. Як українці сприймуть повернення радянського режиму, як їх задіяти до імперських планів СРСР у Центрально-Східній Європі?

Щоб зіграти на національно-патріотичних почуттях і представити їх як аргумент на переговорах із союзниками, було здійснено ряд проукраїнських патріотично-пропагандистських дій. У радянських газетах і радіопрограмах з'явилося формулювання «національна суверенна Українська держава у формі Української РСР». З'єднання Червоної армії, які вступили на територію України, отримали назви 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР схвалила зміни до конституції, які передбачали право республік на власні військові формування та встановлення прямих зовнішніх зв'язків з іншими державами. Відповідно до цього, український уряд було доповнено міністерством зовнішніх справ, його очолив відомий радянський драматург О. Корнійчук, і міністерством оборони, яке очолив генерал-лейтенант В. Герасименко. Керувати старими республіканськими наркоматами освіти і культури були призначені не партійні функціонери, а українські поети — безпартійний П. Тичина та М. Бажан.

Тому, коли на *Тегеранській (1943), Ялтинській (1945) та Потсдамській (1945) міжнародних конференціях* порушували питання кордонів Польщі, а отже, і західних кордонів СРСР та УРСР, у Сталіна був готовий аргумент про етнічну єдність українського народу та висновки комісії лорда Керзона 1920 р. про лінію кордону між Україною та Польщею. Більше того, коли прем'єр польського уряду в еміграції спробував отримати гарантії на кордони довоєнної Польщі, Сталін назвав його «імперіалістом».

У міжнародному торсі за кордони між Україною та Польщею її учасники намагалися узгодити цілий комплекс складних питань: прагнення СРСР зміцнити свої позиції в Центрально-Східній Європі й протистояння цьому західних держав; тиск на президента США виборцями польського походження, марнославство яких потребувало «Великої Польщі» з далекими східними кордонами; готовність Сталіна підтримати комуністичні сили в Польщі й зміцнити їхній авторитет. Зрештою, усе завершилося проведенням кордону, який відступав на 5–8 км, у поодиноких випадках на 17 км і навіть 30 км на схід від «лінії Керзона», яка свого часу надто приблизно врахувала етнічний принцип розмежування етнічних українських і польських територій. Унаслідок цього в складі Польщі залишилися 17 повітів Підляшшя, Холмщина, Посяння та Лемківщина, де проживало майже 800 тис. українців.

Несамостійна українська радянська дипломатія, яка діяла винятково в межах сталінських директив, визнала встановлені без її участі кордони. Оскільки

етнічний принцип розмежування був порушений, українське питання залишалося чинним. У післявоєнний час його «остаточно» вирішуватиме комуністичний уряд Польщі, застосувавши злочинні методи.

Українське питання в Ялті та Потсдамі розглядалося й у контексті створення міжнародної організації безпеки та співробітництва у світі — Організації Об'єднаних Націй (ООН). Радянський Союз пропонував, щоб до складу ООН увійшли всі тодішні 16 радянських республік. Однак під час дискусій було домовлено, що разом з СРСР до ООН на правах «первісних членів» увійдуть лише УРСР і БРСР, з огляду на їхній великий внесок у перемогу над нацизмом. Отже, Ялтинська конференція стала важливою подією, що відкрила для УРСР можливість вийти на міжнародну арену й стати співзасновником ООН.

Усвідомивши, що баланс сил складається на його користь, радянське керівництво після вступу на територію Закарпаття, вирішило не випускати край зі своїх рук, як важливий стратегічний плацдарм для здійснення впливу в Центральній та Південно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей сталінське керівництво використало антифашистський та національно-визвольний рух мешканців Закарпаття. Більша частина краю була включена в зону поширення влади радянської воєнної адміністрації. Відновлення чехословацької адміністрації всілякими способами гальмувалося.

У таких умовах **26 листопада 1944 р. в м. Мукачевому** було скликано **з'їзд Народних комітетів**. Він схвалив маніфест про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини й возз'єднання краю з УРСР. Було обрано Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України та сформовано уряд. Під дипломатичним тиском СРСР чехословацька адміністрація мусила залишити Закарпаття, а в червні 1945 р. чехословацька делегація та представники СРСР у Москві уклали договір, який юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачевому. 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдиній Українській державі. **22 січня 1946 р.** було видано указ Президії Верховної Ради СРСР про **утворення в складі УРСР Закарпатської області**. Цей акт одночасно, без згоди закарпатців, ліквідував Закарпатську Україну як державне утворення.

Однак за договором з Чехословаччиною було не дотримано етнічного принципу: невелика частина української етнічної території (2,6 тис. км²), що не була до 1939 р. в складі Підкарпатської Русі, залишилася в складі Словаччини.

Основна частина українських етнічних теренів була зібрана в одній державі не заради втілення в життя принципу української соборності, а для сталінського ідеалу російської імперськості.

Історичний факт

Незважаючи на те, що нові територіальні угоди з Польщею та Чехословаччиною безпосередньо стосувалися України, яка за конституцією вважалася суверенною республікою й отримала навіть міністерство закордонних справ, її підписів під документами не було. Територіальні питання залишалися суто імперською справою.

4. Ціна війни

За роки війни Україна втратила 8 млн населення. З них — у боях загинуло 2,5 млн, решта 5,5 млн — це знищені військовополонені й цивільні особи, уключаючи померлих від голоду та відсутності медичної допомоги. У Німеччині та Росії втрати становили, відповідно, 6,5 та майже 6 млн осіб. Отже, в Україні загинуло 19,1 % населення, тобто майже кожен п'ятий. Втрати Україною людей становлять понад 40 % загальносоюзних втрат. Якщо ж ураховувати всі демографічні втрати (разом з убитими до них включають померлих від хвороб і голоду, депортованих, неповернутих з евакуації, емігрантів, ненароджених через різке зниження народжуваності), то Україна втратила за роки війни 14,3 млн осіб. Якщо в 1941 р. в Україні проживало 41,7 млн населення, то в 1945 р. — лише 27,4 млн.

Організований спротив радянській владі в Західній Україні існував до 1954 р., а окремі сутички траплялися до 1960 р. Під час придушення українського національного руху було репресовано (убито, ув'язнено, депортовано) майже 500 тис. осіб. Довоєнна чисельність населення України відновилася тільки через 20 років після завершення війни.

Величезних збитків зазнала українська культура. Окупантами були пограбовані історичні та краєзнавчі музеї, бібліотеки, картинні галереї. Лише зі Львова було вивезено понад 5 тис. рукописів, понад 3 тис. стародруків, 300 інкунабул, майже 40 тис. томів різної літератури. З музеїв України вороги вивезли понад 330 тис. експонатів.

Україна зазнала й величезних матеріальних втрат. Залишилися в руїнах 714 міст (40 % зруйнованих міст СРСР), близько 30 тис. сіл, 250 з них були перетворені на згарища та цвинтарі. Загалом 2 млн будинків було зруйновано й 10 млн людей залишилися без даху над головою. Було фактично знищено понад 16 тис. підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вишів. З 20 тис. км залізниць діяло тільки 1,5 тис. км.

Лише безпосередні збитки, завдані господарству республіки, становили 285 млрд крб (або 100 млрд дол. США) у цінах 1940 р. (загальні збитки СРСР становили 679 млрд крб, з яких на Росію припадало 255 млрд). Сума безпосередніх втрат України вп'ятеро перевищувала асигнування в економіку України протягом 15 довоєнних років. Сума збитків становила майже 1,2 трлн крб — 40 % національного багатства України. На тлі втрат СРСР матеріальні збитки України становили 42 % від загальносоюзних.

Отже, за людськими й матеріальними втратами Україна зайняла перше місце серед республік СРСР і країн Європи.

Історичний факт

В Україні залишалися неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств, наприклад, в Італії лише 20 % було зруйновано. У 1945 р. промислове виробництво в Україні становило 26 % довоєнного рівня, в Італії — 30, у Франції — 38, у Великій Британії 1946 р. він уже становив 90 %. Американський журналіст **Е. Сноу**, побачивши в січні 1945 р. масштаби руйнувань в Україні, написав: «Друга світова війна була насамперед українською війною».

Такі втрати пояснюються тим, що два хижацьких тоталітарних імперіалізми — німецький та російський, коричневий нацистський та червоний більшовицький, прагнучи світового панування, не могли не зіткнутися в боротьбі за Україну — надзвичайно значущу територію в геополітичному плані. На початку нацистсько-радянської війни Гітлер забрав Україну в Сталіна, під кінець війни Сталін відбив її в Гітлера й поновив радянський тоталітаризм. На зміну гауляйтеру з Берліна повернувся головний партійний керівник з Москви, діяв маріонетковий уряд, головними завданнями якого були: здійснення влади радянської Росії над українським народом; експлуатація природних багатств і праці населення на користь червоної імперії; зросійщення українців; нещадне знищення органами держбезпеки будь-яких виявів української національної свідомості.

Запитання та завдання

1. Назвіть найвидатніших героїв-українців Другої світової війни.
2. Перерахуйте відомі вам армії, рухи Опору, у яких українці боролися з нацизмом.
3. Розкрийте зміст поняття «трудоий героїзм». Наскільки вагомою є праця в тилу для перемоги над ворогом.

4. Оцініть людські матеріальні та культурні втрати України в Другій світовій війні.
5. Розкрийте сутність «українського питання» на Тегеранській, Ялтинській та Потсдамській конференціях.

6. Розкрийте особливості приєднання до УРСР Закарпаття.
7. Поміркуйте над причинами недотримання етнічного принципу при встановленні кордонів УРСР з Польщею та Чехословаччиною.

8. Наскільки вагомою є моральна підтримка воїнів, які захищають вас на фронті? Що ви пропонуєте для зміцнення цієї підтримки? Не будьте байдужими біля місць поховання відомих і невідомих героїв.

§ 29. КУЛЬТУРА В РОКИ ВІЙНИ

- *Існує вислів, що «коли говорять гармати — музи мовчать». Чи так це насправді, чи притупляється творчість під час війни?*

1. Освіта

В Україні почали втілюватися настанови Гітлера, відповідно до яких підкорені народи мали б стати неписьменними: «Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання географії може бути обмежене однією фразою: “Столиця Третього рейху — Берлін” ...Математика й подібні дисципліни взагалі не потрібні». Правда, відповідно до розпоряджень Гітлера в Рейхскомісаріаті «Україна», було дозволено т. зв. «народну» 4-класну школу, усі інші школи й класи в січні 1942 р. було закрито. На думку нацистських бонз, у школі мали б навчати лічби до 500, учити ставити власний підпис, а головне: прищеплювати покірність нацистам-колонізаторам. Навчання читання й письма вважали недоцільним. Лише завдяки діяльності українських педагогів дітям давали ґрунтовніші знання, виховували дух патріотизму.

Історичний факт

У зв'язку з евакуацією мільйонів працівників у радянському тилу працювали школи й класи з українською мовою навчання. Так, наприклад, у Саратовській області діяло 30 українських шкіл і класів, у Свердловській — 18, у Новосибірській — 11.

На вересень 1944 р. в більшості населених пунктів визволених українських земель робота шкіл знову відновилася. Вона проходила у важких умовах післявоєнної руїни, зростання числа безпритульних дітей. У зв'язку з цим з'явилися нові навчально-виховні заклади: школи робітничої та селянської молоді, військові училища, дитячі будинки для дітей-сиріт.

У перші місяці війни окупаційна влада закрила в Україні всі вищі навчальні заклади. Однак підготовку фахівців продовжили понад 70 евакуйованих інститутів та університетів. Окремі вищі навчальні заклади в евакуації були об'єднані. Так, наприклад, у Кзил-Орді (Казахстан) у лютому 1942 р. розпочав роботу об'єднаний Український університет, утворений із викладачів і студентів Київського та Харківського університетів.

Ряд навчальних закладів продовжили функціонувати як окремі навчальні заклади. Одеський університет продовжував свою роботу у Майнорі, Байрам-Алі (Туркменія), Миколаївський кораблебудівний — у Пржевальську (Киргизія). Багато навчальних закладів влилися як факультети до місцевих навчальних закладів.

З вигнанням гітлерівців вищі навчальні заклади повернулися в Україну.

2. Наука

Українська наука продовжила свій розвиток в умовах евакуації. У східні регіони СРСР виїхало майже 400 академіків, член-кореспондентів і наукових співробітників. Президія АН УРСР і більшість наукових інститутів працювали в Уфі (з 1943 р. — у Москві). Свою діяльність українські наукові установи підпорядковували насамперед потребам оборонної промисловості, сільського господарства, воєнної медицини.

Інститут електрозварювання АН УРСР під керівництвом *Євгена Патона* застосував швидкісні технології автоматичного зварювання корпусів танків на 10 танкових заводах. У Нижньому Тагілі, у Танкограді, це дало змогу організувати виробництво танків конвеєрним способом.

За допомогою технології автоматичного зварювання виготовляли й корпуси авіабомб. Група українських учених, очолених академіком *Миколою Доброхотвим*, розробила для уральських заводів нові, набагато ефективніші методи виплавлення броньової сталі.

Українські вчені підтримували виробничі зв'язки з щонайменше 300 промисловими підприємствами, російськими та казахстанськими, вони брали участь у створенні нових вибухових речовин, більш досконалих конструкцій торпед, радіолокаторів і пеленгаторів, потужніших двигунів для літаків і танків, різноманітних приладів і пристосувань, що покращували тактико-технічні можливості бойової техніки.

Порятунку сотень тисяч солдатів присвятили свою роботу вчені-медики. Інститут клінічної фізіології під керівництвом академіка *Олександра Богомольця*

Олександр
Палладін

створив відому сироватку для лікування ран і переломів кісток. Український інститут очних хвороб, очолений визначним хірургом-офтальмологом академіком *Володимиром Філатовим*, розробив метод пересадки рогівки ока. Академік *Микола Стражеско* очолив науковий Інститут клінічної медицини, який зосередився на дезінфікуванні вогнепальних ран, запобіганні сепсису — загальному зараженню організму від гнійних ран. Інститут біохімії АН УРСР під керівництвом академіка *Олександра Палладіна* створив препарат для швидкого згортання крові.

З перших днів війни медики хірургічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів працювали у військово-польових госпіталях, рятуючи життя та здоров'я тисяч і тисяч червоноармійців. Усього в Червоній армії в роки війни служило майже 16 тис. військових лікарів. Завдяки новим лікам і методикам лікування смертність серед поранених воїнів медики знизили з 30 до 7 %.

Свій внесок у перемогу над ворогом робила й історична наука. Історики розкривали героїчну й самовіддану боротьбу проти загарбників у різні історичні періоди, високий зміст визвольної боротьби. За час евакуації українські історики підготували й видали перший том чотиритомного підручника «Історія України» для вишів, який завершувався 1654 р., науково-популярний «Нарис історії України» і ряд інших праць.

3. Література

Українські літератори створили потужну агітаційну фронтову групу письменників. До її складу ввійшли такі відомі майстри слова, як А. Головка, С. Скляренко, А. Малишко, В. Сосяра, М. Стельмах, Л. Дмитерко та ін. 25 з них загинули смертю хоробрих. Частина українських митців опинилася на окупованій території. Вони боролися проти гітлерівців у складі радянських партизанських з'єднань та УПА, стали членами як радянського, так і оунівського підпілля.

У Києві група письменників-членів ОУН організувала Спільку українських письменників, розпочала видання альманаху української поезії «Литаври». Проте нацисти заборонили альманах, а голову спілки *Олену Телігу* разом з іншими членами оунівського підпілля розстріляли в Бабиному Яру 21 лютого 1942 р.

Олена Теліга

Надзвичайно важкий воєнний час вимагав від українських літераторів насамперед пропагандистських творів. Однак поступово, накопичивши життєві спостереження й глибокі особисті враження, письменники перейшли до широкого висвітлення подій, поглибленого осягнення людських характерів у важку воєнну днину. Цьому посприяло послаблення ідеологічного контролю за мистецтвом, прагнення сталінського режиму використати національну тематику, дозволяючи правдиві твори про минуле та сучасне України, щоб зберегти вплив на український народ як на окупованій території, так і в радянському тилу. Правдиву

картину буднів війни змалював *Павло Тичина* в поемі «Похорон друга». Узагальнене бачення героїзму постає в поемі *Микола Бажана* «Данило Галицький». Яскравими талановитими образами наповнені цикли поезій *Максима Рильського* «Неопалима купина», «Мандрівка в молодість», «Слово про рідну матір», «Світова зоря», поема «Жага». *Володимир Сосюра* випустив у світ збірки «В годину гніву», «Під гул кровавий». Особливе враження на людей воєнного покоління справили високопатріотичний життєствердний вірш поета «Любіть Україну». З-під його пера з'явився і схвильований поетичний цикл «Україно моя!». Він відображав сподівання митців і народу, що із завершенням війни життя розквітне новим цвітом. Цю ілюзію посилювало дострокове звільнення з ГУЛАГу окремих українських митців, включаючи й *Остана Вишню*.

Порівняно з поетичними, прозових творів було опубліковано менше, адже вони потребували вищого рівня узагальнення. До таких належать збірка оповідань *Юрія Яновського* «Земля батьків», твори *Івана Ле* «Люба», «Тут були німці», «Шевченко». Теми фронтового життя й героїзму розкрито у творах А. Головка, Н. Рибак, О. Довженка, С. Скляренка, А. Шияна та інших письменників.

4. Образотворче мистецтво

З усіх жанрів образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивається графіка — агітаційний плакат і сатиричний малюнок.

На початку війни в агітаційних плакатах переважає образ священної війни із загарбниками: у серії плакатів «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942–1943), «У бій слов'яни» *Василь Касян* використовував образ Великого Кобзаря, який кличе український народ на боротьбу. Набули популярності графічні роботи «У фашистській неволі» (1942), «Україна бореться», «Відомсти!», плакат «Україна вільна!» (1944) *Валентина Литвиненка*.

У роки війни активно розвивався графічний живопис. Трагічні події війни відображені в малюнках І. Гурткова «Дівчинка на дорозі» (1943), В. Глівенка «Ведуть заручників» (1941), А. Гнілова «Біля санчастини концтабору Шталаг 326» (1945). У бункерах УПА творив свої незабутні гравюри Ніл Хасевич (учасник 35 художніх виставок у Львові, Празі, Берліні, Чикаго й Лос-Анжелесі, член УГВР).

Незважаючи на важкі умови, українські художники створили чимало картин та етюдів: Н. Сирота «Полонені німці» (1942); С. Кравченко «Розгром німців під Ростовом» (1942); Ю. Балановський «На дніпровських переправах» (1944); Ф. Самусев «Під Корсунь-Шевченківським» (1944).

5. Музика

У цей період розвивалася й українська музика. Особливо плідно продовжував працювати класик української музики *Борис Лятошинський*. Незважаючи на критику й навіть заборони його творів, він залишався вірним своєму покликанню та українській музиці. Перебуваючи в Саратові, створював музику на українській народні теми: «Український квінтет» (1942), «Струнний квінтет № 4» (1943), сюїту на українські теми (1944) та сюїту для квартету дерев'яних духових ін-

Борис
Лятошинський

струментів (1944). Продовжував писати романи на вірші В. Сосюри, зробив обробку кількох десятків українських народних пісень. Гаслом його творчості в роки війни стало: «Мир переможе війну!»

У роки Другої світової війни *Лев Ревуцький* був керівником кафедри історії й теорії музики Ташкентської консерваторії. Продовжував розвивати методи М. Лисенка й М. Леонтовича. Працював над редагуванням і доповненнями до опери М. Лисенка «Тарас Бульба».

Плідно працював *Юлій Мейтус* — фундатор модерної української опери. У роки війни він написав оперу «Гайдамаки» за поемою Т. Шевченка (1940–1941), Четверту і П'яту сюїти для симфонічного оркестру (1942, 1944), поему для симфонічного оркестру «Шляхами слави» (1945).

Розвиток музичного мистецтва цього періоду характеризувався інтенсивним культурним діалогом української музики з музикою інших народів. Українські композитори, перебуваючи в евакуації, не залишали викладацької діяльності. Л. Ревуцький та Г. Таранов працювали в Ташкентській консерваторії (Узбекистан), Б. Лятошинський — у Московській консерваторії, що евакуювалася до Саратова, Ю. Мейтус — в Ашгабаді (Туркменія).

Українські композитори вивчали фольклор народів, що прийняли їх і, у співтворстві з місцевими композиторами, створили цілий ряд оперних творів. Прикладом такого художнього співробітництва є одноактна опера П. Козицького, Х. Ібрагімова й С. Кудаша «За Батьківщину», опери Ю. Мейтуса та Д. Овезова «Лейла і Меджнун», Ю. Мейтуса та А. Кулієва «Абадан» («Присмерк»), балет О. Зноско-Боровського та В. Мухатова «Акпамик» («Біла бавовна»), симфонічна «Степова поема» М. Скорульського.

Провідні тенденції розвитку української музики часів Другої світової війни — пристрасне прагнення перемоги, домінування патріотичної тематики, теми захисту рідної землі й культурного надбання, пошук опори на національну культуру, національні корені. Одним з проявів цього стало створення, за рішенням уряду УРСР у 1943 р., Державного Українського народного хору під керівництвом Г. Верьовки. Цей масштабний колектив складався з хорової, інструментальної та танцювальної груп і за часів війни розгорнув надактивну мистецьку працю.

6. Театр і кіно

Десятки театральних колективів, ансамблів і артистичних бригад у роки війни надихали своїм мистецтвом фронтовиків. З цією метою труппа Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка організувала й відрядила на фронт 22 бригади. Загалом українські театри організували 108 концертних бригад, які поставили в польових умовах тисячі вистав і концертів, надихаючи фронтовиків на боротьбу за свободу й незалежність Батьківщини.

У цей час широко розвивалося кіномистецтво. Уже наприкінці 1941 р. відновила свою роботу Київська кіностудія в Туркменії та Одеська — в Узбекистані. Серед ряду патріотичних і пропагандистських фільмів українські митці постави-

ли фільм «Райдуга» (режисер М. Донський, сценарій В. Василевської). Це найвище досягнення українських кіномитців у роки війни було відзначене «Оскаром» — найвищою відзнакою Академії кіномистецтва США.

Улітку 1943 р. видатний кіномитець ХХ століття О. Довженко завершив роботу над кіноповістю «Україна в огні». Твір відображав героїзм, мужність, жертвовність українського народу в битві проти нацизму. О. Довженко — перший в українському мистецтві наважився показати найтрагічніший період війни — її початок, відступ Червоної армії, чорну ніч німецької окупації.

Одночасно зі студіями ігрового кіно продовжувала роботу Українська студія хронікальних фільмів. Працівники хронікально-документального кіно створювали своєрідний літопис боротьби з окупантами. Важливою подією стали документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні», створені О. Довженком. Загалом на фронті працювали 50 операторів українських кіностудій. За роки війни вони зняли 300 документальних фільмів та окремих сюжетів.

7. Засоби масової інформації

Проти людиноненавистницької ідеології нацизму своє слово додали працівники преси та радіо. Евакуйовані на схід, українські видавництва були об'єднані в єдине видавництво, розміщене спочатку в Саратові, а потім у Москві.

Продовжували виходити друком українські громадсько-політичні журнали «Українська література», «Україна», «Перець». На сторінках «Української літератури» за роки війни було опубліковано 4 романи, 13 драматичних творів, 140 новел, нарисів і оповідань, 7 поем, 70 віршів. Видавництво випустило у світ 850 книжок, брошур, журналів, плакатів, накладом понад 15 млн примірників.

На окуповану гітлерівцями територію постачали газети «Радянська Україна», «Література і мистецтво». Крім того, газети видавали й окремі партизанські загони. Так, у Вінницькій області друкували газету «Партизанська правда», у Київській — «Народний месник», «Вільна Україна».

Особливого значення для окупованих територій набуло радіомовлення. Тому вже в листопаді 1941 р. розпочали роботу дві українські радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові та «Радянська Україна» у Москві. Вони передавали новини, транслювали агітаційні й пропагандистські передачі, музику, літературні й драматичні твори. Щоденний обсяг мовлення становив 10 год 5 хв, а з врахуванням трансляцій українських передач іншими радіостанціями — 12 год 30 хв.

З весни 1943 р. Сталін знову повернувся до планів створення світової держави. Тому «старий добрий патріотизм» обмежували на користь російського патріотизму з використанням РПЦ, прожектами про перетворення Москви на світовий центр православ'я. Так, восени 1943 р. Сталін провів нараду з православними ієрархами, на якій були розглянуті питання відновлення церкви, виборів патріарха тощо. У релігійній пресі Московського патріархату зазвучала формула «Москва — третій Рим».

Водночас, щоб притлумити патріотичне натхнення українських митців, Сталін, незважаючи на високий художній рівень, заборонив друкувати й ставити правдивий твір О. Довженка «Україна в огні». У 1944 р. на засіданні Політбюро було «обговорено» питання про «помилки» О. Довженка. З різкими звинуваченнями виступив Сталін, а Берія бадьоро резюмував: «Будем вправлять мазгі!» Для науки на засідання були запрошені П. Тичина, М. Рильський, М. Бажан, О. Корнійчук. Саме на цьому засіданні було сформульовано стандарти політичних звинувачень, які з того часу пред'являли діячам української культури при найменшій нагоді.

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст формулювання «Москва — третій Рим».
2. Визначте етапи розвитку української літератури впродовж війни.

3. Розкрийте зміст проблем, які постали перед освітою в роки війни.
4. Поясніть, як українська культура стала зброєю проти нацизму.
5. Охарактеризуйте внесок художнього музичного мистецтва, театру й кіно в перемогу над нацизмом.

6. Опишіть конкретний внесок українських учених у перемогу над нацизмом.
7. Охарактеризуйте засоби, які використовував сталінський режим, щоб задіяти національний патріотизм народів СРСР, а потім, щоб його притлумити.

8. Поміркуйте, чи обґрунтовано звинувачували радянські органи безпеки вчителів, які під час окупації продовжували навчати дітей.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 6

«Волею Українського народу...»

(дослідження документів і матеріалів усної історії про війну)

Історичний напрям, спрямований на відтворення минулого з уст безпосередніх учасників, свідків великих історичних подій, отримав назву «усна історія», оскільки її джерелом є усна розповідь людини біографічного характеру, зафіксована істориком на паперовому чи електронному носії.

Матеріали зі збірника «Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини» (Кіровоград, 2009)

1. Прочитайте уривок інтерв'ю Кондратьєва Івана Захаровича, 1925 р. н., с. Мирне Бобринецького р-ну. Дайте відповіді на запитання.

- Як радянська влада інформувала громадян про фронтові події?
- Чи враховувала радянська авіація можливі жертви в населених пунктах, зайнятих німцями?
- Якою в пам'яті оповідача залишилася поведінка німецьких окупантів?
- Як функціонували громадянське господарство, школа та домашній побут?

• *Поміркуйте, чому оповідач сухо й поверхово розповів про прихід «наших», мобілізацію та службу в Червоній армії.*

«...Про наближення німців нас ніхто не попереджав, щоб не було ніякої паніки серед населення. А хто сказав, що там десь поблизу німець, то отримав би кулю, власті говорили: “Не панікуйте!” Німці вже коло села стріляють, а передають, що вони на території Західної України. Проводилася евакуація техніки й великої рогатої худоби, були такі, що й до Сталінграда догнали скот, а дехто — до Дніпра. Коли німці зайняли село, то наші літаки його бомбардували, тільки прорухалися й не влучили в німецький штаб. Бомбардували школу в Глазові, а штаб був у Новоолександрівській школі. Німці зупинилися по хатах, а ми ховалися на горищі. Приходжу я додому, а там повна хата німців, батько каже: “Тікай!” А в хаті повно німців... То мені ледве вдалося втекти — через ставок перебрів. Німці примушували населення села працювати на різних роботах. Я був у трудовому таборі в місті Миколаєві, бо трохи говорив по-їхньому. Що німці не доїдали, те ми забирали в них і їли. Ставлення німців до нас було більш-менш нормальним. У селі за головного стояв комендант (хазяїн). У селі було утворено громадські двори, бо пан сказав: “Працюй та не зважай на втому, бо так написано у Святому Письмі”. Ми привчилися красти. Євреїв у селі було небагато, але вони виїхали ще до приходу німців. Бувало таке, що поліцаї спіймає й запитає: “Бумага є?” Далеко пересуватися ти не мав права (не було паспортів). Ще на початку окупації школа в селі працювала, але потім її швидко закрили. Німці вивозили багато людей із села на роботу до Німеччини. Мій брат Петро та двоюрідна сестра були також на примусових роботах. З Німеччини вже через деякий час люди поверталися, але частково. Ухилитися від вивезення не можна було, але деяким усе ж таки це вдавалося. У період окупації робота в полі не припинялася. Оце пара воликів — і ми оремо, боронуємо, сіємо озиму пшеницю. Старалися, звісно, трохи вкрасти додому. Наше повсякденне життя було майже незмінним: так само гнали самогон з буряка (“бурячку”), дівчата ворожили, коли яка заміж вийде, відзначали всі празники (пам’ятаю, як калиту хватили). У мене була мандоліна, а в брата — балалайка, то ми грали, але їх потім поліцаї забрали собі. Також справляли весілля. Ми оце з товаришем ще два роки встигли попарубкувати, а потім мене забрали в армію в 1944 році. До лав Червоної армії мобілізували всіх, хто міг носити зброю, і дурних, то тепер комісія, а тоді всіх брали. З тих, яких забрали ще в першу мобілізацію, ніхто в село не повернувся, присилали похоронки (загинув), от і все».

2. Прочитайте інтерв’ю Бобрицького Михайла Яковича, с. Миколо-Бабанка Бобринецького району. Дайте відповіді на запитання.

- *Які враження залишилися про німецьких окупантів?*
- *Як у громадському господарстві здійснювалася оплата праці?*
- *Як автор порівнює ситуацію з харчами під час Голодоморів 1932–1933, 1947 рр. і під час нацистської окупації?*
- *Які душевні переживання залишилися в пам’яті про участь у боях?*

«Першими німецькими підрозділами, які підійшли до нашого села, були мотоциклісти. Це було в серпні. Це була їхня розвідка, пам’ятаю, що вони були одягнені в чорні шкіряні плащі. Приїхали й стали просити “яйке і мліка”, тобто яєць і молока.

Нам, хлопцям, було дуже цікаво, то ми побігли до них. За продукти німці залишали гроші, казали, що наших 10 рублів — це їхня одна рейхсмарка. Звісно, це ж була неправда, але гроші ті, у кого німці брали “яйке і мліка”, узяли. Під час окупації німці примушували нас орати поле, то я запрягав двох волів та орав з ранку до смерку. Німці хоч і забирали продукти, але не так, як під час Голодомору. Діяло таке правило: якщо зібрав урожай чи зарізав якусь худобу, то половину віддай, а іншу половину забирай собі. Однак, щоб німці все забирали, то такого не було. Хоч і з харчами скрутно було, але ми не голодували. Крали трохи зерно. Я збирав черепах біля річки, а потім їх готували та їли. Самогон гнали з буряка. За те, що орали, німці видавали по 300 г хліба на день. А в 1947-му ситуація з їжею була набагато гірша, ніж під час німецької окупації. Тому в нас люди казали: “У 47-му було ще гірше, ніж при німцях”. У Рошаховці був комендант Байс — німець. Щоб він когось образив, то ні, такого не було ніколи. Раз був Іваневича Івана вдарив декілька разів нагайкою за те, що той п’яний під комендатурою сидів і нічого не хотів робити.

У грудні 1943 року сільський староста зібрав нас, усіх молодих хлопців, біля комендатури, вона знаходилася там, де був сільський радіовузол. А в Рошаховці була тоді жандармерія, то нас усіх повезли туди. Німці з усього села збрали людей та відправили рити окопи й інші польові укріплення під Кіровоград. Коли везли, то нас охороняло п’ять німців, щоб ніхто не втік. Спочатку нас відвезли в Бабанку, потім у Бобринець, а звідти через Компаніївку на четвертий день привезли в Кіровоград. А через декілька днів розпочався наступ наших військ на Кіровоград. То пам’ятаю, як на нас тоді натрапив розвідувальний загін. І я потім лавив на телеграфний стовп і перерізав лінію, щоб обрізати зв’язок із Кіровоградом.

Після цього я був мобілізований в армію в 1943 році ...

Пам’ятаю першу атаку: солдати вже пішли в атаку на німецькі окопи, пробігли метрів п’ять, а я все не міг вилізти з окопу, бо було страшно. А потім усе ж таки пересилив себе й пішов... Після поранення мене відправили на перепідготовку, так я став розвідником. Спочатку я служив у полковій розвідці, а потім перейшов у дивізійну розвідку. Там служили сибіряки, вони з мене кепкували, що, мовляв, я серед них один хохол. А взагалі на полі бою було все одно, хто ти за національністю, якщо когось і ранило, то йому всі йшли на допомогу, незважаючи на те, хто він був, — українець, росіянин, вірмен чи білорус. Потім мене контузило на полі бою. А всього в мене два поранення, одна контузія, шість операцій, отримав 17 осколків, з них один до цього часу ношу. Останній раз був поранений під Кенігсбергом ...»

3. Прочитайте інтерв’ю Омельчук (Мунтян) Олександри Анісимівни, 1924 р. н., с. Мирне Бобринецького р-ну. Дайте відповіді на запитання.

- Як склалося особисте спілкування оповідачки з німецькими окупантами?
- Наскільки селяни вільно пересувалися за межами села?
- Який був особистий досвід спілкування в оповідачки з допоміжною поліцією?
- Як німецькі окупанти використовували працю мешканців с. Мирного?

«Війна розпочалася, коли мені виповнилося 17 років. У 1941 р. німці вступили в наше село, а 16 травня в 1944 р. наш совхоз звільнили. А як зустрічали, скільки плакали, а скільки не повернулося з війни, з Німеччини... На момент окупації нім-

ці проживали в наших хатах, але якщо загалом говорити про ставлення німців, то в нашому селі проживав німецький пан Бангофер, він був хорошим, жодного жителя села не наказав розстріляти. Приходив, цікавився, чи ми їли, чи ні. Він змушений був відправляти молодь на примусові роботи до Німеччини, кому виповнилося 16 років. Проживали в нас двоє євреїв, Ада й Михайло, вони до окупації евакуювалися, ми теж тікали до Дніпра.

На території села були поліцаї й жандармерія. Одного разу ми з Ніною Браєнчихою вирішили вийти за межі села. Вийшли за село, дійшли, коли поліцаї Тимошук кричить: “Ми взнали, ми взнали, хто ви!” Схопили нас і спочатку закрили в одному з шкільних класів, там ми переночували, потім привели й інших — Тормачиху Марію, Плащиху. Усіх нас звідти погнали в село Кетрисанівку, там знаходився кабінет жандармерії. У результаті нас покарали — три дні возили соняшничиння. Іван Курочка, мій однокласник, сам наказав мені дати гарбою п’ять ударів (*плаче розповідаючи*). Пану Бангоферу прийшла телеграма про набрання молоді для примусових робіт до Німеччини. Наказано було зібрати всіх у технікумі в м. Бобринці. Мене також забирали, але я тікала. Усіх гнали до Бессарабії, а скількох німці повбивали по дорозі. Спочатку всю молодь зганяли до клубу, а потім садили на машину, але я все ж таки втекла, сховавшись у бур’янах, не знайшли...

...Ми переважно копали окопи. Одного разу копаємо, дивимося в небо, летить літак, а на його крилі видніється зірка, то ми відразу закричали: “Наші, наші!”

Партизанів на території нашого села не було. Узагалі ситуація в селі під час окупації була більш-менш нормальною. Пан Бангофер був хорошим господарем, він нам казав: “Я б тут залишився жити, якби знав, що мене не вб’ють ваші”. Подобалося йому в нашому селі, але він потім виїхав до Німеччини.

Пам’ятаю: був страшний суд над місцевим поліцаєм, двадцять п’ять років йому дали тюрми, судив воєнний трибунал, але пізніше йому наші місцеві хлопці самосуд улаштували. Хіба все розкажеш...»

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ VI

Напередодні та під час Другої світової війни Україна виступала в ролі об’єкта політики великих держав.

Окупація Західної України Червоною армією визначалася імперськими планами СРСР.

Захисником українських національних інтересів виступали ОУН/УПА, Поліська Січ.

Німецький нацистський окупаційний режим вів до духовного та фізичного знищення українського народу, єврейської й ромської національних меншин.

Оборонні на наступальні бої Червоної армії на теренах України засвідчують людиноненависницьке ставлення радянського режиму до українства та кримських татар.

Величезний внесок українців у перемогу над нацизмом засвідчений участю УРСР у заснуванні ООН.

За абсолютними й відносними людськими та матеріальними жертвами найбільших втрат у Другій світовій війні зазнали українці та Україна.

ЗМІСТ

Від автора	3
ПОВТОРЕННЯ. ВСТУП	4

РОЗДІЛ I

УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 1. Україна напередодні війни та реакція українства на її початок	10
§ 2. Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.	16
§ 3. Політика Російської імперії та Австро-Угорщини на українських землях у 1914–1917 рр.	25
Практичне заняття 1 «Перша світова війна як виклик людському виживанню: жінки на війні, діти-сироти, біженці, військовополонені, скалічені солдати (аналіз текстових і візуальних джерел)»	31
<i>Узагальнення до розділу I</i>	34

РОЗДІЛ II

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 4. Перші успіхи Української революції	35
§ 5. Розгортання Української революції	43
§ 6. Внутрішня та зовнішня політика УНР доби Центральної ради. Перша російсько-українська війна	50
§ 7. Українська Центральна рада на заключному етапі діяльності	58
Практичне заняття 2 «Державне будівництво Української Центральної ради: здобутки та прорахунки»	65
<i>Узагальнення до розділу II</i>	66

РОЗДІЛ III

РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

§ 8. Українська держава. Гетьманат Павла Скоропадського	67
§ 9. Західноукраїнська Народна Республіка	75
§ 10. Російсько-більшовицька окупація України	82
§ 11. Україна в боротьбі з денікінським і більшовицьким режимами в 1919–1921 рр.	89
§ 12. Підсумки Української революції. Культурний розвиток протягом 1914–1921 рр.	96
Практичне заняття 3 «Повсякдення українців у 1917–1921 рр.»	102
<i>Узагальнення до розділу III</i>	104

РОЗДІЛ ІV
УСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

§ 13. Уклюдчення України до складу СРСР	105
§ 14. Суспільно-політичне та національне життя в Україні в 1920–1930-х роках	112
§ 15. Радянська «модернізація» економіки України	121
§ 16. Сталінський терор проти українського села. Голодомор	127
§ 17. Порушення прав людини в умовах тоталітарного режиму	134
§ 18. Культура України в міжвоєнний період	142
Практичне заняття 4 «Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя»	150
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	153

РОЗДІЛ V
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 19–20. Українські землі в складі Польщі. Українська еміграція	154
§ 21. Становище українських земель у складі Румунії та Чехословаччини	166
Практичне заняття 5 ««Срібна земля». Третя спроба утвердити незалежність України у ХХ ст.»	173
<i>Узагальнення до розділу V</i>	175

РОЗДІЛ VI
УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 22. Початок Другої світової війни. Окупація Західної України	176
§ 23. Діяльність українських націоналістів. Відновлення Української держави	184
§ 24. Воєнні поразки Червоної армії 1941–1942 рр. на теренах УРСР	191
§ 25. Україна в умовах німецького окупаційного режиму	198
§ 26. Боротьба Української повстанської армії та радянських партизанів проти нацистських окупантів	207
§ 27. Бойові дії на території України впродовж 1942–1944 рр.	213
§ 28. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом	222
§ 29. Культура в роки війни	228
Практичне заняття 6 ««Волею Українського народу...» (дослідження документів і матеріалів усної історії про війну)»	234
<i>Узагальнення до розділу VI</i>	237

Навчальне видання

Струкевич Олексій Карпович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

У виданні використані матеріали, що знаходяться
у вільному доступі мережі Інтернет.

Редактор *Н. Забаштанська*

Макет *Ю. Ясінської*

Художній редактор *Н. Антоненко*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка *Л. Ткаченко*

Коректори *І. Барвінок, С. Бабич*

Підписано до друку 31.08.2018 р. Формат 70×100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург.

Друк офс. Ум. друк. арк. 19,44. Обл.-вид. арк. 22,75.

Умовн. фарбовідб. 77,76.

Наклад 14 034 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота», вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01133.

тел./факс: 253-98-04. E-mail: info@gramota.kiev.ua;

www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

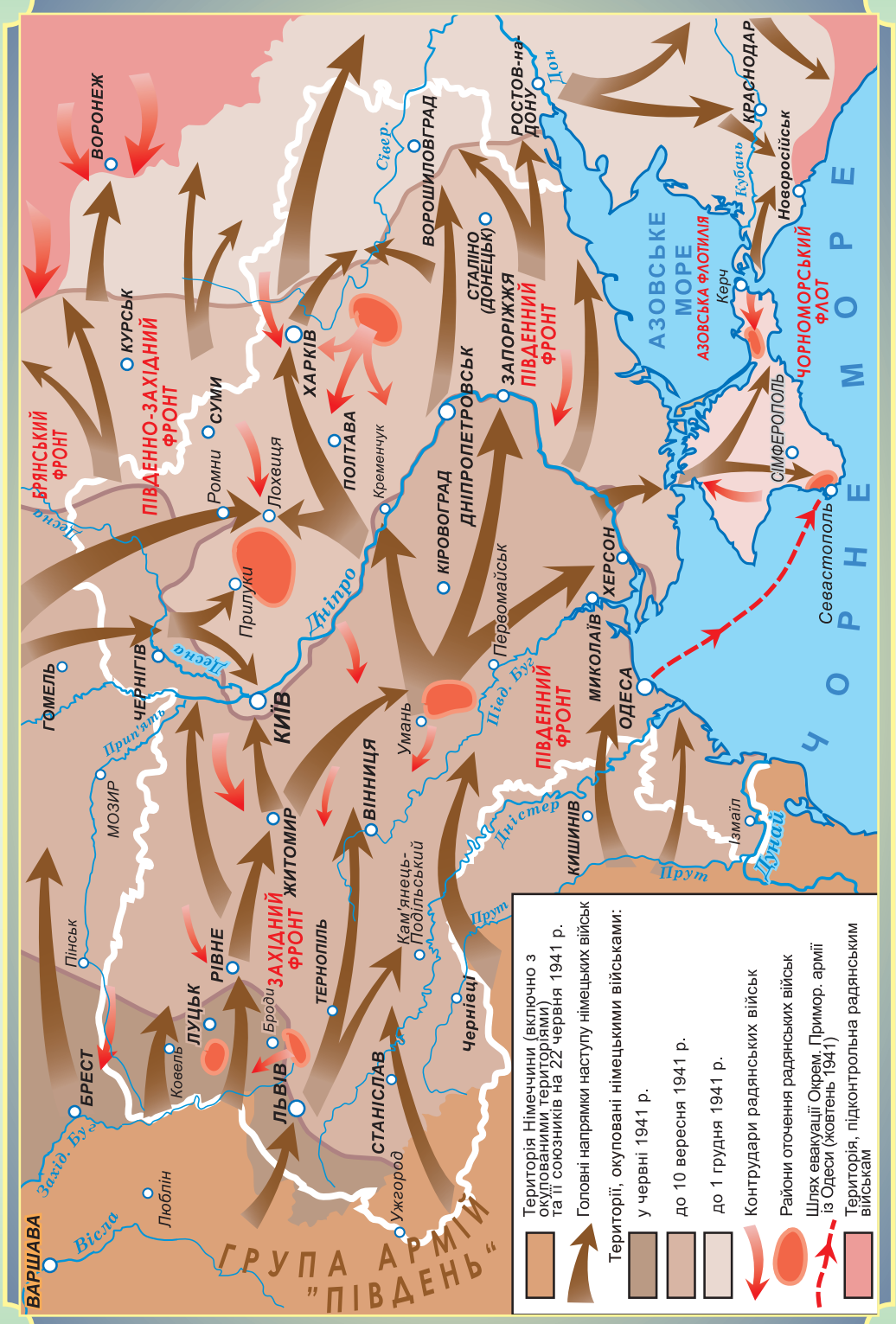
Віддруковано з готових діапозитів видавництва «Грамота»

у друкарні ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

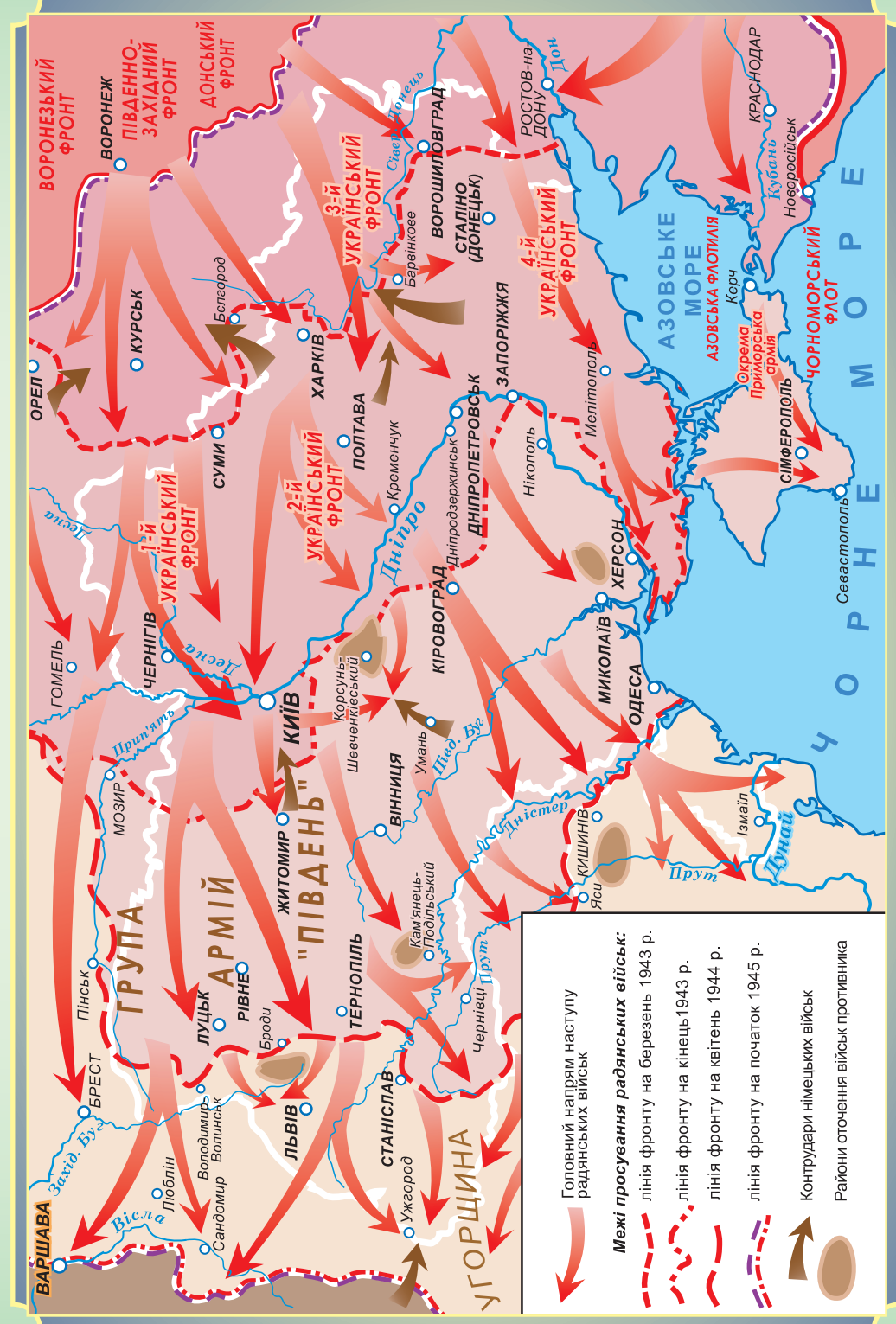
03680, м. Київ, вул. Єжена Потьє, 12.

Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.

Україна в червні 1941 р. — липні 1942 р.

Україна в березні 1943 р. — січні 1945 р.

Територія Німеччини (включно з окупованими територіями) та її союзників на 22 червня 1941 р.
 Головні напрямки наступу німецьких військ
 Території, окуповані німецькими військами: у червні 1941 р. до 10 вересня 1941 р. до 1 грудня 1941 р.
 Конотрудари радянських військ
 Райони оточення радянських військ
 Шлях евакуації Окрем. Примор. армії із Одеси (жовтень 1941)
 Територія, підконтрольна радянським військам

Головний напрям наступу радянських військ
Межі просування радянських військ:
 лінія фронту на березень 1943 р.
 лінія фронту на кінець 1943 р.
 лінія фронту на квітень 1944 р.
 лінія фронту на початок 1945 р.
 Конотрудари німецьких військ
 Райони оточення військ противника

10

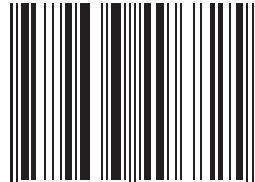
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

О. К. СТРУЖЕВИЧ

2018

ISBN 978-966-349-682-5

9 789663 496825 >

10

ВИДАВНИЦТВО
ГРАНІОТА

О. К. СТРУКЕВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 10

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО
ГРАНІОТА

ISBN 978-966-349-682-5

9 789663 496825 >

О. К. СТРУКЕВИЧ